

وَمَا أَرْسَلْنَا مِنْ رَحْمَةٍ إِلَّا لِنُعَذِّبَ الَّذِينَ كَفَرُوا
لَهُمُ الْعَذَابُ الْأَلِيمُ

کتاب مستطاب حکمت آموز بہرین و نساب

شرح حکم عطار الہی

تالیف دہلیت

زبدۃ السالکین عمدۃ العارفين محی السنۃ حاجی ابدقہ حضرت مولانا شہنا
خواجہ حاجی حافظ محمد حسن صاحب مجددی دامت برکاتہم العالیہ
مجاہد نشین درگاہ سندھ سائینداد ضلع پیدراہاؤ (سندھ)

تصحیح تام

جانب ت مولانا پوی حکیم حاجی حافظ خواجہ محمد ہاشم صاحب مجددی ممبئی

یسعی انصرام

راقمہ انصاریہ اوارا این معراج الداین احمد نقشبندی عفی عنہ

میر اخبار الفقیہ امت
مطبع الفقیہ ہیکل سنگ پریس ہال بازار منیرا مطبوعہ سندھ
۱۳۵۴ھ

رب العالمین

یا فتاح

وتمیز باغیخیز

بِسْمِ اللّٰهِ الرَّحْمٰنِ الرَّحِیْمِ

شرح حکم فارسی

الحمد لله وكفى وسلام على عباده الذين اصطفى خصوصاً على افضل البشر
صاحب قاب قوسين او ادنى صلى الله عليه وعلى آله واصحابه
البررة التقي اما بعد برضا اثر برادران اسلام عموماً وخواص الطريقة خصوصاً مخفی
مباد که کتاب مستطاب حکم تصنیف منیف شیخ العارفين امام المحققين ابوالفضل
تاج الدین احمد بن محمد بن عبدالکریم بن عطاء اللہ اسکندری نور اللہ ضریح در علم توحید معانی
العبد مع ربه از بهترین کتب مصنفه این فن شریف و لب لباب و عطر گلاب آن است
با وجود اختصار عبارات رفعت مبانی و کثرت معانی و اشارات و انکشافات و بشارات
غایبات آن خالص از حیثه تحریر است در لغت عربی برای شرح متعدده در تحریر آمده اند
فقیر محمد حسن مجددی در سنه ۱۳۳۲ یک هزار و سه صد و چهل و دو شرف مطالعه بعضی شرح
آن کتاب یافت هوسای و دول گذشت که اگر بر عبارات شریفه حکم شرحی بلغة فارسی در
تحریر آید هر آینه براس عوام طالبان حق زیاده تر مفید خواهد بود که فهمیدن عبارات
عربی در این ایام بر طبایع اکثر عوام شاق است با وجود قلت استعداد علمی و کثرت
عوائق لازمی توکل علی فضل العظیم تاریخ غره ماه ربیع الاول سنه مذکوره در تحریر شرح
فارسی با مراعات اختصار شروع افتاد و باید دانست که چون بابوا لهوسان را غواهی کبر

معانی کلام عارفان بقدر طاقت واستعداد خود است قہر دریا اگر از مروارید پر است
 اما غواص بمقدار نصیب خود از ان حصہ برمی آورد پس التزام استیفاء معانی کلام
 عارفان چوں منی دور از کار را بہیچ گونه نمی زبید اما بحکم بالا پیرک کلا لا یترک کذباً
 من حیاة خود را ہدیہ ناظرین میکند اگر صواب یا بندہ متعالی و اگر خطا بنیند فمن نفسی
 وانا اشروع فی المقصود وهو العفور الوردی۔ قولہ من علامات الاعتقاد علی العمل
 نقصان الرجاء عند وجود الزلل یعنی از نشانی ہائے اعتماد بر عمل خودیکے این
 است کہ امید و رجاء کہ بدرگاہ پروردگار قبل از وقوع گناہ بود آن امید بعد از وقوع
 گناہ رو نقصان آرد۔ زیرا کہ اعتماد عارفان بر عمل نیک خود نیست و اعتماد الالٰہی
 و تعالیٰ نمیدانند اگرچہ اعمال صالحہ باشند و خود را در تحت قضا و قدر او تعالیٰ مجبور
 دانستہ اندہ از طاعات خشنود نہ از ترک آل محزون می شوند و خود را بکلی باو تعالیٰ سپرہ
 اندہ ہر کہ در وقت وقوع درز لتی رجائش کم گشت علامتہ آن است کہ او تکیہ بر اعمال
 کرده است و این ہم یک وسیلہ ایست از وساوس شیطانی مسالک را دریرا کہ
 خوف و رجاء و بازواند برائے مرد مسلم و آن ہر دو باید کہ ہم برابر باشند و ہر دو بجد اعتماد
 باشند کہ نہ خوف مفضی بیاس گردد و نہ رجاء منجر بہ تہتک شود و رجاء بسبب اعمال
 نیک است بلکہ محض بسبب فضل او تعالیٰ جلشانہ است و آنکہ بسبب وقوع گناہ
 رجائش کم شود معلوم است کہ رجاء و بسبب اعمال خود بود کہ نقصان عمل بسبب
 رجائش شیطان مردود خوف را کہ یک بازوئے اسلام است بسبب ارتکاب گناہ
 شکست و رجاء را کہ بازوئے دوم اسلام است بسبب ناامیدی شکست اللہم حفظنا
 من مکابد الشیطان بقصدک یا رحمان۔ قولہ امراد تک التجریداً مع اقامتہ
 اللہ ایاک فی الاسباب من الشهوۃ الخفیۃ و امراد تک الاحیاب مع
 اقامتہ اللہ ایاک فی التجرید انخطا ط عن الہمۃ العلیۃ یعنی ارادہ

تو مرتبہائی قطع اسباب را با وجود آنکہ حق تعالیٰ کارہائے ترا موقوف بر اسباب کردہ
 باشد این از قبیل شہوۃ نفسانیہ مخفیہ است و ارادہ تو را اسباب را با وجود اینکہ کارہائے
 ترا و تعالیٰ بے توسط اسباب میسر میکند زیر آمان است از مرتبہ ہمت علیہ مقصود
 حضرت شیخ در این معرفت اینکہ بندہ را بجز اذعان و تسلیم دیگر چیزے نشاید شیطان ^{لعین}
 بسا اوقات بصورت ناصح پیش آمدہ متسپین را گوید کہ تا بہ کے گرفتار سبب باشی
 نمی بینی کہ فلان و فلان ترک اسباب کردہ بخدا رسیدہ اند و او را فریقہ ترک اسباب
 یا یہ اعتراض قلبی بر مالک خود میرساند و بہین صورت نصیح نرود مجردین پیش آمدہ میگوید
 کہ عالم عالم اسباب است انبیا و اولیاد طلب سبب بودند تو کہ اسباب گذارشتہ
 خلاف روش بزرگان میکنی پس او را فریقہ از تجربہ اسباب میکشد یا با اعتراض قلبی بر
 خالق خود او را گمراہ میکند۔ ہذاں اسے عزیز کہ او تعالیٰ حسب حکمت بالغہ خود مخلوق
 خود را بہ دو نوع آفریدہ است طبیعت کہ کارہائے او را موقوف بر اسباب ظاہری
 نمودہ است بغیر استعمال آں اسباب کارش معطل و مہمل است تو طبیعت کہ کارہائے
 او را بغیر توسط اسباب حل میکند قصہ حبیب عجمی و حسن بصری رضی اللہ عنہما و عبور
 حبیب بے توسط کشتی و عبور حسن در کشتی مشہور است حضرت شیخ میفرماید ہر نوعیکہ
 ترا آفریدگار تو بآں نوع مقرر کردہ است طریق عبودیت امضا برہاں تقدیر خالق خود
 است و ارادہ خلاف آں نمودن خلاف بندگی و عبودیت است زیرا کہ بندہ را با ارادہ
 خود چہ کار لازم کہ بر ارادہ پروردگار خود قائم باشد دریں جا کسی گمان نہ برد کہ نوعی کہ
 کارہائے او بغیر توسط اسباب میسر می شوند بہتر از نوع دیگر خواهند بود زیرا کہ بہتر
 بندہ بحسب قرپ درگاہ مقدس الہی است جلشانہ و آں وابستہ آں و آں نیست
 بہ نجا محض بفضل و انعام است بسا کسانیکہ وابستہ اسباب اند تقرب او بدرگاہ
 زیادہ از آں اند کہ مجرد و بسا مجرد اند کہ تقرب او شان زیادہ از وابستگان

اسباب انذالك فضل اللہ یوقیہ من یشاء اما این قدر ہست کہ وابستگی اسباب یا شرط
استقامت بر قدم انبیا اند علیہم الصلوٰت والتسلیمات و مجرد ان مستقیم الاحوال بر قدم
اولیا اند و نشان بین المرتبتین اسے عزیز یا وجود تعلقات اسباب استقامت نہایت
شکل سعادت مند آں باشد کہ تعلقات شئی سبب پر آگندگی احوال نشود و ہمیں است جہا
اکبر و ہمیں است مرتبہ اولوالعزمی و ہمیں است راہ بندگی کہ با وجود ممانعت و مداخلت اسباب
استقامت را کار فرماید کار مردان بن این است از حضرت رسول اکرم صلی اللہ علیہ وسلم منقول
است کہ فرمودند شیببتنی ہود والواقعة یعنی ضعیف و ناتواں و پیر مرد کرد مرا سورہ
ہود و واقعه مفسران می نویسند کہ در سورہ واقعه احوال و احوال قیامتہ بالاستیفا مذکورند و
در سورہ ہود کریمہ فاستنقم کما اھوت وجود مبارک آن سرور دنیا و دین را علیہ الصلوٰة
والتسلیم ضعیف و ناتواں ساخت اسے عزیز از اینجا احوال خود را قیاس گیر و عومی استقامتہ
بکدام لیاقت ترا منراہست سرور عالم صلی اللہ علیہ وسلم الامر استقامت می کا بد و از خوف
این امر جلیل القدر ترسان و لرزان است اھدنا الصراط المستقیم کہ قلب فاتحہ است
بصدق دل از خدائے خود بخواہ شاید کہ بدرجہ اجابت رسد این کار دولت است کمون تا کر اسد
قوله سوابق الھمم لا یخرق اسوار الاقدار یعنی توفیق ہمت ہائے عالی نمی
تواند شکست قلعہ محکم تقدیر بزدانی را۔ ہم جمع ہمت است و آں اینکہ طائفہ متاضمین
توجہ قلبی بہت نامہ برائے جریان بعض امور از خیر و شر میکنند و اثر آن در بعض مواظبات
می شود و سحر و آسیب چشم ہم از این قبیل است حضرت شیخ پیش از بیان تدبیر این مقولہ
آورد کہ این ہم و سحر و غیرہ آں وقت موثر می افتند کہ موافق تقدیر آیند و نہ ازال بیج اثر
نمی تواند شد پس چونکہ این چیز با بل موافقت تقدیر بیچارہ اند تدبیر بندہ برائے بہتری خود
بغیر موافقت تقدیر چه می توان کرد و بندہ بیچارہ بکدام دور باز و قلعہ ہائے مقدرات پروردگار
را میتواند شکست این قلعہ را ہم سنگ منجیق تقدیر و میتواند بر ہم زدن کا یجمل

عطا یا الملك الامطایا کا مثل مشہور است در اینجا رزی است مخفی و آن اینکہ بر اعمال
 نیک خود تکیہ کردن نیاید و بر ہمت خود مغرور شدن اہل بی است کہ خاتمہ ستور است و تقدیر
 او تعالیٰ در حقیقت نامعلوم اگر اورا شقی نوشتہ بود تدبیر اعمال صالحہ آں تقدیر تبدیل نمیکرد
 آری حکم او تعالیٰ تقدیر ازل تبدیل میتواند شد قصہ شیطان لعین کہ ہفت ہزار سال در
 تحت سایہ عرش بندگی بجا آورد و هیچ نوع عبادت باقی نماند کہ او بجا نیارود اما شکر
 تقدیر غالب آید اورا شقی ازل و مطرودا بد ساخت شیخ ملا معین ہروی در اسرار الفاتحہ
 نوشتہ است کہ روزی فاروق اعظم رضی اللہ تعالیٰ عنہ ابلیس را برد و ازہ حرم مدینہ
 مطہرہ دید کہ استنادہ است بازویش محکم گرفت گفت اے کم بخت اینجا چہ کار داری و
 ترا باین مکان چہ مناسبت گفت بگذار اے ابن الخطاب و بگذر من ہفت ہزار سال
 در تحت عرش سجدہ خالق یگانہ کردم و جز اورا نپرستیدم بیک نافرمانی مطرود و مخذول
 گشتم و توبہ پنج سجدہ خود مغرور می شوی تا دیروز ترا میدیم کہ در پیش بت سجدہ میکردی
 و حالہ مرا گرفتہ عمر در گریہ افتاد و اواز دستش رہائی یافت یارب اگر گنہ روی زمین کردستم
 لطف تو امید است کہ گیرد و دستم گفتی کہ بروز عجز دستت گیرم یا جز ترا زین خواه کہ

اکنون دستم - قوله - ارح نفسك من التذایر فما قام به غیرك عنك لا
 تقوم به لنفسك ۵ یعنی آرام کن خود را از تذایر معاش زیرا کہ آں مقدار تکفل و
 تدبیر کہ رب تعالیٰ برائے حصول معاش تو بر ذمہ کریم خود کرده است تو آں مقدار تدبیر
 برائے خود کردن نمی توانی - تدبیر خلق برائے حصول امور دنیوی بطریق انہماک و اعتقاد
 حقانیت آں مذموم است کہ حق تعالیٰ تکفل رزق است و بندہ مامور بتغییر است آری
 تدبیر بچہ تعب کہ دن منافی این حکم نیست مطلب آنکہ تدبیر را خادم تقدیر باید دانست
 نہ تقدیر را خادم تدبیر کہ تقدیر فعل خالق و تدبیر کار مخلوق است - و این فرمودہ شیخ منافی
 استعمال اسباب نیست بلکہ مقصود ازاں ترک اعتماد بر تدبیر خود و تفویض امور با و تعالیٰ

کردن است از بزرگی پر سیدند مانند گفت اریدان کا ارید عارفی آں راشنید و
 گفت این شخص باز ہم ارادہ رائگذاشتت و العارف من کا ارادۃ لہ۔ اے عزیز بندہ
 عاجز چہ تدبیری تواند کہ تدبیر او مبینی برو ہم و خیال است و تدبیرے کہ مالکش در حق او
 سنجیدہ مبینی بر علم و حکمت است غلامان ظاہری از تدبیر خورد و نوش و مسکن و ملبس خود
 فارغ اند میگویند کہ مولایم میدہد مولایش کہ غلام حقیقی پروردگار است اعتماد پر وعدہ
 صادقہ او تعالیٰ و ما من دابة فی الارض الا علی اللہ رزقہا انی تواند نمود شب و
 روز در غم آں میکاہ اناللہ وانا الیہ راجعون۔ قولہ۔ اجتهادک فیما صرناک
 و تقصیرک فیما طلب منک دلیل علی الطماس البصیرۃ منک یعنی کوشش
 تو در اں امورے کہ پروردگار تو صفا من آں است و کوتاہی تو در اں امور کہ از شما خواستہ
 است و بر شما فرض کردہ است نشانے است بر کوری باطن تو حضرت ابراہیم خواص فی
 فرمودہ است تمامی علوم در دو کلمہ جمع می تواند شد و آن اینکہ تکلیف مکن در کارے کہ
 بر تو نداشتنہ است و ضائع مکن وقت آنچه بر تو لازم کردہ است آنرا۔ و تعبیر حضرت
 مصطفیٰ بلفظ اجتهاد اشعار است بانکہ اگر بغیر تعب و اجتهاد و کوشش حصول رزق بطریق
 مشروع شود آں ممنوع نیست اما انہماک در اں دلیل کوری باطن است زیرا کہ اگر باطن
 بنور یقین منور بودی ہر آئینہ بروعدہ صفا پروردگار خود اعتماد داشتی و کوشش رزق
 بہ نسبت کوشش اتیان او امر و امتناع نوہی کم کردی اما قضیہ برعکس است اے
 کاشکے کہ عشر عشر کوشش حصول رزق در حصول او امر شرعی بجای آورد حق تعالیٰ
 می فرماید و ما خلقت الجن والانس الا ليعبدون الایہ شیخ اسماعیل مفری
 در قصیدہ می فرماید

لیسجی فکیف تزجو العفو من غیر توبۃ و لست تزجو الرزق الا بحیلۃ
 و ما هو بالامر ذاق کفیل نفسہ و لم یتکفل للانام بحیثۃ

وما زلت تسعى في الذي قد كفيته وتعمل ما كلفتك من وظيفة
تسبي به ظنا وتحسن تارة ^{لنقضه} على حسب ما يقتضيه الهوى ^{بإقتضائه}

دین مقولہ شیخ نیز منافی استعمال اسباب نیست بشرطیکہ اسباب را خاص بچہ اذعان
امر باستعمال آرد و اعتماد بر وعدہ صادقہ او تعالیٰ کند نہ پر اسباب کہ اسباب در تحت
حکم مسبب الاسباب اند عاجز و ناتوان گاہی سبب سازی میکند و گاہی سبب سوزی
مولانا چہ خوش فرمودہ است

از سبب سازیش من سودائیم و از سبب سوزیش سو قسطائیم

اے عزیز بسا اوقات اسباب حصول مقصود حیلہ ہتیا می شود و اثری بر اں مرتب
نمی شود مثلاً زمین بدست آوردن و کاشتن اں و آب دادن اں اسباب است یا وجود
این ہمہ فصل گاہی یافت سماوی و ارضی ہلاک و ناچیزی شود پس تکیہ بر اسباب

سفاہت است والسلام قولہ لا یکن تاخر احد العطاء مع الالحاح فی الدعاء ^{اسک}

موجباً لیا سیک۔ یعنی نشاید ترا اے بندہ دیری عطاء او با وجود کوشش و نیاز

تو در دعا سبب ناامیدی تو۔ وجہ اں خود می فرماید فی قولہ ضمن لك الاجابة

فیما ینتارہ لك لا فیما تختارہ لنفسك و فی الوقت الذی یرید لا فی الوقت

الذی ترید۔ یعنی ضامن و متکفل شدہ است پروردگار تو برائے تو اجابت

دعا در اں امور کہ او اختیار فرماید نہ در اں امور کہ تو آنرا اختیار کنی و در اں وقت کہ

او خواهد نہ در اں وقت کہ تو خواهی۔ در مقولہ اولے فرمود کہ دیری اجابت دعا سبب

ناامیدی تو نشود و وعدہ ادعوی استجب لکم را خلاف واقع ندانی کہ البتہ

اجابت دعا ہے تو میکند اما دو چیز در بیان است کہ تو مسر آنرا نمیدانی یکے آنکہ

استجابت دعا در اں کاری فرماید کہ او تعالیٰ برائے تو مصلحت دانندہ و دہر امری

کہ تو آنرا طلب کنی زیرا کہ بسا اوقات بندہ چیزے میخراہد کہ در اں ضرر معنوی او باشد

پس اگر اکرم الکریم و ارحم الراحمین دعائے اوزال مطلوب ضریر گشتانده در
مطلوب نفع اجابت می فرماید فلک من کمال رافته و رحمته علیک دوم آنکه اجابت
دعا میکند اما در آن وقتی که او خواهد اگر چه او تعالی در دادن مطلوب در همان وقت
تواند است اما حکمت بالغه او دیر می بخوابد که در تعجیل اجابت ضرر های معنوی تو
می بیند یکے ازاں اینکه اگر بروقت حاجت روائی کند موجب عجب داعی میگردد
و عجب هلاک قلب است دوم اینکه پروردگار المالح و زاری بنده خود خوش دارد
که بسبب آن رفع درجات بنده می شود ازاں وجه در قبول دعا دیر می فرماید سوم
اینکه بسا اوقات دعائے او بحسب تقاضائے بشریت از ایلام ظالم و انجیح مطلب
انجیح مطلب زیاده از مقدار مطلوب شرعاً وارد می شود و در دیری اجابت رجوع بحق
می شود بسبب آرامی نفس از غلیان طبیعت چهارم اینکه شاید بنده رجوع بحق کند و
تفویض امور بملکی به او تعالی کند و از طلب باز آید و بموجب و لمن صبر و عفران
ذلت لمن عزم الامور عمل نماید که آن درجه اعلیٰ مقربین است دیگر هم در این
امر است که تخریر او امانی تضمین می تواند نمود انسان بیچاره حکم آنکه عجول و چهل است
چند گاه برائے کارے دعا میکند چونکه اثر اجابت نمی بیند تا امید شده از دعا
باز می ماند و نمی داند که من فتح له فی الدعاء فتح له فی الاجابة آخر دعایش بهر
اجابت خواهد رسید از حضرت انس رضی اللہ عنہ روایت است که حضرت رسول
اکرم صلی اللہ علیہ وسلم فرمود ما من داع یدعوا الا استجاب الله له دعوتہ
او صرف عنہ مثلها سواء اوحط عنہ ذنوبه بقدرها ما لم یدع
باشد او قطیعتہ رحمہ پس اجابت بهر حال متحقق است چنانچه وعده فرموده است
اما کیفیت اجابت مفوض ما و تعالیٰ است فافهم ولا تکن من القاصرين - خواجه
شیرازی خوش فرموده است ۵

گویند سنگ لعل شود در مقام صبر آرمی شود و لیک بخون جگر شود
 قوله لا يشكك في الوعد عدم وقوع الموعود وان طلعت الشمس من
 المغرب لئلا يكون ذلك قد حان في بصيرتك و اخذ النور من بصيرتك
 یعنی در شک نیار و ترا سے بندہ عدم ظہور موعود در صورت وعده اگرچہ آفتاب از مغرب
 بر آید تا کہ تگر و در این شک نقصان دیدہ باطن تو و فرو شدن نور معرفت تو۔ این مقولہ
 حضرت شیخ نیز تائید و تاکید مقولہ سابقہ ایشان است کہ لا یکن تاخر احد العطاء
 مع الالاحاح فی الدعاء موجب الیاسک اے عزیز و عدہ ہائیکہ حق تعالیٰ با ما
 بندگان توسط رسول مقبول خود صلی اللہ علیہ وسلم از امور معاش و معہ و فرمودہ است جملہ و
 راست و ثابت است ویری وقوع آن سبب حکمتہائے بالغہ اوست کہ مایا ترا از ان آگاہ
 فرمودہ است کہ آگاہی آن سبب فتنہ است مایا ترا از خواص بندگانش کہ از فتنہ مایا
 اند آہنہ آگاہ اند حضرت شیخ بیفرماید کہ جمیع مواعید او تعالیٰ را بصدق دل ممتزج با ایمان
 قبول باید نمود و در وقوع آن شکے در دل نیار اگرچہ ویری آن بطلوع شمس از مغرب
 گراید و عدہ ہائے امور معاش ہر یک بر موقوع خود ظاہری نشوند و اہل بصیرت آنرا می بینند
 و سبب کمال ایقان ایشان می شود و مواعید امور معاش و نیز جملہ بلا تخلف در وقتی
 کہ او تعالیٰ خواہد ظاہر شود از حشر و نشر و حساب و میزان و صراط و دخول جنت و نعیم
 آن و دخول حیم و تعذیب آن و اگر کسی را در ان شک آید اگر شکش مفضی بستی آن
 یقین اول گردد خوف کفر و اثبات مذہب دہریتہ است و اگر شکش مفضی بستی آن
 یقین نہ گردد بلکہ محض تردد نفسی باشد سبب نقصان دید باطن و فرو نشستن نور
 صدق ایمانی بہت دینا لا ترخ قلوبنا بعد انهدا یتنا و ہب لنا من لدنک
 راحة انک انت الوهاب قوله اذا فتح لك وجهة من التعرف فلا
 تبال معہ ان قل عملک فانه ما فتح لك الا و هو یرید ان یتعرف انیک

الحمد للہ ان البعہف ہو مورده عليك والاعمال انت محمدیہا الیہ واین
 ما تقدیر الیہ سما هو مورده عليك یعنی وقتیکہ کشتا بد حق تعالیٰ بروئے
 توراہ شناخت خود پس پاک بکن از قلت عمل ارکان و کم بودن طاعت ابدان زیراکرا و
 نکشوده است این راہ شناخت را بر تو مکر یابن ارادہ کہ معرفت خود بتو عطا فرماید ایانی
 واقعی کہ دروازہ معرفت انطرف او بر تو کشادہ می شود و اعمال بدنی بدیہ تست بطرف او
 تعالیٰ و چہ مناسبست دارد بدیہ تو با عطاے او تعالیٰ و تقدیرس۔ ہاں اسے عزیز کہ
 طاعات و اعمال دو قسم اند بدستے چوں نماز و روزہ و حج و زکوٰۃ و نوافل اینہا و قلبی چوں
 تصدیق و اذعان و توحید و ایقان کہ تعبیر از این قسم بمعرفت میشود ہر گاہ این را شناختی
 پس ہاں کہ اعمال بدنی بمنزلہ قشر است مرا اعمال قلبی را واصل ایمان و اساس سلام
 و نجات از نیزان و دخول جنان موقوف بر اعمال قلبیہ است پس مقصود شیخ ازین عبارت
 اینکہ با وجود حصول معرفت اگر نوافل اعمال حسی کم باشد از اں پاک ہمار کہ مدار معاملہ بر
 اعمال قلبیہ است اصحاب کرام حضرت خیر الانام علیہ افضل الصلوٰۃ والسلام در اعمال
 حسی چنداں اعتنا نہ داشتند و جد و جہد آں برگزیدگان در گاہ بر سلامتی قلب مصروف
 می بود و قلوب آہنہا برکت صحبت کثیر البرکت حضرت رسالت آہ صلوات علیہ وسلم
 صاف و منور بودند از اں جہتہ ہیچ کی از او یار آمنت اگر چہ با علی و درجات ولایت رسد
 بمنزلہ ادنی صحابی تو اندر رسید در حدیث شریف وارد است ما فضل ابو بکر
 علیکم بکثرة صلوٰۃ و صوم و لکن بشیء و قرنی قلبہ آں شی چہ بود اں
 کمال ایمان بود کہ ایمان نزد احناف فی نفسہ زیادہ و نقصان قبول نمی کند اما بحسب
 صفائی و تیرگی فرق آسمان و زمین دارد بلکہ زیادہ از اں این را ہمیشہ لے روشن کنم
 اطلاق نور بر ہر چیز روشن می شود اما چہ نسبت نور چراغ را با نور ستارہ و خشن و چہ
 نسبت نور ستارہ را با نور ماہتاب و چہ نسبت نور ماہتاب را با نور آفتاب عالمتاب

وچہ نسبت نور آفتاب را با نور معرفت قلب عارف وچہ نسبت نور قلب عارف را با
نور الہی جلیشانیہ اللہ نور السموات والارض وھکذا و من لم یحجل اللہ لہ
نورا فمالہ من نور رجوع باصل مطلب و اگر برکے و ریچہ معرفت نکشودہ باشند
ہر چہ بکوشد بمنزل نتواند رسید در ریاضات ظاہری براہمہ ہند و جوگیان کفار پیش
قدم بسیاری از طوائف بنی آدم اند اما ازاں بجز خسران و حرمان نصیب شان نیست
شیخ می فرماید کہ معرفت عطائے اولیائے است بر تو و اعمال ہدیہ نیست بحضرت او
تعالیٰ وچہ مناسبت دارد دادن تو با دادن او تعالیٰ کہ داد او تعالیٰ بحسب شان
عظمت کبریائے اوست و داد تو بحسب ذلت و ناتوانی تو خواہی بود ان الہدایا
على مقدار حمیدیہا مثل مشہور است قولہ تنوعت اجناس الاعمال التنوع
و اہدات الاحوال یعنی باقسام جدا جدا پیدا کرد اعمال را تا کہ متفرع شود بر آن
اقسام متفرقہ انواع واردات الہیہ حق سبحانہ و تعالیٰ بکمال قدرت خود عطایای
خود کہ متعلق بندگان خاص خود مقرر فرمودہ است بانواع مختلف آفریدہ است از
قبیل معرفت و محبت و اخلاص و حضور و مکاشفات و مواصلات الے غیر ذلک
من النعم المعنویۃ التي لا تکاد تخصیہا بنا بر اں اعمال صورتی بنی آدم را نیز
بانواع مختلفہ آفرمودہ چون صوم و صلوة و حج و زکوٰۃ و اقسام مبرات و آل نعم معنویہ بمنزلہ
اصول ایں اعمال بمنزلہ فروع آفریدہ ہر کسی کہ فرعی را از ایں بصدق گرفت باصلی از ایں
نعم کہ ایں فرع متفرع بر ایں اصل باشد می رساند و اگر اعمال یک قسم بودی ہر آئینہ عامل
آن بیک نعمت کہ اصل آن عمل است می رسیدی و از نعم دیگر بہرہ نہ داشتی و ذلک
التنوع من کمال رحمتہ و سرافتہ علی عبادہ وان تعدوا النعم تراھا لا
تحصوها قولہ الاعمال صور قائمہ وارواحہا وجود سہر الاخلاص فیہا
یعنی اعمال ظاہری بمنزلہ صور تہائے مصورہ بے روح اند و ارواح ایں صور وجود

حقیقت اخلاص است در ال صورت شیخ در این مقولہ خودی فرماید کہ اعمال ظاہری چوں
 او امر شرعیہ و اعمال باطنی قلبی چوں تسلیم ہا ذعان و صبر و رضا و افکار و افکار بجز بمنزلہ
 صورتہائے منقشہ اند و روح این صورت وجود اخلاص است اگر اخلاص نباشد این
 صورت ہیچ بکار نیاید و معلوم است کہ از مثال بے روح بغیر وید شیخ دیگر چینی آید بلکہ
 مقتدای شیخ ہائے بے روح چوں عابد اصنام است بغیر وجود اخلاص ہیچ در ہیچ
 است در حدیث شریف وارد است لما سئل عن الاحسان قال ان تعبد الله
 كأنك تراه فان لم تكن تراه فانه يراك اخلاص واحسان گویا بہم مترادف المعنی
 اند و تحقیق این بحث در مقولہ پنجاہ و چہارم تحت قولہ علیہ الصلوٰۃ والسلام
 من كانت هجرته الى الله ورسوله الى الآخرة نواهدا ہدایا ہر حال اخلاص روح اعمال و
 مغرطاعات و نور معرفت و حقیقت ایمان است و بدونہ خراطقتا و رسول مقبول صلی اللہ
 علیہ وآلہ وسلم با وجود حصول کمال مرتبہ عبودیت در دعای فرمودند اللہم اسر زقتی
 الاخلاص و الخصور فی طاعتک و الشوق و الذوق فی عبادتک كما فی الحسن
 و غیرہ و حضرت شیخ در قول خود وجود سر الاخلاص اشارہ بآن فرمود کہ اخلاص خودی
 مفید نیست تا کہ اخلاص حقیقی نباشد کہ انہما ر اخلاص اخلاص نیست و کتمان اخلاص
 اخلاص است و ما یعقلها الا العالمون باللہ تعالیٰ و العارفون باللہ و باللہ تعالیٰ

قولہ ادفن وجودک فی ارض الخمول نما نبت مما لم یدفن لم یتیم نتاجہ
 یعنی دفن کن وجود خود را در زمین گمنامی زیرا کہ ہر تیلے کہ تخم آن در زمین مدفون نشدہ
 باشد میوہ نخواہد داد. اسے عزیز ہیں وجود تو بمنزلہ تخم نباتات است اگر آنرا در زمین
 گمنامی و عجز و نیاز و شکستگی بطریق استقامت شرعی مدفون کنی ازالہ تخم درختی بوجود خود
 آید کہ اصلہا ثابت و فرعہا فی السماء خواہد بود بلکہ سہا کمترین پایہ عروج آن خواہد
 بود شاخہائے این درخت باشا خہائے سددۃ المنتہی می پیوندن و متلون بزمک او

می شود و صور کائنات بر اوراق او منقش می شود و مورد انوار و قابل اسرار می گردد
 و اگر این تخم وجود خود را بدون ارض خمول نکروی و بر خاک هر زمین گذاشتی گنده آب هوا یا
 لقمه مرغ و مور موس خواهد شد و اگر بر دیدن مثل شجره همیشه که پراگنده شود شناخته
 او و بقیه از ما ناصصل او خواهد بود و باید دانست که مقصود شیخ از این مقوله عزلت بمعنا
 گوشه گیری رهبانیت نیست که لاره بانیت فی الاسلام وارد شده است بلکه
 مقصود ازان خلوت و راجح و سفر در وطن و نظر بر قدم است که اصول طریقه
 حضرات نقشبندیه است قدس اللہ تعالی امر الایلیها و معنای این کلمات و مقصود
 ازان در محل خود مذکور است

از درون شوم آشنا و وزیر دل بیکانه دل
 این زیباروش حق تعالی بفضل خود اکابر نقشبندیه را عطا فرمود و من شیخی نوحیم
 این سعادت بزور بازو نیست تا نه بخشد خدای بخشنده

قوله ما تقع القلب شیئ مثل عزله یدخل بهامیدان فکوره
 یعنی نفع نه بخشید دل را هیچ چیز چنانچه نفع بخشید او را تنها می آید و قطع او از ماسوی
 اللہ تعالی که داخل میشود بان در میدان فکر و تعالی. ازین عزل نیز عزلت ظاهری
 مراد نیست بلکه مراد عزلت باطنی است که تعبیر ازان بقطع ماسوی اللہ تعالی از فقه دین
 میسر نیست بلکه بعضی افضال او تعالی و نظر تربیت مرشد کامل میسر می شود که دنیا و
 ما فیها بلکه آخرت و ما فیها بسبب غلبه محبت الهی بر دل او سرد شود اگر جنب خواهد
 بسبب آن خواهد که محل رضائے او است تعالی و تقدس و اگر از و نوح نجات خواهد
 برائے آن خواهد که محل محظ او است تعالی شانه و همیشه حکم دین فکرون
 خلق السموات و الارض در سحر تفکر مصنوعات برائے بی برون معرفت
 صانع آن غرق می باشند و از آثار بپوشیده اند

اللہ تعالی بزرگوار است و قطع ماسوی اللہ تعالی بزرگوار است و قطع ماسوی اللہ تعالی بزرگوار است

وفي كل شيء له آية تدل على انه واحد

قوله كيف يشق قلب وصور الاكوان منطبعة في مراآة ام
 كيف يرحل الى الله وهو مكبل بشهوآته ام كيف يطمع ان
 يدخل حضرات الله وهو لم يتطهر من جنآبة غفلاآته ام كيف
 يرجوان يفهم دقائق الاسرار وهو لم يتب من هفواته
 یعنی چه طور روشن گردد دل و جان آنکه صور ممکنات منقش شده است در آئینه او آیا
 چه طور رجوع بخدائے خود کند بنده و حال آنکه او مجوس است و در دام شهواته تله خود
 و آیا چه طور امید میکند که بار یا بیم او حضور پروردگار و حال آنکه او پاک نشده است از جناب
 غفلتهائے خود و آیا چه طور امید میکند که بفهمد دقائق اسرار الهی را و حال آنکه او تائب
 نشده است از معاصی و واهیات خود۔ بدان که قلب انسان بمنزله آئینه است که با هر
 چه مقابل شود صورت آن درو نقش شود پس دلے که بسبب غفلت گرفتار ماسوی شده
 است و مقابل آن افتاده و صورت آن در او منقش گشته و در بهمان خیال شب و
 روز حیران و متفکر است اگر بے حضوری است از بهماں سبب است و اگر غفلت
 است ازان است و اگر غم و الم است ازان است که ماسوی افتد بصورت اضداد و
 او منطبع گشته او بیچاره بکدام طاقت توافق اضداد میتواند کرد و دلے که بسبب دوام ذکر
 الهی از ریفه غفلت رسته است آل مقابل افتاده است انوار ذکر و فکر را و صورت آل
 در او منطبع است او از ماسوی الله بیخبر است و اگر خواہد کسی که آئینه دل او مقابل هر دو
 طرف شود ممکن نیست ۵

ہم خدا خواہی و ہم دنیا ئے دوں ایس خیالی تو محال است و جنوں
 آری ظاہر و باطن بہ برکت صحبت مردان حق میتواند شد کہ باطن با خدا و ظاہر با خلق باشد
 و آل در این زمان چون کبریت احمر نایاب شده است رجوع بمطلب شیخ می فرماید۔

بندہ کہ مجھ میں دام شہوتہا کے نفس آبارہ است چہ طور رجوع بخدا سے تعالیٰ میتواند کرد
 آری اگر ازین دام بسپی بر آید بیکین کہ رجوع بخدا سے خود کند و ما ذلک علی اللہ بعزیز
 باز میفرماید چہ طور امید باریافتن حضور پروردگار میکند و او از جنابت غفلت پاک
 نشده است در اینجا اشارہ باین است کہ غفلت در حق سالک ام الحجابت ناپاک
 کننده دل است چونکہ نماز کہ طاعت بد نے است در حالت جنابت ناجائز حضور
 و معرفت پروردگار کہ اعلیٰ ترین طاعات قلبی است چہ طور در حالت جنابت
 غفلت حاصل خواهد شد کہ حضور و غفلت ہم ضد اند و چہ طور امید دارد کہ دقائق
 اسرار کلام الہی و کلام مصطفائی علیہ الصلوٰۃ والسلام و کلام اہل ائمتہ و اسرار
 وارده بر قلب عارف را قابل شود و او از معاصی خود تا ہنوز پاک نشده است
 زیرا کہ معاصی چون زنگ دل اورا فر گرفته است کلابل بان علی قلوبہم صا
 کافوا یکسبون اشارہ بآن است این ہر چہ فقرات حضرت شیخ مانتہ الجمع
 و مانتہ الخلو نیستند و اشارہ بآن است کہ اگر صورت ممکنات از دل دور کنی دلت
 منور انوار الہی گردد و اگر ترک شہوات کنی رجوع بخدا آسان خواهد شد و اگر از غفلت
 بیدار شوی حضور و تعالیٰ میسرت گردد و اگر از معاصی تائب شوی دقائق اسرار
 خواہی فہمید و این نعم باصناد جمع نمی تواند شد و کسانیکہ عین جمع اصناد اند گرفتار
 ہوس و عناد اند فافہم ولا تکن من الجاہلین۔ قولہ الکن کلہ ظلمۃ و
 انما انارہ ظہور الحق فیہ فمن رای الکن ولم یشہد الحق فیہ
 او عندہ او قبلہ او بعدہ فقد اعوزہ وجود الانوار و حجت عنہ
 شمس المعارف بسبب الاتسار یعنی ممکنات عالم بہتمام تاریکی است و
 آنچه دران روشنائی است از سبب ظہور انوار حق است تعالیٰ و تقدس دلال
 پس ہر کہ پسند کمونات را و آن نور حق کہ منظر اوست درال نہ بیند و نہ آن نور را از

اور پسند و نہ پیش ازاں و نہ پس ازاں پس بدرستی کہ محتاج گرو و در پس گذاشت
 اورا وجود الوار الہی و در ابراقا و از او آفتاب معرفت او تعالیٰ جلشانه و عم نوالہ
 این مقولہ حضرت شیخ نہ بر مشرب وحدت وجود است کما نرعمہ بعضہم
 بلکہ مقصود شیخ ازین آنکہ دلیل از اثر بر موثر و از مصنوع بر صانع و از مخلوق بر خالق
 باید گرفت و حدوث و تقلبات آثار دلیل بر قدم و وجوب او تعالیٰ باید کرد و این
 نیز مرتبہ عوام مومنین است اما عارفین کا بلین ازاں رستہ اند کہ مخلوق را دلیل
 خالق گردانند آنہا معا ملہ را از اصل دیدہ و شناختہ اند ممکنات کہ بدایع حدوث
 متشم انار در عین ظلمت اند کہ حدوث و امکان بمقابلہ قدم و وجوب ظلمت تاریکی
 است اما چونکہ ال اند بر وجود خالق خود ازاں وجہ ظهور حق در ان ثابت است
 پس ہر کہ آنرا دیدہ و دلیل نگرفت ازاں بر قدرت کاملہ خالق آن در عین دیدن و
 ال اعلیٰ مراتب چہارگانہ است و یا نزد دیدن و این مرتبہ دوم معرفت است یا
 پیش ازاں و این مرتبہ سوم یا بعد از دیدن آن و این مرتبہ چہارم است کہ فصل
 ترین مراتب معرفت است پس نوری کہ مستودع قلوب اہل ایمان است از او
 محبوب گشت و او را محتاج خود گردانیدہ نور آفتاب معرفت از او در پردہ سحاب غفلت
 رفت ولم یبال اللہ بہ بای و اذ ہلک نخوذ باللہ من الحد لان فائدہ
 الخسران و الحرمان۔ قولہ مما یدلک علی وجود قہرہ سبحانہ ان
 حجبت عنہ بما لیس بموجود معہ یعنی ازاں علاماتی کہ دلالت میکنند برابر
 وجود قہر حق تعالیٰ یکی این است کہ ترا در حجاب انداخت از معرفت او سبحانہ بان
 چیز کہ اونست با او سبحانہ و تعالیٰ حضرت شیخ در این مقولہ مہمی غامض و نکتہ
 سنجیدہ فرمودہ است مقصود آنکہ صفات قہریہ چہرہ تیہ پروردگار کہ در صورت استغنا
 او تعالیٰ از خلق بظہور میرسند و بر نفوس غیر مزکیہ شاق و ناگوار نمی افتد و بنی آدم

غیر عارف را در مظنہ سوء و بیاس می اندازند صفات رافت و رحمت و علم و کرم را محمول بر صفاتے که افتداد این اند میکنند و حال آنکه افتداد این صفات مذکورہ نزد او تعالیٰ موجود نیستند از سر نیز این جامزله الاقدام است از بسا مردم حق ناشناس بلکه از بعضی که خود را در سنگ خواص می پندارند در اوقات سختی چون سردی مفرط و گرمی کثیر و بارش سخت و زلزل و مهیب و طوفان بحر و غیره عوارض ارضیہ و سماویہ لفظ ظلم بہ نسبت پروردگار صداد می شود و در حال سختی میگویند ظلم است العیاذ باللہ و این کفر صریح است و کریمے ان الله لا یظلمه مثقال ذرۃ مبطل و معارض آن قول شنیع است و علیٰ ہذا القیاس بعضی کلمات اند کہ مصطلح عوام اند و حق پروردگار جلشاند و آن کلمات کفریہ باید کہ ازاں بجلی احتراز کرده شود و عوام را ازاں منع کردن فرض علماء است یقولون باقواہمہ مالیس لہم بہ علم او یحسبونہ ہینا و ہو عند اللہ عظیم

قوله کیف ی تصور ان یحجبہ شیئ و ہوا ظہر کل شیئ یعنی چطور متصور می شود کہ حجاب شود او تعالیٰ را کدام چیزے و حال آنکہ او تعالیٰ ظاہر کردہ است ہر چیز را کیف ی تصور ان یحجبہ و ہوا الذی ظہر بکل شیئ یعنی چطور متصور می شود کہ حجاب شود او تعالیٰ را کدام چیزے و حال آنکہ او تعالیٰ ظاہر است ہر چیز کیف ی تصور ان یحجبہ شیئ و ہوا الذی ظہر فی کل شیئ یعنی چطور متصور می شود کہ پوشاند او تعالیٰ را چیزے و حال آنکہ او تعالیٰ ظاہر است در ہر چیز

قوله کیف ی تصور ان یحجبہ شیئ و ہوا الذی ظہر لکل شیئ یعنی چطور متصور می شود کہ پوشاند او تعالیٰ را کدام چیزے و حال آنکہ او تعالیٰ ظاہر شدہ است ہر شیء ہر چیز کیف ی تصور ان یحجبہ شیئ و ہوا الظاہر قبل وجود کل شیئ یعنی چطور ممکن است کہ پوشاند او تعالیٰ را چیزے و حال آنکہ او تعالیٰ ظاہر بود پیش از وجود آن چیز کیف ی تصور ان یحجبہ شیئ

وہواظہر من کل شیئہ یعنی چہ طور متصور می شود کہ پوشاندا و تعالیٰ جلشانہ را چیزی

و حال آنکہ او تعالیٰ ظاہر تر است از ہر چیز۔ کیف یتصور ان یجبہ شیئہ و ہو

الواحد الذی لیس معہ شیئہ یعنی چہ طور ممکن است کہ پوشاندا و تعالیٰ را

چیزے و حال آنکہ او تعالیٰ سبحانہ آں واحد لا شریک است کہ نیست با او در حقیقت

ایچ چیز۔ کیف یتصور ان یجبہ شیئہ و ہواقرب الیک من کل شیئہ

یعنی چہ طور ممکن است کہ پوشاندا و تعالیٰ را کدام چیزی و حال آنکہ او تعالیٰ نزدیک است

بتوانہ ہر چیز۔ کیف یتصور ان یجبہ شیئہ ولو لاہ لما کان وجود کل شیئہ

یعنی چہ طور ممکن است کہ پوشاندا و تعالیٰ را چیزے و حال آنکہ اگر نبود ذات پاک او

پیدائی گشت وجود ایچ چیز۔ ہذاں اسے عزیز این نہ مقولہ کہ حضرت شیخ یعنواں کیف

یتصور ایما و فرمودہ است جملہ راجع بہ توحید و تمجید و اقربیت و معیت و ظہور و قدرت

او تعالیٰ است جلشانہ این نہ مقولہ گو یا دلائل اندر برائے مقولہ سابقہ کہ فرمودہ است

و ما یدلک علی وجود قہرہ سبحانذ ان حجبا عندہ مالیس معہ زیرا کہ از

روئے عقل حجاب سائر چیز غیر او و قابل تستراومی شود پس حضرت شیخ در مقولہ

اولے میفرماید کہ چہ طور او تعالیٰ محبوب شود بہ کدام صفتی از صفات ناقصہ یا محبوب

تواند شد بہ جبری از اجرام فلکیہ وارضیہ یا محبوب تواند شد بہ نقصی از نقائص عباد

و حال آنکہ جملہ مخلوق او است و مخلوق خالق خود را سائر نمی تواند شد قولہ یا عجبا

کیف یظہر الوجود فی العلام ام کیف یثبت الحادث مع منلہ وصف

القدام یعنی چہ عجب کار است چہ طور ظاہری شود و وجود حقیقی در معدوم ذلتے و

چہ طور ثابت می ماند حادث ذلتے با آن کہ او را صفت قدم حقیقی است۔ چونکہ حضرت

شیخ در مقولات تسعہ سابقہ ثبوت ظہور او در ممکنات با انواع مختلف بیان فرمود

و دایں مقولہ تعجب از اں میکنند این مقولہ مبنی است بر سببئی کہ در میان اہل سلوک

دائراست کہ وجود مطلق خاص مرخالق ممکنات را است و ممکنات با سر آمدن
 اند کہ بسبب پرتو وجود مطلق او تعالی رنگ وجود پیدا کرده اند چنانچہ در آئینہ بسبب
 تقابل صور اشیا و متقابلہ ظاہری شوند و در حقیقت در آئینہ هیچ نیست ممکنات
 بسبب تقابل وجود مطلق ظہور عدمی پیدا کرده است اما نہ آل ظہوری کہ محض وہی باشد
 و با ارتفاع وہم مرتفع شود چنانچہ مشرب بعض اہل زیغ است بلکہ ظہوریکہ قابل تحمل
 امر وہی و لائق ثواب و عقاب باشد پس حضرت شیخ از کمال قدرت الہی جلالت
 تعجب می گیرد کہ اظہار وجود خویش در عدیبات فرمودہ است و این عدیبات را منظر
 صفات قدیمہ خود کردہ اند بموجب شترہ

کہ بچشمان دل میں جز دوست ہر چه بینی بدان کہ منظر اوست
 باز تعجب می گیرد از قدرت کاملہ او کہ حادث را چطور ثابت داشته است بانکہ اورا
 صفت قدم ذاتی است و جب تعجب انکہ قدم منافی حدوث است و باوصف متناہی
 اورا صفت ثبوت عطا فرمودہ است و هو الاول والاخر والظاهر والباطن

وهو بكل شیئی علیہم۔ قولہ۔ ما ترک من الجہل شیئاً من اراد ان
 یظہر فی الوقت غیر ما اظہرہ اللہ یعنی کمال جہل است اینکہ کسی ارادہ کند
 کہ ظاہر کند در وقت واحد غیر آنچه ظاہر کردہ است آنرا حق تعالیٰ حق سبحانہ و تعالیٰ
 تصرف در مخلوق خود حسب ارادہ از بے خود میفرماید و مقدرات خود را در مخلوقات
 خود در اوقات مقررہ حسب تقاضائے حکمت بالغہ خود ظاہری فرماید و آل عین حکمت
 و مصلحت وقت است پس نہایت جہل باشد اگر کسی حسب ارادہ ناقصہ خود ظاہر
 خلاف آل خواہم اے عزیز این مقولہ حضرت شیخ مصروف باہل رضا است کہ کمال
 در جہ عبودیت است و آل برگزیدگان را در هیچ وقت بر هیچ فعل الہی اعتراض قلبی
 نیست و ہر تصنیفے کہ از جانب مولیٰ جلالتہ در مخلوق خود از اجیا و امانت و تخلیق و

ترزق و ترغ و تنزیل و فتح و کسر و عطا و منع می بینند آنرا عین مصلحت و کمال حکمت می دانند بخلاف صاحب نفوس غیر مطمئن که در تصرفات و تقلبات او ضلع و اطوار عالم آنچه مخالف طبع و منافی مصلحت بظاہر پسند مصلحت را در خلاف آن دیدہ در دفع و رد آن به وسیله دعا و غیره و سائل می کوشند۔ اللهم اسرنا الخرقا واسرنا قنا اتباعه واسرنا الباطل باطلا واسرنا قنا اجتنابه۔ قوله

احالتك الاعمال على وجود الفراغ من رعونات النفوس یعنی معطل داشتن اعمال نیک بر موجودی فراغت از تسویبات نفس است اے عزیز این فراغت یکدم وقت ترا حاصل آید و حال اینک مشغولے امور دنیویہ نہایتی نداد اگر یک کار دنیا سرانجام می شود کار دیگر ضرور ترازاں موجود خواهد بود پس فراغت برائے اداء طاعت کجا دستیاب خواهد شد پس بر عاقل لازم که باین تسویبات و تحلیلات نفس فریفته نشود چنانچه امور دنیوی را موقوف بر فراغ امور اخروی نمیکند همچنین امور اخروی موقوف بر فراغ امور دنیوی نکند با وجود آنکه حق تعالی متکفل امور دنیوی و رسانیدن رزق است و متکفل امور اخروی نیست و اشد ضرور و اہم مہات بر تو پروا تحت امور اخروی است فانہد ولا تکن من القاصرین۔

قوله لا تطلب منہ ان یخرجک من حالہ لیستعملک فی ما سواھا فلو اسر ادک لاستعملک من غیر اخراجہ یعنی خواه از خدائی خود آید که بر او ترا از حالتی و مقامی که ترا در آن مشغول کرده است و مشغول کند ترا در مقام دیگر زیرا کہ اگر میخواست آتراقی تعلقے مشغول میکرد ترا در آن مقام فوقانی بغیر اینکہ بکشد ترا از مقام اول۔ بدانکہ سالکان را در وقت مجاہدات مقامی پیش می آید و طبع بشری تقاضائے تفوق بمقام اعلیٰ از آن میکند و نوعی از سامت از مقام اول حاصل می شود حضرت شیخ ادبے را از اداب طریقت در این مقوله بیان میفرماید

کہ این تقاضا خلاف مرتبہ رضا و منافی ادب مرید است زیرا کہ اگر او تعالیٰ بخواد حاصل میکند ترا مقام مطلوب بغیر اینکه ترا از مقام اولین برآورد و در این صورت ثمرات ہر دو مقام نصیب تو خواهد بود و اگر نخواہد پس خلاف مقضی تقاضا نمودن سبب نقصان حال و مال سالک خواہد بود۔ قولہ ما ارادت ہمتہ سالک ان تقف عند ما کشف لها الا و نادته هو انق المحیقة الذی تطلب امامک و ما

تا برجت ظواہر المکونات الا و نادته حقایقہا انما نحن فتنۃ فلا تکفر یعنی ارادہ نمیکند ہمت سالک اینکه استادہ شود نزد آنچه برا و کشف شدہ از ظہور مغیبات و غیرہ مگر آنکہ نہ امید ہدایت باقی حقیقت آنچه می طلبی پیش ازین است و جلوه نمیکند ظاہر مخلوقات بر دل سالک مگر اینکه نہ امید حقیقت آن مکونات کہ باین جلوه فریفتہ مشوکہ این جلوه در حق تو فتنہ است کافر مشوایے عربزوراً سلوک امتحانات سخت سالک را پیش می آید کشف مغیبات و سماع الہامات و ظہور خوارق و ورود معارف و حصول قرب و بروز معیت نتائج ادب سلوک است آن بیچارہ بان فریفتہ شدہ خود را متحقق باک مقام میدانند و در حقیقت منادی الہی چلشاندہ در ستر او نہ امید میکند کہ آنچه تو میخواہی و در پے آنی پیش تو است و تو ہنوز بان واصل نشدہ و ذات مقدس او تعالیٰ در ادلوری ثم و راء الوری است ۵

در قافلہ کہ او است و انم نہ رسم این پس کہ رسد ز دور بانگ جرم
و ظاہر مکونات بر عنائے و زیبائے جلوه میکنند و صورت را بشکل حقیقت ظاہر میکنند
و حقایق آن مکونات و رسترا و با و از بلندند امید میکند کہ این ظہور مثالی فتنہ است برائے
مگر ای تو و نقص ہمت تو و توقف بر غیر حقیقت تو پس فریفتہ آن مشو و ازین ظہورات
ورگذر و از ظل باصل روکن و از مثال حقیقت برس کہ این ظہورات محض فتنہ است
کافر مشو و این منزلہ الاقدام است بسیاری از سالکان در آن ہلاک شدہ اند ۵

در این ورطه کشتی فروشد هزار که پیدانش تخت بر کنار
 کرمیه احسب الناس ان يتركوا ان يقولوا امنا وهم لا يفتنون ولقد
 فتنا الذين من قبلهم فليعلمن الله الذين صدقوا وليعلمن
 الكاذبين ؕ اے عزیز امتحانات سخت برائے ثبوت دعویٰ ایمان در پیش است
 بہ دعویٰ ایمان کسی رستگاری نشود تا حقیقت ایمان بدست نیاید عرض معصا
 دور و دہالک و اقدام بر مخاوف از اوائل امتحانات خفیفہ مرد مسلم است و ثبات
 قدم بر صراط مستقیم نزد ظهور فتن کہ از دلائل قیامت اند خصوص در این زمان پر فتنہ
 از امتحانات ثقیلہ پروردگار است الحاصل تاکہ این ظرف خام وجود در کوزه آتش
 امتحانات الہیہ سچہ نشود قابل استعمال مجلس شاہان نگر دو۔ سر بنا لا ترغ قلوبنا
 بعد اذ هدیتنا و هب لنا من لدنک رحمة۔ قولہ طلبک منہ اتمام
 لہ و طلبک لہ غیبہ منک عند و طلبک الخیرہ لقلۃ حیاءک منہ
 و طلبک من غیرہ لوجود بعدک عندہ یعنی خواستن تو از حق تعالی ہمت
 است بر تو تعالیٰ از جہل بر حال تو و طلب تو او را و لیلی غیبت و عدم حضور تو است
 و طلب تو غیر او تعالیٰ را بسبب قلۃ حیاء تو است از جناب اقدس او و طلب تو از
 غیر او بسبب دوری تو است از او۔ در این مقولہ چہار قسم طلب بیان فرمودہ است
 یکی آنکہ از او تعالیٰ چیزے خواہی این خواستن تو ہمت نہادن است بر او تعالیٰ زیرا
 کہ او تعالیٰ بحال تو علیم است اگر میخواست بغیر خواست تو میداد و او از حال تو بے خبر
 نیست این فقرہ متافی دعائیت زیرا کہ دعا اظہار عجز و بذلت خود است و اذعان
 امر شارح است علیہ الصلوٰۃ والسلام با وجود آن کا طین اکتفا بر علم او میکنند مشہور
 است و قتیکہ فرود حضرت خلیل را در منجیق بسوئے آتش انداخت حضرت جبرئیل
 در رسید عرض کرد ای حاجتہ آیا ترا حاجتی ہست کہ ترا مدد کنیم فرسودا ما الیک

فلا با عرض کرو کہ از خدا سے خود نجات بخواہ فرمود علیہ بحالی حسبی من سوالی
 از اینجا کسے شبہ نیارد کہ مقام خلیل فوق مقام حبیب باشد علیہما الصلوٰۃ والسلام
 کہ حضرت رسول اکرم صلی اللہ علیہ وسلم با وجود آنکہ مقامش ارفع و اتم بود و عا
 میخو استند امر بدعا میگردند و حضرت خلیل علیہما الصلوٰۃ والسلام اکتفا بعلم او
 تعالیٰ نمودند زیرا کہ دعائے حضور انور صلی اللہ علیہ وسلم برائے تعلیم است و
 اظهار عبودیت بود و این تقاضائے مجہودیت است و آل تقاضائے خلعت و
 فرق این ہر دو مقام حضرت قطب ربانی مجدد الف ثانی در مکتب شریف خود
 بوجہ اتم فرمودہ است ان شئت فارجح الیہ۔ دوم آنکہ اورا خواہی و این نشا
 عدم حضور تست کہ او تعالیٰ ہمیشہ حاضر و ناظر و اقرب الیک من جبل الوریہ است
 سوم آنکہ طلب کنی غیر او تعالیٰ را و این نشان قلت حیارتست از او تعالیٰ
 زیرا کہ نہایت بیچہائے است خواستن غیر او و حال آنکہ اورب و پروردگار تست
 اگرچہ آل غیر مقامات قرب باشند کہ بندہ با حیا را یا خواستن مراتب مقامات
 کارے نیست چہارم خواستن تو چیزے را از غیر او تعالیٰ نشان دوری تست
 از او زیرا کہ بعد دانستن تکفل او تعالیٰ مر جمیع امور دنیوی تو خواستن از غیر
 بیشک نشان بعد است قولہ ما من نفس تبید ید الاولہ قدر فیک
 یمصیرہ یعنی بیچ نفسی و لحظہ نیست مگر کہ پروردگار ترا در آن لحظہ حکمی است
 ناقد در تو۔ بدانکہ انفاس خلائق با وجود کثرت ہر یک براسہ محل یک حکم جدید
 است از پروردگار جلشاند ہر نفس بحکم جدید و وجود خلائق زیر و بالا میرود
 عبارت شیخ سعدی علیہ الرحمہ مناسب این مقام است ہر نفسی کہ فرود میرود
 مدحیات است و چوں برمی آید مفرح ذات پس در ہر نفسی دو نعمتی موجود و ہر
 ہر نعمتے شکری واجب محتفی نماید کہ بر مشرب سا لکان ممکنات و حقیقت بتقابلہ

وجود مطلق عدمیات ماند وجود وجود بر آنها در هر لحظه از واجب الوجود فیضان میشود
 و اگر یک لحظه آن حکم وجود نرسد عدم محض و نابود مطلق خواهد شد پس در هر نفس
 تقدیر جدید در هر ذی نفس جاری و ساریست ذلك تقدیر العزیز العظیم
 قوله لا تترقب فروع الاغیار فان ذلك بقطعك عن وجود المراقبة
 فیما هو مقيمت فيه یعنی انتظار کن شاخهائی غیر از ثمرات اعمال ابتدائی
 قطع میکند این انتظار ترا از وجود انتظاری که او تعالیٰ ترا در آن مقیم و مقرر فرموده
 است حضرت شیخ در این مقوله منع می فرماید سالک را از انتظار کشیدن شاخهائی
 غیر از سبزه را اگر چه آن غیر از قبیل اعمال صالحه باشد یعنی نتایج و ثمرات اعمال
 را منتظر مباش و در لفظ فروع الاغیار اشاره است که هر گاه انتظار فروع اغیار منع
 است انتظار خود اغیار بطریق اولیٰ ممنوع زیرا که ترا پروردگار تو در انتظار خود داشته
 است و انتظار غیر قاطع و منافی و مخل آن انتظار حق است خواه شیرازی خوش
 فرموده

تو بندگی چون گدایان بشرط فرو ممکن که دوست خود روش بنده پروری داند
 قوله لا تستغرب وقوع الاكدار مادمت فی هذا الدار فما
 ابزرت الا ما هو مستحق و صفها دو واجب لغتها یعنی ناگوار آمدن
 وقوع مصائب را تا که هستی درین دانا پادشاه را زیرا که بموجب حکمت بالغه او تعالیٰ
 ظاهری نشود مگر آنچه مستحق توصیف است و واجب است صفت او ای عزیز
 هر چیز که از اقدار و مصائب و نا ملائم طبایع در عالم کون و فساد واقع میشوند آنرا نادر
 و ناگوار آمدن زیرا که با دارالاکدار اقدار لازم است و هر چه ظاهر میشود از عطا و نفع
 و ضرر آن بحسب حکمت باطنی بالغه او تعالیٰ است علمه احد اولم یعلمه و فعل محبوب
 البته محبوب و زیباست و این طریق بندگی قوله ما توقف مطلب انت

طالبہ بریاک وما تيسر مطلب انت طالباء بنفسك یعنی ہرچکا
 موقوف و معطل نشد مطلبی کہ تو طالب آنے بھول و قوت پروردگار خود و آسان نشد هیچ
 مطلبی کہ تو طالب آنے بہمت خود بمقصود شیخ ازین مقولہ رجوع سالک است بھول و
 قوت اولیٰ و تبر او بپیری از بھول و قوت خود و نزدار باب عقل و فہم این مضمون
 مسلم الثبوت است حضرت لوط علیہ السلام قوم خود را گفت لو ان لی بکم قوت
 او ای الی سکن شد ید چونکہ از قوت خود تیرا نمود و پناہ برکن شدید آورد
 حال فتح یاب گشت بر قوم ظالمین در اوضاع و اطوار زمانہ این مقصود بہ تجربہ بنا
 شدہ است کہ مشکل مشکل است تا کہ امید و اعتماد بر خود است و مشکلی آسان است اگر
 اعتماد و تکیہ بر او تعالیٰ است لاحول ولا قوت الا باللہ العلیٰ العظیم قولہ

من علامۃ النجیح فی النہایات الرجوع الی اللہ فی البندا یات یعنی از
 نشان رستگاری و آخرت رجوع با و تعالیٰ است در دنیا ہر کہ ہ ابتداء و شروع
 کار رجوع بخداے کریم خود کرد و رستگار و با فلاح خواہ شدہ در آخر کار این مقولہ حضرت
 شیخ مطلق است در جمیع امور دنیوی و اخروی ہر کہ در دنیا رجوع بخداے تعالیٰ
 کرد و بصدق دل بردار و استناد بدانکہ اورا رستگاری و نجات آخرت میسر است
 و ہر کہ در دنیا رجوع بغمیر او تعالیٰ کرد از رحمت او محروم ماندہ

عزیزی کہ ہرگز درش سر نیافت بہر در کہ شد ہیچ عزت نیافت

فاما من اعطی و اتقی و صدق بالحسنیٰ فسنیسرة للیسریٰ و اما من
 بخل و استغنیٰ و کذب بالحسنیٰ فسنیسرة للجسریٰ دلیل است برانکہ
 اگرچہ حکم جفایا ہوا کائن سعادت و شقاوت بہر دو اولیٰ اند اما ہر یک
 از ان علامات دارند رجوع با و تعالیٰ و قیام بحق بندگی بطریقے کہ اثر رسول
 عربیٰ علیہ الصلوٰۃ و السلام ارشاد فرمودہ است علامت سعادت ازلی است و

رجوع بخیر و تعالیٰ و تصور و ترقی بندگی بطرح مشروع علامت شقاوت ازلی است
 قوله من اشرقت بدایتہ اشرقت نہایتہ یعنی ہر کہ روشن و نیک شد
 شروع کارش روشن و نیک خواهد شد انتہائی کارش۔ این مقولہ حضرت شیخ
 بعینہ مضمون مقولہ سابقہ است مع سہلے کہ نکوست از بہارش پیدا است و
 مثل مشہور است مضمون این دو مقولہ بطریق کلی و اکثری است پس مصادم نمیتوان
 شد باین آئینہ بعض مردم مشغول بعمل اہل جنت باشند و در آخر اورا شقاوت ازلی
 پیش آمدہ چہنہی میگردد و بعض مردم مشغول بعمل اہل دوزخ باشند در آخر وقت اورا
 سعادت ازلی پیش آمدہ جنتی میگردد کہ اینطور معاملات گاہ گاہ بطریق ندرت واقع
 می شوند و در آن حکم حکم است و اعتبار کلی و اکثری را است حضرت شیخ عبد اللہ
 انصاری چہ خوش فرمودہ است الہی مردم از روزا خیر می ترسند و بعد اللہ از روز اول
 قوله ما استودع فی غیب السرائر ظہر فی شواہد الظواہر یعنی
 آنچه مضمون نہادہ شدہ است در اسرار غیبیہ ظاہری شود علامات آن در صورت ظاہری۔
 این مقولہ نیز اشارہ بمضمون دو مقولہ فوقانیہ میکند ہر چہ در بطون و کمون عالم اسرار
 چیزی مستودع و مضمون است نشانیہ ہای آن در عالم ظاہری شوند ان خیرا خیر
 وان شر اشر قوله شتان بین استدلال بہ و استدلال علیہ المستدل
 بہ عرف الحق لاہلہ و اثبت الامر من وجود اصلہ و الاستدلال علیہ
 من عدم الوصول الیہ و الا قمتی غایب حتی تستدل علیہ و متی بعد
 حتی تکون الاثار ہی التي توصل الیہ یعنی فرق کثیر است میان آنکہ او
 استدلال باو تعالیٰ کند و میان آنکہ او استدلال بچیز دیگر بر او تعالیٰ کند آنکہ استدلال
 باو تعالیٰ کند شناختہ است امر محقق را برائے اہل او و ثابت و محکم کردہ است گاہ
 خود از بنیاد و استدلال بر او تعالیٰ از سبب نارسیدگی اوست باو تعالیٰ چنانہ

ورنہ پس کے غائب او تعالیٰ تاکہ تو بر وجود او دلیل آری و کے دور بہت او تعالیٰ تاکہ آثار و کمونات بسبب وصول او شوند تعالیٰ و تقاضا۔ بدانکہ واصلین در گاہ مقدر استدلال باوقوعی کنند بر وجود اشیاء و عالم را ظلال اسما و صفات او و اندر از نور دلیل بر ظلمت و از وحدت دلیل بر کثرت گیرند و سالکین کہ از ان مرتبہ بکے نصیب اند دلیل از مخلوق بر خالق گیرند و مصنوعات را چونکہ صانع ضروری است از ظلال دلیل بر اصل گیرند و ظلمت را دلیل نور می کنند از اینجا گفته اند فقہ و فی کل شیئی لہ ایتہ تدال علی اند و احدی حضرت شیخ می فرماید کہ طائفہ اولی شہادتہ است اصل مطلب را و از اصل دلیل بر فرع میگیرند زیرا کہ واصلین اند و اصل را ضرورتاً و سائل نیست و کسیکہ استدلال از آثار بر مؤثر و از کمونات بر مکنون میکنند از سبب علم وصول است پس بناچار در وسائل می آویزند و در شاو گاہی غائب نیست کہ بر وجود استدلال از دیگر چیز گرفته شود و گاہی دور نیست کہ بر قرینش دلیل آوردہ شود و دلیل بر وجود او ہم اوست و بگر چیز در خور آن نیست کہ بر او دلیل تواند شد

آفتاب آمد دلیل آفتاب گردی بی پای از وی رومتاب

بنیاب بر وجود آفتاب ہم دین آفتاب دلیل کافی است و آنکہ نابینا است و نابینا خواهد ماند من کان فی هذه اعمی فهو فی الاخرۃ اعمی و اصل سبب

قوله لینفق ذو سعة من سعة الواصلون الیہ و من قدر علیہ

منزقہ السائرون الیہ یعنی نفقہ و بہ صاحب وسعت مراد ازاں واصلین است

بجناب قدر او تعالیٰ و آنکہ تنگ شدہ است بر او رزق او مراد ازاں سالکین

است چونکہ مقولہ سابقہ در بحث استدلال خلق را و طائفہ مقرر فرمودی واصلین

ووم سالکین و برائے ہر طائفہ آثار مخصوصہ آن بیان فرمود و این مقولہ میفرماید

کہ مراد از ذو سعة و زکریہ لینفق ذو سعة من سعة و من قدر علیہ من سعة

فلیتفق مما اتاه الله بهم ووظائفہ اند و اشارہ بآں است کہ پر واصلین لازم
 است کہ نعمت محصلہ خود را بر محتاجان ایشا کنند و دستگیری گمراہان تیبہ ضلالت
 فرمایند و کسانیکہ سالکین راہ اند بقدر وسع خود ایشا مراتب خویش نمایند
 تو دستگیر شوای خضر پیچستہ کن پیادہ میروم و ہمراہ سوارانند

قوله اهتدى الساحلون اليه بانواء التوجه والواصلون لهم انوار
 المواجهه فالاولون للانوار وهو الا انوار لهم لانهم لله لا لشيء
 دگرہ یعنی براہ راست شدند و زندگان بسوئے او بسبب روشنائی انوار
 طلب او شان و آنا نکہ واصلین در گاہ قدس اند اینہارا انوار تقابل خود بخود حاصل
 است پس طائفہ اولے برائے انوار است و طائفہ ثانیہ انوار برائے ایشان است
 زیرا کہ اینہا برائے پروردگار خود اند و در رفیت ماسوی نیستند حضرت شیخ در این
 مقولہ نیز بطریق جدید فرق واصلین و سالکین میفرماید و آں اینکہ سالکان اطلب
 او تعالیٰ روشنائی راہ است و بآں روشنی از گمراہی نجات یافتہ اند و کشتال
 کشتال بسوی مقصود میرندش و خشنودی او شان ہمیں انوار است و واصلین
 در گاہ مقدس مقید انوار نیستند کہ انوار بچہ و وصول خود اینہارا حاصل است
 و این طائفہ خاص برائے خدائے خود اند و ماسوی را اگر چہ انوار باشد از میا پر و
 اند پس سالکین در ظلال اسماء و صفات بہتدوں بانوار اسماء و صفات اند و

واصلین و انوار ذات معمورون بانوار مواجہتہ اند۔ قوله قل الله ضم ذرہم
 فی نحو ضمہم یلعبون یعنی بگو اللہ را پس بگذار دیگران را کہ در باطل خود باز
 کنندگان باشند حضرت شیخ در این مقولہ گویا استدلال بر احوال واصلین بیان
 فرمود کہ مقصود شان ذات پاک پروردگار است و ماسوی هیچ تعلق قلبی و روحی
 ندارد و اشارہ با لکہ ہر کہ مشغول ماسوی او تعالیٰ باشند و در باطل بازی کنند آری

س ہر چیز ذکر خداے حسن است گر شکر خوردن بود جاں کندن است

قوله تشوفاك الى ما بطن فيك من العيوب خير من تشوفاك
الى ما حجب عنك من الغيوب یعنی انتظار تو برائے نقائص و عیوب
باطنی خود بہتر است از انتظار تو برائے آنچه پنهان است از تو از اقسام مغیبات
اے عزیز مغیبات دو قسم است قسمی است کہ در وجود تو است و قسمی است کہ خارج
از وجود تو است مغیبات وجودی نقائص بشری است از عجب دریا و سمعہ و حقد
و حسد و حرص و طول امل و تکبر و طغیان و غفلت و عجلت و غضب و ظلم و غیرہ
من الذنائب و امراض القلب و مغیبات خارجی احوال ماکان و مایکون و آنچه
از دائرہ عقل و فہم تو بیرون باشند حضرت شیخ میفرماید کہ ترا بہتر است کہ اول خود
را بعیوب خود خبر داری و تدارک آن نمائے و دل را از بیماری ہائے ہلک نجات
دہی کہ صفات مذکورہ ہر یک ہلک قلب تو ہست و باحوالات خارجی ترا بیچ
غرضی نیست آنچه ترا با آن احتیاج است آنرا با صلاح آر و سرار الہی را بمالک
آن سپار اگر قلب با صلاح آید مغیبات خارجی خود بخود در آن جلوہ گر خواہند گشت
آنکہ خود را از زنگ زائل صیقل باید نمود کہ قابل انعکاس اشیا گردد و این
زنگ دو قسم است عارضی و ذاتی عارضی بجاہات زائل میتواند شد و ذاتی
را جز تقدیر الہی جلشانہ دیگر چیز زائل نتواند کرد شیخ سعدی می فرماید
زنگ عارضی بود بر دل فرعون کہ صیقل یوسفی سیاہ پیش نرود
بخواند و ماہ نداوش کجا رود بخت بہ بست ویدہ مسکین و پیش فرمود

قوله الحق ليس بمحجوب و اما المحجوب انت عن النظر اليه اذ لو حجبه
شيئ لستره ما حجبه ولو كان له ساتر لكان لوجوده حاضر و كل
حاضر لشيئ فهو له قاهر وهو القاهر فوق عباده یعنی حق تعالی

در حجاب نیست بلکه تو در حجاب هستی از دیدن او زیرا که اگر کدام چیز حجاب او تعالی می تواند شد هر انبیه او را می پوشانید و اگر پوشیده می بود او تعالی را هر آنکه او حایل می گشت او را تعالی و تقدس و هر چیز که حایل و حاضر باشد در چیز دیگر را هر آنکه بر او غالب باید بود و حال آنکه او تعالی غالب است بر تمامی مخلوق تو در این مقوله حضرت شیخ بطریق مقدمات منطقیه ثبوت عدم حجاب او تعالی نموده است و حاصل مقدمات اخراج نتیجه صحیحه شکل اول منطقی این است الحق غالب و کل غالب لیکن بموجب فالحق لیکن بموجب و همچنین در مقدمات سائر و حاضر و قاهر اگر چه کلیت کبریه بقواعد منطقیه در عبارت حضرت شیخ محل نظر است اما ایشان بجهت استغراق النوازل توجیه متوجه قواعد فلسفی نشده اند مقصود اینست که او تعالی را حاضر و حاضر و حایل نیست و نه دیدن تو را و نه بسبب حجاب است زیرا که هیچ چیز حجاب و ساتر او تعالی نتواند شد بلکه نه دیدن تو را و نه بسبب ضعف بصیرت و بصارت تست لا تدراک

الابصار وهو يدرك الابصار وهو اللطيف الخبير
 گره بیند بروز شب پر چشم چشمه آفتاب را چه گناه

قوله اخراج من اوصاف بشر يتك عن كل وصف مناقض لعبودية
 لتكون لنداء الحق مجيباً ومن حضرت قریباً یعنی بیرون شواذ اوصاف بشریت خود از هر عادت که منافی بندگی است تا که شوی نداء خالق خود را بیک گویا و بجهت تقدس او تعالی نزدیک. اسے عزیز مقصود از او امر و نواهی شرعیه اظهار بندگی است و بشریت که آغشته نفس اماره و خطرات شیطانیه است او صافی دارد که منافی و مناقض بندگی است و آن اوصاف و در مقوله سابقه قول تشوفاث الی باطن فیک من العیوب الی اخره ذکر گشته است در این مقوله حضرت شیخ میفرماید که ازاں اوصاف بشریه و ذاتم فاویه که امر حق میگوید

قلب است بیرون آئی تا نداند و تعالیٰ را اجابت توانی کرد و قرب حضور و تعالیٰ
 یابی و با جو و تلوث نجاسات باطنیه قابلیت قرب حضور و قابلیت اجابت ندا
 حق نداری و آن ندان آن است که در قرآن مجید جابجا بلفظ یا ایها الذین امنوا
 و بلفظ یا عبادی و بلفظ یا ایها الانسان و بلفظ یا بنی آدم وارد شده است
 الحاصل ندان حق را آن وقت بیک توانی گفت که از جنابت او صاف بشریت
 خود را پاک داری و هر که گرفتار او صاف بشریت از کبر و ریا و سمعه و عجب و غضب
 و حرص و غیره باشد و مخالف ما امر الله تعالیٰ کار میکنند پس چه طور نداند و تعالیٰ
 را بیک توانی گفت که او مشغول طغیان و نافرمانی است قوله اصل کل

معصیته و غفلة و شهوة الرضى عن النفس و اصل کل طاعة و یقظة
 و عقبة عدم الرضا منك عنها یعنی بنیاد هر گناه و غفلت و شهوات نامند
 تو است از نفس خود و بنیاد هر طاعت و بیداری از غفلت و پاکی از معصیت
 نارضا مندی تو است از نفس خود۔ در این مقوله حضرت شیخ اصل کار و بنیاد
 صلاح و فلاح بیان فرمود و آن اینکه بحکم اعدا عدوك نفسك التي بین
 جیبك و بحکم ان النفس لا مارة بالسوء الا ما رحم ربی هر چه است
 از خیر و شر همین نفس تو است چونکه وضع جلی او بر طغیان و سرکشی است و غرض
 بر او امر و نواهی کار این بے نصیب است پس بحکم غالب هر که از نفس خود را منی شد
 موافق خوب دانست بنیاد هر معصیت و غفلت و شهوات نفسیه را محکم نهاد و
 ازین آفت رستگار شدن مشکل اگر در اخبار پیشینیان نظر کنی از قصه شیطان
 لعین و فرعون و نمرود و غیر هم و نمرود کفار و فجار و پلاک هم ماضیه جمله را بنیاد همین
 خوش دانستن نفس خود است و هر که از نفس خود ناراض شد البته مقتضیات او
 را عمل نخواهد نمود و اصل و بنیاد هر طاعت و فرمان برداری و بیداری از غفلت

و پکی از شرارت را محکم نهاد در عالم بدنام شیطان است و او خود از شامت
نفس خود ملعون و مطعون و مرود و محروم گشت اگر چه دشمنان جانی و مالی و روحی
السان بسیار اند اما بدترین و اجرت ترین دشمنان نفس انسان است از آن سبب
اعدای عدوک نفسک وارد شده است و اگر بصلاحت آید و باطنیان گراید حکم
خیار که فی الجاهلیة خیار کم فی الاسلام چون او خوب و نفیس و جوهر
بے بہا و گیر چیزے نیست ع تا یار گرا خواهد و پیش یکہ باشد قوله ولان
تصحب جاهلا لا یرضی عن نفسه خیار لک من ان تصحب عالما

یرضی عن نفسه فای علمد عالم یرضی عن نفسه و ایتی جهل لجاهل
لا یرضی عن نفسه یعنی اگر مصاحبت و رفاقت کنی با جاہلی کہ از نفس خود راضی
نباشد بہتر است برائے تو از صحبت عالمی کہ از نفس خود راضی باشد زیرا کہ چہ

جهلی است مر جاہل را کہ او از نفس خود ناراض باشد چونکہ در مقولہ سابقہ حضرت
شیخ فرمود کہ اصل ہر عصیت و بدی رضا از نفس است و اصل ہر طاعت خوبی
نارضا مندی انا و ست در اینجا بطریق تاکید آں مقولہ میفرماید کہ مقصود و مدار کار
بر علم و جهل نیست بلکہ مدارا مر پر خوشنودی از نفس خود و عدم خوشنودی ازاں است
و مقصود از علم ہمیں تذلیل و تحقیر نفس است اگر این مقصود از علم حاصل
نیاید بلکہ بعلم خود مباہی و از نفس خود راضی باشد از صحبت همچنین عالم نفس پرور
صحبت آں جاہل بہتر است کہ او خود را ذلیل و تحقیر و بدکار شمارد زیرا کہ صحبت
عالم بے عمل موثر و مضر است کہ او بدلائل علمی قباحت خود را برنگ صباحت
می نماید و صحبت جاہل بے عمل کہ خود را بدکار داند آنقدر ضرر ندارد کہ او بدی خود را
برنگ نیکی ظاہر نمیکنند۔ اسے عزیز و رایس زماں ہر فتنہ اکثر خرابی دین و شریعت
از شامت اعمال علماء سور است تحلیل ما حرمہ اللہ و تحیم ما احلہ اللہ

و دین فروشی و مداپنت اہل دنیا کار عملی سورا است فساد العالم فساد
 العالم مثل مشہور است۔ قولہ شعاع البصیرۃ یشہدک قرابہ منک
 و عین البصیرۃ تشہدک عنک الوجود و حق البصیرۃ یشہدک
 وجودہ لا عدمک و لا وجودک کان اللہ و لا شیئی معہ و هو
 الآن علی ما علیہ کان یعنی روشنائی چشم بصیرت می نماید نزدیک او تعالیٰ
 با تو و عین بصیرت می نماید ارادہ تو بحصول محبت ذاتیہ و حق بصیرت می نماید
 محبت ذاتیہ قطع نظر از است و نیست و جو تو بودا و تعالیٰ درازل و نبود هیچ
 چیز با او و او تعالیٰ موجود است در این وقت بر آن طرح کہ درازل بود این مقولہ
 حضرت شیخ راجع است براتب ثلاثہ یقین اول مرتبہ علم الیقین است و
 فوق ازاں مرتبہ عین الیقین است و فوق ازاں مرتبہ حق الیقین است
 مقصود اینکہ سالک راہ او تعالیٰ را اول کہ چشم بصیرت سیکشا پدا و تعالیٰ
 را اقرب بخود از خود میداند و این مرتبہ علم الیقین است و مقامات قرب را
 طے کردہ چشم بصیرت او ارادہ صادقہ محبت ذاتیہ پیدامی کند و دراں ارادہ
 محبت فانی میگردد با بقیہ شعور از وجود خود و این مرتبہ عین الیقین است
 بعد از اں مقامات و مراتب محبت ذاتیہ را طی کردہ بحقیقت محبت ذاتیہ
 مشرف می شود و دراں ضحلال و استہلاک پیدا میکند و از وجود خود و وجوداً و
 عدماً بے شعور میگردد و این مرتبہ حق الیقین است بصیارت و بگر حسب مشرب
 حضرات نقشبندیہ قدس اللہ سراسر االیہا مرتبہ اولیہ و ولایت اولیا و مرتبہ
 ثانیہ را ولایت انبیاء و مرتبہ ثالثہ را ولایت علیا و ولایت اولوالعزم میفرماید
 و مسئلہ وحدت شہود کہ مشرب اکثر کابری نقشبندیہ است راجع بہمیں مرتبہ ثالثہ است
 بخلاف مسئلہ وحدت وجود کہ مشرب اکثر کابری سلاسل ثلاثہ است قدس اللہ تعالیٰ

اسرار باجمیع کہ آن با جمیع بمرتبہ ثانیہ است زیرا کہ در آن مشرب وحدت وجود و وجود را
 واحد میدانند و مراد از وحدت وجود وجود الوحدۃ است و برای اصل وجود دیگر مخلوق
 با ثابت نمیدارند و ازین اصل شناختهاست عجیب برمی آرنند کہ در کتب مصنفہ قوم تفصیل
 مذکور است و مشرب وحدت شہود بمعنی شہود وحدت است یعنی سالک را نظر بر
 وحدت او تعالی است قطع نظر از وجود ماسوی و عدمیت آنها و این راہ کشادہ و صفا
 از فائکہ و طریق اصحاب خیر البریہ علی آلہ الصلوٰۃ و التسلیمات است و حضرت
 شیخ نیز در اخیر این مقولہ میفرماید و حق البصیرۃ یشہدک وجودہ لا عدیک لا وجودک
 و در فقرہ اخیرہ مقولہ کان اللہ و لا شیئ معہ و هو الآن علی ما علیہ کان
 اشارہ است باینکہ چنانچہ او تعالی در ازل بر وحدت صرفہ بود و حال نیز برہاں
 وحدت صرفہ است تعدد مخلوقات تغیر در وحدت او بیچ نوع نیارودہ است
 و هو الاول و الآخر و الظاہر و الباطن و هو بكل شیئ علیم۔ قولہ لا

تتعدا نیۃ ہمتک الی غیرہ فان الکریم لا یخطا لا الامالہ یعنی مگر او
 ارادہ ہمت خود بہا سوائے او تعالی کہ او کریم است فوت نمی شود و او امید ہا
 تو مقصود شیخ ازین مقولہ ارشاد سالک است بسوائے او تعالی کہ ارادہ و قصد
 خود بجز ذات پاک او تعالی نکند و ہرچہ مقتضیات نفس است از او بگذرد و
 ہمت خود را خاص متوجہ طلب رضائے او کند تا کہ قابل قبول شود و اشیاء مطلوبہ
 ضمناً حاصل او شود و از او غیر او را نخواہد و این مقام کاملین است آری
 من کان لله کان اللہ له و من کان اللہ له کان له کل شیئ و من
 تشعب علیہ المقاصد لا یبالی اللہ بہ بائی و ادہلک در اخیر مقولہ
 حضرت شیخ می فرماید فان الکریم الی الآخرۃ یعنی آمال و مقاصد و مطالب
 تو جملہ نزد او روشن و ہویداست و از او بیچ چیز فروگذار نمیشود و او خود آنچه خواہد

وقتی که خواهد نترسید و خواهد داد که دوست خود را بشناسد پروردگاری و اند- قولاً
 ترفعنّ الی غیره حاجت و هو مودعها علیک و کیف یرفع غیره ما کان
 هولہ واضعاً من لا یستطیع ان یرفع حاجتہ عن نفسه فکیف
 یستطیع ان یکون لها من غیره سرفعا یعنی حاجت روائے
 خود را از غیر او نخواه حال آنکه او تعالی رساننده حاجت تو است و چطور برداشته
 می تواند غیر آن تکلیف را از تو و حال آنکه وضع آن او تعالی است کسیکه
 نمی تواند از خود دفع ضرر چطور می تواند دفع ضرر را از غیر خود - اے عزیز هر که میتواند
 بنهاد می تواند برداشت و آنکه نمی تواند بنهاد نمی تواند برداشت و وضع جمله مصاب
 جسمی و روحی او تعالی است پس در رفع آن نیز التجا با و تعالی باید کرد من لا
 یستطیع لنفسه نفعاً و لا ضرراً و لا موتاً و لا حیواة و لا نشوراً فکیف
 یستطیع ذلک الامور لغیره - از اینجا کسی گمان نبرد که وسائل بیکاراند
 زیرا که این عالم عالم اسباب است و اکثر اراده الهی جلشانه درین استعمال
 اسباب و وسائل ظاهری شود و طلب و وسائل با موریه او تعالی است که
 یا ایها الذین امنوا اتقوا الله وابتغوا الیه الوسیلة الی اخر الایة
 گویا که وسائل را سبب ظهور مراد است خود گردانیده است پس هر که را توفیق
 استعمال و وسائل داد دلیل واضح است بر آنکه انجاح مطلوبش مقصود و مقصود
 مقصود است و من دق باب الکریم انفتح و بندگان خاص خود را و وسائل
 انجاح مطالب عباد کرده است اجیاء و امواتاً و در تقدیم لفظ و اتقوا الله ^{بطلب}
 وسیله دو نکته عجیب است اول اینکه اے بندگان خدا از خدا ترسید
 وسیله را فاعل حقیقی انجاح مطالب خود ندانید که فاعل حقیقی او تعالی است
 و وسیله را بجز شفاعت دیگر طاقت نیست دوم اینکه از خدا ترسید و برائے

انجام مطالب خود بخیر و سید بزرگوار مقام مقدس او تعالیٰ تقرب بخوشیید که هر کس
بروئے خود شایان حضور حضرت کبریائی نیست فافهم ولا تکن من القاصرین

قوله ان لم يحسن ظنك به لاجل وصفه حسن ظنك به لوجود معامله

معك فهل عودك الا احسانا وهل اسدى اليك الا امتنانا ه
یعنی اگر گمان نیک تو بر او تعالیٰ از جهت صفت رحمانیت نشود باری گمان خود
نیک کن در حق او تعالیٰ از جهت سلوک او با تو ای بجز احسان دیگر سلوک با تو کرده
است و بجز فضل و خوبی دیگر چیزی تو فرستاده است این مقوله حضرت شیخ
در باب تاکید سالک است بر حسن ظن در حق او تعالیٰ و تقدس که حسن ظن
طاک امر و توشه مرد مسلم است در حدیث قدسی دارد است انا عند ظن
عبدی بنی فلیظن بی ما شاء شیخ می فرماید که صفات حسنه او تعالیٰ که اسما
حسنى اند چون غفور و رحیم و رحمان و ستار و وهاب و غیره بر آن دال اند و برائے
ثبوت حسن ظن تو کافی اند و اگر قطع نظر از آن کرده شود و سلوک و معامله او تعالیٰ
با تو در خیال آورده شود که سراسر احسان و امتنان و خوبی و شرف و عفو است
و نیکی واضح و برهانی قاطع است بر اینکه بنده را لازم که بر پروردگار خود نیک
گمان کند و بدانند چنانچه در ایام حیات بمانیکی کرده است بچشمین و عقبنی بجا احسان
خواهد کرد و اگر شامت اعمال بد مرا چندمی پاداش کند آنهم کمال عدل او است
تعالیٰ و تقدس شان و علم نواله و احسانه قوله العجب کل العجب ممن یهرب
مما لا انفکاک له عنہ و یطلب ما لا یبقا له معه فانها لا تعصی
الابصار و لکن تعصی القلوب التي فی الصدور و این نهاییست
تعجب است از آن کس که می گریزد از آنکه از او دستگاری نمی تواند شدوی طلبد
آنرا که بے بقا و بے وفا است یا او پس اینکس کوری خیشان ظاهری ندارد بلکه

کور و تا پینا شدہ است آن دل کہ در سیتہ اوست حضرت شیخ در این مقولہ
 نہایت تعجب می فرماید از این تفسیر کہ در این زمان معمول و مقبول خلق است
 گر سختن از پروردگار خود و نافرمان شدن از او امر و تعالیٰ با وجود آن کہ
 میداند کہ مراد جوع با و تعالیٰ هست و از او مرارہاہ گریز نیست و انہماک در طلب
 دنیاے دینہ و مناصب نانہ زائلہ با وجود آنکہ میداند کہ اس مطلوب من ہویا
 است و عنقریب ارا جملہ گذاشتنی است و بغیر کفن کہ آنہم در شک است کہ
 بہا پیدا یا پیدا دیگر بیچ از مال و متاع دنیوی بہا و فاشخواہد کرد این ہر دو امر
 خلق این زمان است پس سجز آنکہ گفتہ شود کہ این شخص نابینائی دل است
 دیگر چہ باید گفت اے عزیز نابینائی چشم بصر حیدر و ز معدود است و ہر ان
 مرتب و نابینائی چشم بصیرت ابدی است و ہر ان زجر مرتب است ع
 بہیں تفاوت رہ از کجاست با کجا

مردم این وقت از کوری بصر پناہ میخواستند و طلب مال دنیوی کہ نابینائی
 بصیرت می آرد بدعا و اوراد می خواہند اللهم اسرنا الحق حقا و اسرنا
 ابتاعہ و اسرنا الباطل باطلا و اسرنا اجتنابہ قولہ لا ترحل من
 کون الی کون فتکون کما دار الرحی یدور والذی اسر ترحل الیہ
 هو الذی اسر ترحل عنہ ولکن اسر ترحل من الی المکون و اتی الی
 سرتیک المنتہی یعنی سفر کن از اثر با اثر و از خلق بخلق و اگر چنین کنی مثال
 تو چون خرد آسپا خواہد بود کہ تمام روز میگذرد و اس موضع می کہ بان در آخر روز میرسد
 بعینہ ہماں موضع است کہ در اول روز از ان روان شدہ است بر تو لازم است
 کہ سفر کنی از مخلوق بخلق بدرتیک نہایت سفر تو در گاہ مقدس او تعالیٰ خواہد شد
 حضرت شیخ در این مقولہ تمثیل مسافران دنیا را بخوب و چہ بیان فرمودہ است

کہ کارشان امور دنیا و مہوم زمانہ است اول از بے شعوری صبی بشعور دنیا و از
 انجا حصول مراتب دنیوی بذریعہ تجارت و زراعت و ملازمت و حرفت و
 همچنین افتان و خیزان تا ایام کہولت و شیخوخت و رجوع بازندل العمر لکی
 لا یعلم بعدا علم شیئا. باز بہاں بے شعوری کہ در ایام صبا بود میرسد
 این ہم بشر طیکہ مرگش اماں دہ پس شمال او مثال خراسیا است کہ تمام روز
 میرود و در آخر روز بہمان قدم اول روز استادہ است این چنین نباید بلکہ سفر
 از مخلوق بخالق و از منازل مہبوط بہ مراتب عروج و از خلق با مردانہ بحقائق
 و از حقائق بحق تعالیٰ جل شانہ باید کرد کہ ابتدا منزل از خاک و انتہایش
 فوق افلاک بلکہ افلاک بہترین زمینہ عروج تو خواهد بود
 ترا ز کنگرہ عرش میزنند صفیہ
 ندانست کہ در این دامگہ چہ افتاد است

وان الیٰ ربک المنتہی . قوله . انظر الیٰ قوله علیہ الصلوٰۃ والسلام
 من کانت ہجرۃ الی اللہ ورسولہ فہجرۃ الی اللہ ورسولہ ومن
 کانت ہجرۃ الی دنیا یصیبہا و امرأۃ یتزوجہا فہجرۃ الی ما
 ہاجر الیہ فافہم قوله علیہ الصلوٰۃ والسلام فہجرۃ الی ما ہاجر
 الیہ و تا صل هذا الامر ان کنت فافہم والسلام یعنی نظر کن بسوئی
 معنائے حدیث شریف ہر کہ ہجرت و رجوع او بخدا و رسول او است پس تحقیق
 کہ او ہاجر بخدا و رسول او است و ہر کہ ہجرت او بسوئی حصول دنیا باشد
 یا بسوئی زنی باشد کہ آن زن را بنکاح آرد پس او ہاجر دنیا و زن است
 پس بفہم فرمودہ آنحضرت را علیہ الصلوٰۃ والسلام کہ ہجرت او باں چیز است
 کہ در قصد دلدادہ او بود و او را ہاجر خدا و رسول نباید گفت و تا مل کن ویر

کاراگر صاحب فہم و فراست ہستی۔ این مقولہ حضرت شیخ گویا کہ تاہم و تا کیہ مقولہ
 سابقہ است کہ لا ترحل من کون الہا کون الی اخرہ یعنی مراتب عروج و
 قرب اولیٰ اللہ الیٰ بہ دعوتی لسانی حاصل نمی شود بلکہ در این کار قصد قلبی و ارادہ
 حقیقی مطلوب است در زمانہ تشریفہ شخصی از مکہ مکرمہ بسوسے مدینہ مطہرہ ہجرت
 کرد و مقصودش ترویج بیوہ زنی بود کہ اورا ام قیس می گفتند پس حضور اکرم
 صلی اللہ علیہ وسلم فرمود کہ بجز ہجرت کسی ہاجر الی اللہ و رسولہ نمی شود تا کہ
 صداقت نیت با او شامل نباشد و فرمودند کہ فلاں ہاجر ام قیس است و در
 اول این حدیث صحیح وارد است انما الاعمال بالنیات ان مال کل امری
 ما نوى فمن کانت ہجرۃ الی آخر الحدیث و در حدیث دیگر وارد است نیتہ
 المرئی من عملہ تصحیح نیت و خلوص آن مرخالت بکتابہ اور تمامی اعمال
 غیر اساس و بنیاد کار است و بدو نہ خرط القتاد۔ قولہ لا تصحب
 من لا ینہضک حالہ ولا یدلک علی اللہ مقالہ یعنی مصاحبت و
 رفاقت مکن با کسی کہ برانگیختہ نکند ترا بسوسے طاعت حال او و دلالت
 نہ کند ترا بر محبت اولیٰ اللہ قال او۔ این ارشاد حضرت شیخ مرسلک انہایت
 مفید و با وقعت است چونکہ در عبارات کتب بطریق عموم دیدہ می شود کہ صحبت
 باناہل نباید دانند معنا حافظ شیرازی می فرماید نخست موعظت پیری فروش
 این است ع کہ از مصاحب نا جنس احترام کنید اما تیز اہل و نا اہل و
 قابل صحبت و عدم قابل آن در یک عبارت و چیز خپانچہ شیخ بیان فرمودہ کسی
 نگفتہ و این گویا بفرمان است بدست سالکان صحبت ہر شخصیکہ برانگیختہ نکند
 ترا بسوسے طاعت و بین حال او و پیدائہ کند در دل تو محبت اولیٰ اللہ گفتار او
 پس از صحبت چنین شخصی اگر چہ شیخ وقت و فلان این فلاں باشند بگریز و از او دوری

ہجرت صحیح نہیں ہے جس سے کسی پرستیا کا ایشیاں ہو

و غلبہ بسیار نمی فرمایند فرمودند هر که پندته گرفت از حال ما پند نخواهد گرفت از قال
 ما بلکہ طریق حسن مرطابان را تعلیم حال شیخ است از وظائف پومی بسیار شتتال
 بعبادات و مراتب بندگی و ترک مہلکات و فعل منجیات و رابطہ کہ حضرات نقشبند
 قدس اللہ تعالیٰ سرار اہالیہا مرطاب را مفید از ذکر فرمودہ اند مقصودشان
 ازان تحقق بحال شیخ است۔ قولہ سر بما کنت مسیئاً فامراک الاحسان ہنک
 صحبتک الی من ہوا سوء حالاً ہنک یعنی بسا اوقات گنہگار را می نماید
 او تعالیٰ صحبت او با کسی کہ او بد حال تر باشد از او۔ مقصود شیخ و اللہ اعلم ازین
 مقولہ آن است کہ اگر صحبت کامل تر نصیب نشود و صحبت کسی گرفتار شوی کہ حالت
 او از حالت تو بدتر باشد پس ہم احسان او تعالیٰ را شاکر باش کہ ترا ازین چنین حوائج
 نجات دادہ است و بد حال خود و در دنیا کہ من چنینم و فلاں چنان است زیرا کہ آنکرا و
 را بحال بد گرفتار کردہ است میتوان کہ حال تو او را بد و حال او ترا بد و کلا یا من مکر اللہ
 الا القوم الخامسون۔ پس بہر حال صابر و شاکر باش و ممنون احسان او تعالیٰ شو
 قولہ۔ ما قل عمل برزخ من قلب زاہد و لا کثر عمل برزخ من قلب راجح یعنی
 کم نیت عمل قلیل کہ از دل عارف و زاہد آید و بسیار نیت عمل کثیر کہ از دل عاشق
 دنیا آید۔ بدان کہ ہر عمل و استحقاق درجہ قبولیت آن بکثرت و قلت عمل نیست
 بلکہ بصدق و اخلاص است چونکہ عمل زاہد از دنیا باخلاص است نزد پروردگار درجہ
 قبولیت می یابد و عمل راجح دنیا اگرچہ بظاہر کثیر می نماید اما بسبب آنکہ کدورت
 باطن و محبت دنیا دل او را فرا گرفته است عملش از درجہ اخلاص ساقط و از مرتبہ
 قبول باطل آید ازان سبب در حدیث شریف آیدہ است لو ان فوق احدکم مثل احد
 ذہبا ما یبلغ قد احدہم و نصیفہ۔ او کہا قال صلے اللہ علیہ و علیٰ آلہ کرمہ انما
 یتقبل اللہ من المتقین نص صریح است۔ قولہ احسن الاعمال نتائج حسن الاعمال

وحسن الاحوال من التحقق في مقامات الانزال یعنی خوبی عمل یا نتیجہ خوبی
احوال است و خوبی احوال از تحقق شدن سالک است بمقام رجوع الی الخلق
بامراخلاق صفائی و جلا و نورانیت عمل بسبب اخلاص کامل و محبت ذاتیہ اولیٰ
است و این آن وقت سالک را میسر می شود کہ بعد طی مقامات عروج رجوع الی الخلق
بامراخلاق بعلم برائے ہدایت و ارشاد بسبیل فلاح و صلاح ایشان کند و بر قدم
رسول مقبول و متابعت شریعت طاہرہ او صلی اللہ علیہ وسلم کار و دعوت خلق الی اللہ
کند و معاملہ اش بعد از رفع اسباب پس باسباب تعلق گیرد عبارت حضرت شیخ مشرف
باینکہ صفائی احوال کہ صفائی اعمال نتایج آنست موقوف است بر رجوع عارف بمقام
دعوت

پایہ آخر آدم است و آدمی گشت محروم از مقام محرمی
گر نگردد باز مسکین زین سفر نیست ازوے بچکس محروم تر
قوله لا تترك الذكر لعدم حضورك مع الله فيه لان غفلتك عن وجود ذكره
اشد من غفلتك مع وجود ذكره فعسى يرفعك من ذكر مع وجود غفلة الى
ذكر مع وجود يقظة ومن ذكر مع وجود يقظة الى ذكر مع وجود حضور ومن
ذكر مع وجود حضور الى ذكر مع غيبة عما سوى المذكور وما ذلك على الله
بعزیزه یعنی ترک کن ذکر او تعالی را بسبب عدم حضور سببہ اینکه غفلت مضرت است
ترا از ذکر بچضور بلکه امید است در صورت ذکر بے حضور اینکه برساند ترا بمرتبہ ذکر با بیداری
و ترقی و ہذا از ذکر با بیداری بمقام ذکر با حضور و ترقی بخشد از ذکر با حضور ب ذکر بے بیداری
ما سوی اللہ تعالی باشد و نیست پس موہبت عظمی مشکل برحق تعالی اجل سلطانہ و ہم
حضرت شیخ درین مقولات بسیاری از مشکلات راہ سلوک عمل فرمودہ و آن اینکه بسیاری
از مبتدیان سلوک بسبب عدم حضور در ذکر اند ذکر با زہمی مانند و این وسیلہ البیت از

و سائیس شیطان کہ سالک را از ذکر باز میدارد حضرت شیخ منع میفرماید ازین خطر
 و ارشاد و تا کین ذکر میفرماید کہ بہر حال مشغول ذکر باید بود اگرچہ با غفلت باشد کہ بحکم
 و من دق باب الکرم الفقم شاید کہ غفلت بہ بیداری مبدل شود و بیداری بحضور
 رسانند و حضور بہ نسیان ماسوی رساند و حق تعالی بران قادر است اما غفلت آفتی
 است کہ هیچ چیز تبارک آن نتواند نمود و مرضی است ہمکس کہ نجات ازان غیر ممکن
 است قال الامام ابو القاسم القشیری رضی اللہ تعالی عنہ الذکر عنوان
 الولاية و منا را لوصلة و تحقیق الامراة و علامتہ صحۃ الہدایۃ و دلالتہ
 صفاء النہایۃ فلیس و ساء الذکر شیئی و جمیع الخصال المحمودۃ راجعۃ الی
 الذکر۔ فضائل ذکر کثیر است و مطولات ازان مالا مال اند و کرمیہ فا ذکر و فی اذکر
 حاجت بہ ذکر دیگر مناقب ذکر نگذاشته است پس با وجود چندین سہولت و آسانی از
 ذکر الہی غافل ماندن و در ذکر الہی مصروف شدن بجز دلیل بدبختی و بد نصیبی دیگر چہ
 خواهد بود

ذکر گو ذکر تا ترا جان است

پاکے دل ز ذکر رحمان است

قولہ من علامات موت القلب عدم الحزن علی ما فاتک من المواقات
 و ترک الندم علی ما فعلتہ من وجود النکات ہ یعنی از علامات مردن دل غم
 نکردن است بر قوت اعمال صالحہ و پشیمانی نکردن است بر اعمال قبیحہ بد آنکہ دل
 زندہ آن دل است کہ رابطہ او با مشاہدہ او تعالیٰ مربوط و روزن نور معرفت دران
 موجود و دل مردہ آن است کہ ازین نعمت محروم است پس فرح دل زندہ بطاعت
 و غم او بر قوت آن ضروری است کہ طاعات علامات رضائے دو تعالیٰ و سیات
 روزن رضا و رغبت او تعالیٰ بر دل او فیضان میشود پس از رضائے او تعالیٰ تشنہ
 داز مسخط او سبحانہ نمکین می شود و ہمین است نشان زندگی دل و اگر بر ترک طاعات

و عمل سیئات نگین نشود همین است علامت دل مرده زیرا که روز نیکه از آن فریفتن
 روز معرفت رضا و غضب الهی میشود مسدود بلکه منفقو و است پس بچاره از کجا نرسد
 حدیث شریف وارد است من سترته حسننته و سائمته سیتته فهو من
 و ایضاً در حدیث عبد اللہ بن مسعود مذکور است قال بیما نحن عند رسول
 اللہ صلی اللہ علیہ وسلم اذا ناهات فلما حاذانا و سرای جماعتنا اناخ
 سراحلتہ ثم مشی الی النبی صلی اللہ علیہ وسلم فقال یا رسول اللہ وضعت
 سراحلتی من مسیرة تسع فمیرتها الیک ستاً و اسهرت لیلی و اظلمت
 نهاری و انضیت سراحلتی لاسئلك عن اثنتین اسهرتانی فقال له النبی
 صلی اللہ علیہ وسلم من انت قال نرید الخیل قال بل انت نرید الخیر سل
 فرب معضلة قد سئلت عنها قال بئس لاسئلك عن علامة اللہ فمیں
 یرید و علامة فمیں لا یرید فقال له النبی صلی اللہ علیہ وسلم یخر بخر کیف
 اصیحت یا زید قال اصیحت احب الخیر و اهلہ و احب ان یعمل برب و اذا
 فاتنی حترت الیہ و اذا علمت عملاً قل او کثر ایقنت بثوابہ قال ہی ہی بعینہا
 یا نرید و لو ارادک اللہ للاخری ہبک لہا ثم لا یبالی فی ای و اوہلکت
 فقال نرید حسبی حسبی ثم اسر فعل ولم یثبت قوله لا یعظم الذنب

عندک عظیمة تصدک عن حسن الظن باللہ تعالی فان من عرف سربہ
 استصخر فی جنب کرم ذنبہ یعنی بزرگ نشود تزد تو گناہ آن قدر کہ باز
 دار و ترا از حسن ظن برب و تعالی زیرا کہ ہر کہ حق را برہمت و رافت شناخت حقیر میشود
 گناہ خود در مقابلہ عفو و کرم او۔ اسے عزیز بزرگ دانستن گناہ خود و قسم است
 محمود و مذموم اگر گناہ خود را بزرگ و کلاں دانند یا نیم معنی کہ نافرمانی ہوے است
 جمل شانہ و از ان بترسد و بزودی تداک آن بہ توبہ کند محمود است و اگر گناہ خود را

بزرگ داند بر این معنی که عفو و کرم الهی وسعت رحمت او را قابل عفو آن نداند و نا امید
از رحمت گردد مذموم بلکه کاذب یکتون کفر خواهد بود در حدیث شریف وارد است
والذی نفسی بیک لولم تذبتوا الذی بکرم و لجماء بقوم ینذبنون
فیستغفرون الله تعالی فیغفر لهم و نیز در حدیث وارد است شفاعتی
لاهل الکبای من امتی پس نشاید بنده را که گناه خود را آن قدر عظیم داند که عفو
و کرم الهی را از تدارک آن عاجز داند و نشاید بنده را که گناه خود را آن قدر حقیر داند که
عدل او تعالی را از تدارک آن عاجز داند و ایمان بین الخوف و الحجاب بزرگان
گفته اند گناه هر چند عظیم دانسته شود نزد خدای تعالی حقیر خواهد شد و طاعت هر
چند حقیر دانسته شود نزد او تعالی عظیم خواهد گشت و بدانکه گناه با خوف بهتر است از
طاعت با عجب که طاعت با عجب رو بنفس دارد و گناه با خوف رو بقی دارد قوله
لا صغیرة اذا قابلك عدله ولا کبیرة اذا واجهک فضلہ یعنی نیست گناه
صغیره اگر ملاقی شوی با عدل او و نیست گناه کبیره اگر ملاقی شوی احسان او را -
حاصل این مقوله اینکه هر گاه که صفات او تعالی ظهور کند اعمال بندگان باطل و
ناچیزی شوند اگر صفت عدل ظاهر گشت بر آنانکه مبعوض او تعالی اند حسنات او
باطل می شوند و صفات او برنگ کبایتری می شوند و اگر صفت کرم و فضل ظاهر گشت
بر آنانکه محبوب او تعالی اند باطل و ناچیزی شوند گناه آن او و کبایتری او برنگ صفات
میکردند - قال یحیی بن معاذ رضی الله عنہ ان وضع علیهم عدله لم
تبق لهم حسنة وان نالهم فضلہ لم تبق لهم سئئة اللهم اجعل سئئاتنا
سئئات من احببت ولا تجعل حسناتنا حسنات من البغضت پس لذم
است بر بنده که بر طاعات خود اعتماد نکند اگر چه با علی درجات برساند که اگر برین
عدل سنجید تمامی اعمال مکافات احسان و شکر بعض نعم او را نخواهند کرد و از گناهان

خود نا امید نشود اگر چه بہ نہایت درکات رساند کہ اگر ہمیزان فضل شجید تمامی معاصی
او مقابلہ یک رحمت او تعالیٰ نتواند نمود

گردد و لطف و کرم در شان من جلوہ طاعت و ہر عصیان من

قولہ لا عمل ارجی للقلوب من عمل یغیب عنک شہودہ و یحتقر عنک
وجودہ یعنی نیست هیچ عملی امیدوارتر مردل سالک را از آن عملی کہ نابود شود
از تو دین آن عمل و حقیر شود نزد تو و بود آن۔ این عبارت در اکثر نسخ چنین وارد
شده پس در این صورت تقدیر مضاف قلوب باید یعنی لا عمل ارجی اصلاح
القلوب الی آخرہ و اگر بجای للقلوب للقبول باشد حاجت بخلاف مضاف
نیست و بر این تقدیر معنایش اینکہ سلامت عمل از آفات شرط است برائے
قبول آن انما یقبل اللہ من المتقین اے عزیز ہر کس از خدا طلبا اعمال
صالحہ بقدر طاقت خود بلکہ بقدر قسمت خود بعمل می آرد قبول آن و عدم قبول
آن نامعلوم است حضرت شیخ ہدایں مقولہ علامت قبول عمل صالح آن فرمود
کہ آن عمل از آن شخص فراموش باشد و اگر بیادش آید آنرا در جنب سیمات خود
نہایت حقیر شمرد عملی کہ مقبول بارگاہ مقدس او تعالیٰ گردد و آنرا از دل سالک
مخومی سازد بہ دلیل کریمہ الیہ یصعد الکلم الطیب و العمل الصالح یرفعه
ہر گاہ کہ عمل صالح رفع شد یاد او در دل عامل آن نمی ماند و اگر یادش باقی باشد

رفع آن درست نمی شود فافہم و افہتم۔ قولہ انما او مرد علیات الواسرہ

لتكون بہ علیہ واسرہ یعنی عطا فرمود بر تو معارف را تا شوی بہرکت آن
قابل حضور او تعالیٰ۔ بدانکہ بندہ تا کہ ملوث با کار اغیار است قابل حضور یک
جبار نیست پس ہر گاہ تو اول بر قلبش فیضان انوار معرفت و اسرار صمدیت
فرایند کہ با آن وجہ دلش از رنگ ملوث ماسوی پاک و مصفی گردد بعد از آن اول

اجازت حضور خویش میدهد

اول از آلائش تن پاک شو پس بجزیم در او خاک شو

قوله اورد عليك الواح ليتسلك من يد الاعيار وليخرجك من هرق
 الاشارة لعني عطا فرمود بر تو نور معرفت را تا که خلاصی دهد ترا از دست ماسوی شد
 تعالی و تا که آزاد کند ترا از بند کونات. اے عزیز بنده تا که مشغول ماسوی اللہ تعالی
 است او در بند و بندگی آنست و بهر اسلسله سخت مقید و زنجیر سومات مجبوس آن
 نادان خود را آزادی پندار و اگر عنایت او تعالی دستگیری کرد بر دلش و ریچہ نور معرفت
 خود می کشاید و بان روشنائی زنجیر تاسے قید خود می بسیند و بجد به آل انوار ازال
 حبس ربانی شود و اگر عنایت او را دست گرفت همچنان نابینا در آن حبس ماسوی
 مجبوس مانده عمر خود باخر می رساند کرمه ضرب الله مثلا سرجا قید شرکاء
 متشاکسون و سرجا سلما الرجل هل یستویان مثلا دلیل واضح است
 برای مدعا. قوله اورد عليك الواح ليجر جک من سجن و جودک الی انصاف
 شهودک یعنی عطا فرمود ترا معرفت خود تا که بر آرد ترا از زندان دیدن نفس مسوی
 حضور او تعالی. این مقوله حضرت شیخ نیز مثبت و مؤید مقوله سابقه اوست اورد
 عليك الواح ليتسلك من يد الاعيار الی اخره یعنی صفات بشریه تو که
 مانع اند از حضور او تعالی بشریه زندان است هر زمانه میان را او تعالی بعض
 کرم عطا فرمود ترا معرفت خود تا که بر آرد ترا از این زندان و برساند ترا بیدان حضور
 و حضور او تعالی عارفان گفته اند سبحانک نفسک اذا خرجت منها وقعت
 فی ساحت الابد قوله الانوار مطایا بالقبوب والاسراره یعنی انوار بر
 و یقین بشریه مرکوب است که دل و سر ترا بحضرت علام الغیوب میرساند بذات
 لطائف عالم امر در اصطلاح حضرات نقشبندیه پنج اند قلب و روح و سر و مخفی

و اخفی این لطائف را بحکمت پروردگار در سینہ سالک موضح مقررہ است و
 اصول این ہا فوق العرش براند و این لطائف ستودہ و در سینہ سالک تاکہ باصول
 خوربط و پیوند نیا بدقتا و بقا یابی غیر ممکن و بچہ و حصول این عالم سفلی بآں عالم
 علوی مرکوبے تیز رفتا رہا بدو آن مرکوب انوار معرفت و یقین است کہ بحسن
 تربیت مرشد کامل حاصل شدہ حاصل باراناست تا حضرت عہدیت گرد آری
 لا یجمل عطایا الملک الامطایاہ عطایائے او ہم مطایاے او برداشتہ میتواند
 در نہ من باتن چون گاہ کجا و سفر عشق کہ از غم این بارگراں ہم کمری شد قول النوما
 جند القلب کما ان الظلمۃ جند النفس فاذا اسر اذ الله ان ینصر عبدا
 امدہ یجنود الانوار و قطع عنہ مدد الظلم والاعتیارہ یعنی نور معرفت
 شکر قلب سالک است چنانچہ تاریکی غفلت لشکر نفس ہا تک است اگر لطف
 او تعالی دستگیری بندہ خود فرماید مدد میدہد اورا بہ شکر نور معرفت و قطع میکند از
 او مدد لشکر تاریکی ہائے نفس و مشغولے ماسوی اشد تعالیٰ این مقولہ حضرت
 شیخ تفصیل مقولہ سابقہ اوست الانوار مطایا القلوب والاسرار یعنی قلب و نفس
 انسان ہم مقابلہ و مجادلہ دارد آن بچہ میکشد و این بشر آں براہ فرمان می برد و
 این براہ ظنیان و انسان بچارہ ناتواں در میان این کشاکش حیران افتان و
 خیزان گاہی زیر فرمان قلب رو بہدایت و گاہی زیر قہر ان نفس رو بصلا
 اگر لطف ازلی یاوری فرماید بچہ مدد قلب شکر نور معرفت و یقین میفرسید
 و بجز در سیدن بر لشکر نفس و غواہیت غالب آمدہ آل نفس آثارہ را دستگیر
 و محیوس کردہ بایمان جدید اورا مشرف می سازد و مبتدل از امارگے باطنیان
 می شود و از مہر کشتی باذعان میگراید و حکم خیار کمر فی الجاہلیۃ خیار کمر فی
 الاسلام سپہ سالار و مدبر لشکر قلب و روح میگردد بلی ان تصبر و او تنقوا

ویا تو کم من قوس هم هذا بعد و کم سرا بکو نخست آفاق من الملائكة
 مستوبین و ما جعله الله الا بشری لکم ولتظنن قلوبکم به و ما
 النصر الا من عند الله العزيز المحکیم پس بر بنده لازم است که در وقت
 مقابله و مجادله این هر دو شکر بصدق دل و نیاز کامل و عجز و انکسار از درگاه
 او تعالی طلب امداد کند و بگوید اے پروردگار من و اے خالق و مالک من
 شکر دشمن غالب آمده است و کار مرا با تمام رسانید بجد و جهد خود هر حیل که
 داشتیم صرف کردم هیچ فائده حاصل نشد درین وقت عاجزی بجز از مدد تو چاره
 نیست مددی فرما و این مغلوب مظلوم را از دست دشمن غالب و اربابان پس
 بحکم امن عجیب المضطر اذا دعا و یکشف السوء و ربح اولیه شکر غیبی پیدا
 می شود و تراز دست دشمن میریزند و ما ذلک علی الله یعنی قول النور
 له الکشف و البصيرة لها الحكم و القلب له الاقبال و الادبار یعنی
 نور معرفت را کشف حقائق است و بصیرت را ادراک تمیز آن و دل را گاهی اقبال
 و گاهی ادبار. این مقوله حضرت شیخ موید مقوله سابقه است اما بسبب تفتن عبارت
 بطرز جدید و نوع دیگر بیان فرموده حاصل کلام اینکه نور معرفت را کشف حقائق است چو
 حسن طاعت و قبح معصیت و کشف منیبات بقدری که خواسته پروردگار باشد
 بصیرت سالک بسبب تمیز و ادراک آن حسن و قبح حاکم است به اخذ حسن و ترک قبح
 چنانچه بصیر غیر نور آفتاب یا نور چراغ ادراک اشیا نمیتواند نمود همچنین بصیرت بغیر نور معرفت
 ادراک حسن و قبح معانی و منیبات نتواند کرد و حکم باخذ و ترک بعد ادراک است و دل
 سالک را اقبال فتح است اگر او را مدو غیب رسیده و ادبار شکست است اگر آن مدو رسیده
 ان ینصرکم الله فلا غالب لکم و ان یخذ لکم فمن ذالذی ینصرکم من
 بعدة قوله لا تفزعک الطاعة لانها بوزنات منک و افرح بها لانها بضررت

من الله ابيك قل بفضل الله وبرحمته فبذلك فليفرحوا هو خير مما يجمعون
 یعنی خوشنود و شویطاعت باین معنا که از تو صادر شده است و خوشنود شویباں باین معنی
 که حق تعالی توفیق آن بتو عطا فرمود و قل بفضل الله و برحمته لایه خوشنود
 بعمل خیر من حیث انه صدر منك مذموم و محیط عمل است که نتیجہ آن عجب است و
 عجب محیط عمل است و خوشنودی بعمل خیر من حیث انه برز من اللہ الیک محمود
 است و مطلوب است کہ نتیجہ آن شکر نعمت است و شکر نعمت موجب فرید
 آن نعمت است لکن شکر تمکلا فرید نکر قوله قطع السائرین له والواصلین

الیه عن روية اعمالهم و شهود احوالهم اما السائرین فلا نهم لم یحققوا
 الصدق مع الله فیها و اما الواصلون فلا نهم غیبهم بشهوده عنہا
 یعنی قطع کرده است سالکان راہ او و وصلان در گاہ او و بدین اعمال و احوال
 خود را زیرا کہ سالکان را صدق خود محقق نشده است باو تعالیٰ دران عمل و وصلان
 خود در انوار شہود او تعالیٰ مستغفر اند و ہر چہ می بینند از او می بینند و خود را
 گم کرده اند۔ در این مقولہ حضرت شیخ طالبان حق را دو فرق بیان فرمود یکی
 سالکین را و مولیٰ دوم واصلین آن در گاہ میفرماید کہ ہر دو طائفہ را او تعالیٰ
 توفیق آن داده است کہ اعمال و احوال خود را بنظر اعتبار نمی بینند مگر در وجہ
 نمیدین اعمال فرق بہت سالکان راہ ازاں وجہ نمی بینند کہ نفوس خود را
 و طلب حق مہتمم دانستہ صدق معالہ را با مولای خود متحقق نمیدانند پس احوال
 و اعمال و مواجید و مکاشفات خود را اعتبار نمی نہند و از خوف استدلج لہذا
 لہذا انذوہ اصلان در گاہ ہش ازاں وجہ نمی بینند و غبار گم
 حاصل وقت اشان گشتہ خود را و احوال و اعمال خود را فراموش کرده اند۔
 قال الشيخ ابو یزید البسطامی رضی اللہ تعالیٰ عنہ بوصفتمالی عقیدہ

والتحذات ما باليت بشي بعداها اے عزیز عجب راہی است ہر چند نزدیک می
شوند خورد ووری پندارہ ہر چند آب رحمت می نوشند عطششان زیادہ می شود

در حسنش غایتی دار و نہ سستی را سخن پایانی

بیر و تشنه مستقی و دریا بچیناں باقی

قولہ ما بسقت اغصان ذل الاعلیٰ بذر الطمعه یعنی بلندگشت شاخہا

ندلت مگر بر تخم طمع این عبارت حضرت شیخ اصلی است عظیم در سلوک باید کہ سالک

آزرا بگوش ہوش نشود طمع تمنی است نجیث اگر در دل کسے کاشتہ شود شاخہا شمر

ندلت و خواری خواهد داد و عزتے کہ حق تعالیٰ بندہ مسلم را بخشیدہ است بموجب کریمہ

و لله العزۃ و لرسوله و لہم منین بر باد خواهد رفت طمع بنیاد شر و اصل

ضمر و قاطع اصول دین و سالب حسن ظن برب العالمین است قال الشیخ

ابوبکر الوراق رضی اللہ عنہ لوقیل للطمعه من ابوک قال انک فی المقدار

و لوقیل لہ ما حرقک قال اکتساب الذل و لوقیل ما فایتک قال المحرمان

نقل است کہ امام الاولیاء سیدنا حضرت علی بن ابی طالب رضی اللہ عنہ چون در

مسجد جامع بصرہ تشریف فرما شدند حلقہ با پرو اعطان دیدند جملہ را برخواستند

و منع فرمودند تا کہ گذارش بر حلقہ حسن بصری رضی اللہ عنہ افتاد و بر روی مبارکش

آثار صلاح دید فرمودند اے جوان ترا می پرسم از مسئلہ اگر جواب با صواب دادی بہتر

ورنہ ترا ہم منع خواہم کرد چنانچہ دیگران را منع کردیم حسن گفت سل عما شئت قال

ما ملاک الدین قال الوری قال فما فساد الدین قال الطمعه قال اجلس

فمثلك من يتكلم على الناس اتقنى طمع چیست طمع امید در مال دیگران

ورع چیست ورع اجتناب از شہات حدودن بصدق دل بخالق البریات

است عبارات و حکایات عارفان در شان ورع و طمع بسیارند اما درین موضع گفتا

برہیں مقدار است زیادہ تفصیل میں مضمون در مقولات آئندہ خواهد آمد قولہ
 ما قادک شبی مثل الوہمہ یعنی مسخر نکرد ترا هیچ چیز مثل وہم۔ وہم خیال
 بے اصل را گویند چونکہ در مقولہ سابقہ دناوت طمع بیان فرمود در اینجا بتائید ہا
 مقولہ میفرماید کہ طمع از وہم پیدای شود و وہم خیال باطل است عجب آنکہ نفس
 ناقص بسبب مناسبتی کہ با امور باطلہ دارد بعروض وہم زیادہ تر موثر میگردد و انقاصات
 عقل مثلاً انسان با طبع از میت می ترسد و از حی نمی ترسد و بحسب تقاضائے
 عقل از زندہ ترسیدن باید کہ در او امکان ضرر است بخلاف میت کہ ازاں ضرر متصور
 نیست اما حاسنہ و اہمہ بر عقل غالب آمدہ از مردہ می ترسد مقصود شیخ آنکہ بنائے
 طمع بر وہم است و آن خیال باطل است و در پس خیال باطل فتن سفاہت نادانی
 است قولہ انت حتر مہانت عند ایس و عبد لما انت له طامع یعنی
 تو آزادستی از رقی آنچه از او تا امیدستی و بندہ هستی آنرا کہ در امید حصول آنے زیرا
 کہ طمع آزاد را بندہ میگرداند و قناعت بندہ را آزاد العبد حرم ما قنع و المحرم عبد
 ما طمع فاقنع و لا تطمع فاشیئ یشین سوی الطمع شخصی را از محبس خانہ
 سلطان برائے گدائے بیرون آوردند پس آن محبوس کسے را گفت پارہ نان وہ او در
 جوابش گفت اگر پارہ نان قناعت میگردی زنجیر برائے گراں بار بسپاری تو دیدہ
 نمی شد شخصی دیگر از حواری سلطان حکیمی را دید کہ از سبز برائے پس ماندہ مردم کہ برو گئے
 آب می رفت میخورد گفت اگر خدمت سلطان میگردی محتاج خوردن این میگشتی
 حکیم در جوابش گفت و اگر تو بر خوردن این قناعت میگردی محتاج خدمت
 سلطان نمی گشتی قولہ من لم یقبل علی اللہ بلا طقات الاحسان قید الیہ
 بسلاسل الامتحان یعنی ہر کہ رجوع بخدائے خود بسبب شمول کثرت احسان ہائے
 او کند کشیدہ خواهد شد بسببش بہ زنجیر ہائے امتحان حق سبحانہ و تعالیٰ چوں خواهد

کہ بندہ را از بندگان خود بخود راہ و ہدای اول اور بہ نعمت نفسی و مالے می نواز د اگر او شکر
 آن نعم بجا آورد صاحب صلاح و فلاح گشت و اگر از شکر نعم غافل ماند بطریقہ
 دیگر از عرض آفات و بلیات و نقص فی الاموال و النفس و الثمرات اورا
 متنبہ نہ بخشد بخود رجوع میکناند پس بر بندہ عاقل لازم کہ رجوع بخدائے خود در
 میں اسبلغ نعم کند و نعمت ہائے او تعالیٰ سپب گمراہی و تکبر و طغیان او نشود و
 اگر چنین نکند ہر آئیہ صفات بیروت جلوہ گر خواہند گشت و آل بندہ را از زنجیر
 ہائے گران بار امتحانات و صعوبات آفات و بلیات بخود خواهد کشید گراہم ہر آنکہ
 از بیم او کشاید زبان جز بے تسلیم او قولہ من لم یشکر النعم فقدنا تعرض
 لنا والہا و من شکرہا فقد قیدہا بعقالبہا یعنی ہر کہ شکر نعمتہای الہی
 نکرد طیار شد برائے زوال آن نعمت و ہر کہ شکر نعمت بجا آورد پس مقید و
 مجبور کرد آن نعمت را بہ پائے بند محکم دین مقولہ حضرت شیخ ترغیب سالک
 میفرماید بر شکر الہی قال اللہ تعالیٰ لمن شکرتم لا نزيدکم و اجتمعت
 حکماء العرب والعجم فقالوا الشکر قید النعم والشکر قید للموجود و
 صیدا للمفقود و شکر بر قسم است شکر قلبی و شکر زبانی و شکر جوارح شکر
 قلبی آنکہ بدانند کہ جمیع نعم از او تعالیٰ است قال اللہ تعالیٰ و ما لکم من نعمۃ
 فمن اللہ و شکر زبانی حمد و ثنا را و تعالیٰ گفتن است و شکر بیش نعمت از
 جملہ شکر لبانی و سائط و دعا و غیر مر آنہا را و حدیث نعمان بن بشیر آہست
 کہ رسول خدا صلی اللہ علیہ وسلم فرمودہ من لم یشکر القلیل لم یشکر الکثیر و
 من لم یشکر الناس لم یشکر اللہ اما بندہ عاجز بکدام زبان ادائے شکر
 منعم حقیقی میتواند کہ شکر گفتن را نیز شکرے باید گفت و نعم او تعالیٰ را مقدراً
 است کہ شکر او ادا تواند شد کہ آل از بندہ بے غایت و بے نہایت میرسد

بندہ کہ مجھوں غایت و نہایت است چہ طور مقابلہ آں تو اندکرو اما پھر حال حکم
 مالاید یرک کلہ لا یترو کلہ ہر قدر کہ تو اندک صرف شکر و احسان و اتقان
 او تعالیٰ باشد از دست و زبان کہ برآید کہ عہدہ شکرش بدرآید و شکر جوارح
 استعمال جوارح خود است در خدمت منعم قولہ خف من وجود احسانہ الیک
 و دوام اساعتک معہ ان یکون ذلک استدر اجالک سنستد ^{مہم}
 من حیث لا یعلمون یعنی ترس از احسانہائے او تعالیٰ با تو و عصیان تو
 مہ اور اینکہ استدر اج با شد متراسنستد ہر جہد من حیث لا یعلمون
 این مقولہ حضرت شیخ نہایت با وقعت و لائق غور است عارفان گفتہ اند از
 نشانہ ہائے استدر اج پے در پے بچسل آوردن گناہان و مغرور شدن پر زمان
 مہلت عذاب و این از قبیل مکر نطنی است سنستد رجہد من حیث لا یعلمون
 و بے علمی انہا بہ استدر اج اینکہ در خیال او کہ من براہے ہستم و او گمراہ است کہ یہ
 فلما نسوا ما ذکرناہ اشارہ است بخالفت و عصیان عید فتننا علیہم
 ابواب کل شیئی یعنی ابواب عافیت و مسترت و نعمت حتی اذا فرجوا عما اوتوا
 یعنی خشنو و شونند با نچہ انہار دادہ شد و دران شکر بجا نیارود نہ در جوع بحق نکروند
 اخذنا ہم بغتہ یعنی ناگہان انہار اگر فقیم و بانواع عذاب مبتلا کرویم فاذا ہم
 مہلسون یعنی آنوقت نا امید می شونند از رحمت او تعالیٰ قولہ من جعل المریدان
 یسئ الادب فتوخر العقوبۃ عنہ فیقول لو کان ہذا اسوئ ادب لقطع
 الامل دو واجب الابعاد فقد یقطع الممد دعنہ من حیث لا یشعر
 ولو لم یکن الامتاع المرید وقد یقام مقام البعد و هو لا یدری ولو لم
 یکن الا ان یخلیک و ما ترید یعنی از نادانی مرید است اینکہ در وقت بے
 ادبی و تاخیر سزائے آں گوید اگر این کار داخل بے ادبی بوی ہر آئینہ قطع می گشت

حالات نیک و لازم میگشت دوری زیرا که بسے اوقات قطع می شوند از او حالات
 نیک و او از آن بجز می ماند که از جمله آن قطع حالات بند شدن راه ترقی است و
 گاهی او را از حضرت کبریائی دوری اندازند و او نمیداند آن دوری او از جمله آن دوری گذشتن
 است به اراده های نفس او در این مقوله حضرت شیخ باب آداب المریدین در یک
 عبارت ادا فرمود و نتایج سوره ادب هم ارشاد نمود و این باب اهل سلوک و
 بنیاد معامله العبد مع الله است تا که مرید با آداب طریقت متجلی نشده و به لوازم
 آن متصف نگشته محال است که بقصد رسد و آن آداب را مراتب است
 اول ادب مرید مع الله و قناعت و استقامت او بر موافقت مع الله تعالی
 دوم ادب مرید است با شیخ طریقت خود و عدم اعتراض بر احوال و افعال او ظاهر
 و باطناً و سراً و علانیة و مخپین با شیوخ شیخ اے حضرت النبوی علیه الصلوٰۃ
 و السلام سوم ادب او با نفس خود و تہذیب و ترمین او بحدود شریع و باز داشتن
 او از خواہشات طبعی چهارم ادب با اخوان الطریقه و مسائرا مسلمین و ادا حقوق
 هر یک از آنها علی مقتضی الشریع الشریف و سوره ادب نوعی از استدراج است
 و سوره ادب مرید بسبب عقوبت اوست بعذاب اما عقوبت مختلف اند بعضی ظاہری
 خفی عقوبت ظاہر خود ظاہر است و عقوبت خفی حجابی است که در میان او و
 پروردگارا و پیدایمی شود و در حق مرید آن حجاب سخت تر مضر است از مذاب ظاہری
 چنانچه حضرت شیخ بآل اشاره فرموده است من قطع المذبح عنہ اقامہ مقام
 البعد منہ ہر گاہ چنین اتفاق افتاد و ایضا ذبا اللہ از نظر رحمت او تعالی دور
 افتاد و برویش پرده غشاوت حاوی گشت و در عوض انس و شست و در عوض
 نور ظلمت نصیب آن بے نصیب خواهد شد و ممکن نخواهد شد او را حصول حالت
 اولی پس او را بنفس او خواهد گذاشت و ہلاک خواهد شد در مہلکہ که از آن نجات

بخیر ممکن است الا ان تدارک العناية و بسا اوقات مرید بسبب بے ادبی خود مبتلا میشود
 بحجاب و دوری و ادنیہ انداز و علامت آن بندگشتن را ترقی است و علامت
 دیگر آن خشنودی مرید است از نفس خود و پنداشتن او خود را چیز سے علامات توفیق
 را سے چیز گفته اند صدور خیر بغیر ارادہ و نجات معاصی با ارادہ آن و رجوع بخدای
 خود در تمامی احوال و علامات خذلان نیز سے چیز گفته اند نکردن طاعات یا کوشش
 آن و صدور معاصی یا اگر نجات از ان و عدم رجوع بخدای خود و آداب اصلی عظیم
 است در تصوف عارفان فرموده اند التصوف کلام ادب و من ضیغ الادب
 فهو بعيد من حیث یظن القرب و مردود من حیث یظن القبول ابو عبد اللہ
 خفیف رضی اللہ تعالیٰ عنہ فرمودہ مرا شیخ من رویم ظ فرمودہ اے پسر عمل خود را
 بمقدار تمکین و آداب را بمقدار آرزو و آلتون مصری رضی اللہ عنہ فرمودہ اذا خرج
 المرید عن حل الادب فانزیر یجیح من حیث جاء و قال الثوری رضی اللہ عنہ
 من لم یجادب للوقت فو قته مقت عبد اللہ بن مبارک فرمودہ است فمن
 الی قلیل من الادب اخرج منا الی کثیر من العلم حضرت رسول مقبول صلی اللہ
 علیہ وسلم فرمودہ است ادب بنی مریتی فاحسن تا دینی ثم امر فی بحاسن الاخلاق
 فقال خذ العفو و امر بالعرف و اعرض عن الجاهلین چونکہ نفس با طبع
 سرکش و خود پسند افتادہ است و شارع آنرا ما مور با داب شرع میکند بنا بران لازم
 است مرید را کہ صحبت پیر کامل تابع الشریعۃ المصطفویہ علی صاحبہا الصلوٰۃ و السلام
 بدست آرد تا اورا معین و مددگار شود بر جنگ نفس آثارہ و بسپارد خود را با و و احوال
 و اقوال او را دستور العمل خود کرد اندلعل اللہ ینجید من شرور نفسه و اگر نفس تو
 گوید کہ من مراعی آداب ہستم و من بے ادب نشدہ ام پس اورا بگو بیا احوال صوفیہ
 صافیہ با ادب بشنو پس موازنہ کن خود را با ادب آنها و انصاف کن حضرت سرری

سقطی میفرمایند و مسجد و خود خوانم و مانده شدم پائے خود را دراز کردم منادی
 ندا و دادای بتری بچپین سے نشینی با پادشاهان گفتم قسم بعزت تو که بعد از این پائے
 خود را دراز نخواهم کشید جنید میفرماید که بعد از آن سری شخصت سال عمرے یافت
 پائے خود را گاهی دراز نکرد و ابوعلی و قاق رضی اللہ تعالیٰ عنہما گاهی تکبیر بر چیزے
 نیکر و از خوف سوراوب حضرت جنید میفرماید که روزی در مسجد شونیریه با جماعه
 کثیره از اهل بغداد منتظر نماز جنازه بودیم که فقیری سائل را دیدم که اثر صلاح در او
 ظاہر بود پس در دل خود گفتم اگر این شخصی کدام کسی میکرد بهتر بودی چوں بجائے
 خود رفتم آنچه در شب از او را دو گریه و سوز داشتیم آن جمله بر طرف شدند درین پریشانی
 خوابم ریود دیدم که آن فقیر را بنوا آنچه برداشته نزد من آوردند و گفتند بخور گوشت این را
 که تو غیبت او کردی گفتم در دل خطره بود گفتند از تو چندین خطره ہم نمی پستیم برو
 عفو خواه از او صبح در پیش گردیدم تا که او را یافتم که برگ هائے بقولات را از آب
 می چید سلام کردم با دیده گفت اے جنید باز چنین میکنی گفتم نه گفت عفو الله لنا
 و لك. آورده اند که شخصی از صوفیه کرام را فرزندى صغیر گم شد سه روز و طلب او
 پریشان بود کسی گفت دعا کن که حق تعالیٰ او را بتورساند گفت اقرض من بر
 او تعالیٰ زیادہ تر مصیبت است از گم شدن پسر شخصی از صوفیه کرام شخصت
 سال بر وقوع گناہے گریه میکرد و پرسیدند ان کدام گناہ بود گفت روزی گفتم اے
 کاش که این کار چنین بودی حضرت جنید رضی اللہ عنہ مرض گشت گفت اللهم عافنی عاف
 نادر و اولاد مالک و الدخول بین و بین و ملکى و از آداب پیران طریقت نیز قدی
 بشنو قال العارفون عقوق الاستاذین لا تو بتله و من قال شیخہ لیم کلا
 یفلاح شیخ ابوالقاسم قشیری رضی اللہ عنہ فرموده هر که صحبت کند با شیخی از مشائخ بازا اعتراض
 قلبی کند بر او پس شکست حرمت صحبت را و اگر محبوس ماند سالکی در مقامی و در توبه توبی

براو بند شو و بدانکہ از سبب بے ادبی پیر اور رسیدہ است لان الشیخ فی
 تو مہ کالذی فی امتہ و از سو آداب مرید یا نفس خود یکے آں استند کہ مرید
 خود را صاحب سلوک پندارد و بمقام ارشاد شود و جمع آوری خلق و تعظیم مردم
 پسندارد و خوش می شود یہ تبرک جستن مردم باد و دست بوسی او و این سخت
 تر مضر است بحال مرید ابو عثمان رضی اللہ عنہ فرمودہ ہر کہ احوال خود را پسند دارد
 باطل است ارادہ او بدرگاہ اولتائے مگرتائب شود و از سو آداب طریقت یکی
 ہائیکہ مرید خود را در ایا حات شریعت مطلق العنان کند ہر کہ بر خصت ہائے شرع
 شریف فرود آید گسیختہ ساخت عهد خود کہ با خدا ہے خود داشت بزرگان گفتہ
 ان الارادة استدامة الكد وترك الراحة قال ابو سليمان الداراني رحم
 اوحي الله تعالى الى داود عليه السلام اني اتما خلقت الشهوات لصنعما
 خلقي فايك ان تتعلق قلبك منابشي فاليسر ما اعاقبك به ان نسلخ
 حلادة حبي من قلبك حضرت ابراہیم خواص رضی اللہ عنہ فرمودہ در ایام
 ریاضت در جبل لبنان بودم اناری را دیدم دلم باں میل کرد یکدانہ ازاں چیدم
 ترش یافتم بگذاشتم آزا و بر فتم شخصی را دیدم کہ افتادہ است و زبور با بر
 بدنش چسپیدہ اندگفتم السلام علیک جواب دارو و علیک السلام اسے
 ابراہیم گفتم حظور شناختی مرا گفت کہ خدا را شناخت و یگر چیزے براو پوشیدہ
 نماذگفتم ترا حالت خوب می بینم با پروردگار چه شود اگر برائے عافیت خود
 دعا خواهی گفت ترا نیز حالت خوب می بینم با خدا ہے چه شود اگر نخواہی کہ شہوت
 انار از دل تو بکشد حضرت سری فرمودہ است کہ از مدت سی سال نفسم یک
 زردک باد و شاب می خواہتا ہنوز ندادہ ام اورا حضرت جنید شخصی را در ہمی داد
 و گفت براہیم انجیر بیار چون حاضر آرد و وقت افطار یکدانہ آں در دہاں نہاد

پس انداختہ آٹرا و در گریہ افتاد و گفت بردار دیگر را آن شخص گفت چه شد
 شیخ گفت ہا تقم ندا کرد کہ شرم نداری از قضائے شہوت انجیر خوردن کہ برائے
 ماترک کردہ بودی حضرت شقیق بن ابراہیم میگوید کہ روزی در مکہ مکرمہ ابراہیم
 ابراہیم را دیدم کہ نزدیک مولد رسول صلی اللہ علیہ وسلم نشسته است و گریہ میکند
 بتکرار سبب آن پرسیدم گفت اگر پوشیدہ داری خواہم گفت قبول کردم گفت
 از دستہ نفس من ہر سیرہ بخواست و من منع آن میگردم شب در عین نشستن خواب
 رہو و شخصی پیالہ ہر سیرہ گرم نزد من آورد خود را دور کردم گفت بخورای ابراہیم گفت نمینم
 چیز سے را کہ از برائے خدا یتعالی آنرا گذشتہ باشم گفت ہر گاہ کہ خدای خوراند پس باید خورد
 دیگر جوابم نماندہ در گریہ شدم باز گفت رحمت کند خدائے بر تو بخور گفتم کہ مادر شکم خود چیز
 نمی اندازیم تا کہ بدانم کہ از کجا رسید است گفت بخور کہ مراد او ندو گفت اسے خضرایی را
 بردار و نفس ابراہیم را بخورای کہ سبب طول صبر او خدا یتعالی بر او رحم فرمودہ است
 بشنو اسے ابراہیم کہ من از ملائکہ شنیدہ ام ہر کرا و تعالی اہد و بگیر و بخور اہد و ندیدم ہر گاہ
 چنین است من پیش تو ہستم بدست خود عہد شکنی خواہم کرد شخصی دیگر پیدا شد و گفت
 اسے خضر تو اورا لقمہ لقمہ در دہان نہ پس خضر علیہ السلام در دہانم میداد تا کہ سیر شدم و از غنوی
 خواب بیدار گشتم و شیرینی آل در دہان من است حضرت احمد بن ابی الحواری گفتہ کہ
 سلیمان دارانی را شوق خوردن نان گرم ہانک افتاد حاضر کردم آنرا یک لقمہ از اہل بیت
 و پس انداخت و گفت شہوات من در دنیا من داد پس از چنین سختی ہا پس ازین تک
 را خواہم چشید و در بیج طعامی بخورد تا آخر عمر ابو بکر بن جلال رضی اللہ عنہ فرمودہ من میدا
 شخصی را کہ نفس او میگوید بردہ روز روزہ و صبا تو صبر میکنم اما بعد از افطار چہری را
 از مباحات کہ من بخورم من وہ اورا در جوبش میگوید بخورم از تو روزہ وہ روزہ را و
 لیکن بگذار این مشہوت را ابو حامد غزالی رحمہ اللہ تعالی فرمودہ است سلف صالح

سخت می ترسیدند از خوردن اطعمه لذیذ و آنرا از علامات شقاوت میدانستند و
توفیق منع او تعالی بنده را ازان سعادت میدانستند از و سبب بن منبعه روایت است
که دو ملک در آسمان چهارم ملاقی گشتند یکی دیگری را گفت از گجای آئی گفت
امرشد برائے رسانیدن ماہی از دریا که فلاں بپودی خواهش آن داشت و تو از گجا
می آئی گفت امرشد مرا برائے ریختن روغنی که فلاں عابد خواهش خوردن آن داشت
ابو تراب نخستی میفرماید که روزی نفسم خواهش نان و تخم مرغ کرد بیک فرید در آدم
بہن در آویخت و گفت کہ این رفیق وزوان است ہفتاد و درہ مراد و نڈ شخصی دیگر مرا
شناخت و عذر خواهی کرد و جانہ خود برد نان و تخم مرغ پیش نهاد نفس خود را گفتم کہ بخور
پس از ہفتاد و درہ ابو اشیر عسقلانی را شوق خوردن ماہی شد بعد مدتے از کلام جائے
حلال ماہی یافت چون دست خود باک دراز کرد خار سے از خار ہائے ماہی در دستش
خلید و ازان دستش بیکار گشت گفت یارب این جزائے کسے کہ دست بحلال دراز
کرد چطور باشد حال کسی کہ بحرام دست دراز میکند ابراہیم خواص گوید در سفر سے
سخت گرسنگشتم بدل گفتم کہ در شہری در ایلم و نزد بعضی آشتایان نان خواہم خورد
چون در آدم منکر سے را در راہ دیدم امر معروف کردم مرا گرفتند سخت بزوند و دل
گفتم کہ از شامت کدام عمل بایں مصیبت مبتلا گشتم و دل ندادند از چہ ارادہ خوردن
طعام از خوان آشتایان ابراہیم بن شیبیان رضی اللہ عنہ میگوید در شہر حلب بودم
شوق خوردن نان با عدس در دلم آمد نان را با دالی عدس خوردم بعد روازہ مسجد
شیشہ ہائے شراب دیدم کہ بر دکانے نہادہ اند و دکان در آدم حبلہ را رنجیم صاحب
دکان در رسید دو صد چوب مراد و چہار ماہ در حبس داشتند ششم ابو عبد اللہ مغربی
در رسید و مراد گنایید چونکہ مراد پید گشت از چہ وجہ گرفتار بلا شدی گفتم از خوردن
نان با دالی عدس دو صد چوب و چہار ماہ حبس بر سرم رسید فرمود ہفت خلاص شدی

یعنی شامت این عمل بر ظاہر تو وارد گشت و اگر بر باطن تو آفتی میرسد آن مشکل بودی
حافظ ابو نعیم گفت نقل از جعفر بن محمد کہ پرسیدم از خیر نساج کہ حرفت تو نساجی و سفید
بانی بود گفت فی کفتم از چه وجه ترانساج گویند گفت عهد کرده بودم با خدائے خود کہ طب
تخوم روزی نفسم غلبہ کرد نیم رطل از رطب خریدم چونکہ یکدانہ از آن خوردم شخصی در
روئے من دیدہ گفت اسے خیر کجا از من گرخیتہ بودی و او را غلامی بنام خیر گرخیتہ فرستہ
بود و شبہ صورت او را حق تعالی بر من انداخت مرا سخت زد مردم جمع شدند
ہر کس لقبم میگفت کہ این غلام تست در شیر ماندم کہ این بلا از چہ وجہ رسیدم گفت
از خوردن یک خربائے تر مرا بہ دکان خود برو کہ در آن دیگران ہم کار نساجی میکردند
ہر کس مرا بد میگفت کہ تو از مالک خود گرخیتہ بودی مرا بتعل کر پاس انداختند پایہا
خود را در منگاک کر پاس بانی انداختم و اسباب حرفت آن بدست گرفتہ اینچنین کار
نساجی خوب کردم کہ گویا سالہا این حرفت کردہ ام یک ماہ آنجا ماندم شہی کار خود کردہ
بنماز مشغول شدم و در سجدہ مناجات کردم کہ اے پروردگار من توبہ کردہ ام یا دیگر چنین
خواہم کرد چونکہ صبح شد شبہ صورت او از من زائل شدہ بود و بصورت اصلی خود شد
بودم مرا آزاد کرد و این نام بر من ماندہ و دریں باب حکایات و حالات مردان را بسیار
اند و این طوالت ترجمہ برائے آل کردم تا دعوائے نفس خود کہ در باب ادب با خدائے
خود میکنند و نمائی۔ اسے عزیز احوال خود موازنہ کن با احوال مردان راہ و مفلسی خود
و غنائے آہنا و محرومی خود و نصیب آہنارا بہ ہیں و بہ دعوائے نفس فریفتہ مشوک
خود را بندہ میگورید زیرا کہ اور دعوائے بندگی بہ دروغ و نفاق میکنند از ورع و تقوی
در مباحات افتاد و از آنجا بہ شہتہات و از آنجا بہ حرمت و از آنجا بہ قایل و جنگیدن
پروردگار خود آنا وہ گشت و بر مقدرات او تعالی اعتراض میگورید کہ چہ چنین شد و چہ
چنان شد پس بہ بین سخن از کجا بچار رسید تو دستگیر شو اے محضیے مجتہد کہ من پیادہ

میر و مہمراں سوارا تہدائے کاشکے پیادہ می رفتیم و ہمراہ گوسوار باشند اما مصیبت
 این است کہ از پیادہ رفتن ہم انکار بلکہ برہ روان طریق اعتراض و افتخار و انہماک در
 مثلذات عاجلہ کہ محض استدراج است آنقدر مغرور ساختہ کہ آنرا بسبب قرب خود
 میداند و دعوائی اخلاص دروغ میکند و بحسبون انہم علی شیء الا انہم ہمہ
 الکاذبون اگر این سخن بر طبع مشائخ وقت و اخوان طرفیت ناگوار افتد امتحان ایمان
 خود ہر کس باین نوع کردہ میتواند کہ دو رکعت نفل بنوعی ادا کند کہ در آن وقت
 خطرہ ماسوی اللہ تعالیٰ در دل نیاید اگر ادا کردہ توانست نہی سعادت ہنیاء
 لہر باب النعم نعیم ہم و ہر چہ گوید از آن برتر بلکہ وجودش کبریت احمر و اگر تواتر
 ادا نمود پس خیالی فرماید کہ در حالت صحت و عافیت و تندستی عقل و مزاج دو
 رکعت نفل از شر شیطان رحیم حضور ادا کردہ نمیتواند و ایمان کہ مبنائے کار براوست
 در حالت ضعف و بیماری و اختلال عقل و ہوش چگونہ از دست این ظالم بے رحم
 سلامت خواہد برد پس حکم مالک لا یدرک کلہ لا یتروک کلہ لازم است کہ حتی المقدور
 افتان و خیزان در پس شہسواران طریق برود و از حول و قوۃ خود دوری بستہ بحول قوۃ
 خدائے برتر انجا برودہ مشغول کار باشد لعل رحمدی حین یقسہا تاتی عنہ
 حسب العصیان فی القسم اگر چہ این ترجمہ بطوالت کشید اما خالی از فواید نیست
 لمن اسر ادان یند کس اواراد شکوراسہ

ان خدا خواہیم توفیق ادب بے ادب محروم شد از لطف رب
 بے ادب تہناتہ خود را داشت بد بلکہ آتش در سہمہ آفاق زد

قولہ اخبار ایت عبد اللہ اقامہ اللہ تعالیٰ بوجود الا در اد و ادانہ علیہا مع
 طول الامداد فلا یستحقرون ما منحہ مولاہ لانک لہم تر علیہ سیم العار فین
 ولا بمحبتہ المحبین فلولا وار د ما کان و مرد یعنی ہر گاہ دیدی بندہ را از بندگان

الہی کہ اور حق تعالیٰ توفیق دردی و مشغولے بخود داده است و اور باک استقامت
 بخشیدہ پس حقیر بدان آنچه اور پروردگارش عطا فرمودہ و حقیر دانستن تو ازاں جهت
 خواہد بود کہ تو بنی بینی برا و نشان عارفان و نہ روشنائی مہمان زیرا کہ اگر فضل الہی
 شامل حالش نبودی او استقامت نتوانستی۔ در ایں مقولہ حضرت شیخ تنبیہ است مر
 سالکان را بحسن ظن بر مسلمانان مقصود عبارت اینکہ حق تعالیٰ راہ رواں طریق را
 دو قسم آفریدہ است ابرار و مقربین ابرار قومی اند کہ مراعات اوقات و اوضاع خود
 کردہ مشغول اوراد و وظائف بندگی بصدق دل با مراعات حدود شرع باشند و
 با وجود آن از معاش دنیوی و مراعات رسومات جائزہ و تہیہ با سبب مقررہ
 قافل نمی باشند و مقربین قومی اند کہ خود را بکلی با و سپردہ و از اسباب گزشتہ بہ سبب
 اسباب آویختہ و اگر معاش ظاہری پر داختہ اند ہم حکم او تعالیٰ پر داختہ اند و نشان
 عارفان از افعال و احوالش و انوار مہمان از صورت و سیرتش ظاہر و باہر باشند حضرت
 شیخ مرید را ارشاد میفرماید کہ اگر کسی را از قسم اول بینی اورا حقیر شمار و عطاے او
 تعالیٰ را کہ بران شخص است کم بدل ازاں جهت کہ برا و بظاہر نشانہ ہائے عارفان نمی
 بینی زیرا کہ اگر عنایت بے عنایت شامل آل شخص نبودی استقامت برو وظائف
 عبودیت نتوانستی ان الانبرار لقی نعیم علی الامرائک ينظرون تعرف في
 وجوههم نظرة النعيم يسقون من رحيق مختوم ختامه مسك وفي ذلك
 فليتنا فر المتنافسون من اجرة من تسيم عينا ليشرب بها المقربون قوله
 قوم اقامهم الحق لخدمته و قوم اختصهم بحبته كلا غدهم ولا هو ولا
 من عطاء ربك وما كان عطاء ربك محظورا يعني قومی است کہ انہا را حق
 تعالیٰ توفیق خدمات بندگی دادہ و قومی است کہ انہا مخصوص بحببت خود گردانیدہ و
 ہر یک را مدد از عنایات پروردگار است و عنایات او ممنوع و محدود نیست۔ این عبارت

گویا که تفصیل عبادت با تقدم است حق تعالی نوعیکه خواهد تصرف در بندگان خود میکند
 لایس مثل عمای فصل کسان را در خدمت و بندگی و اعمال صالحه جوارح می بخشد
 کسان را در معرفان و محبت و اعمال صالحه قلوب می بخشد و جمله را مدد از آن درگاه
 مقدس است پس حصه اولی از عبارت اشاره بحال ابرار است و حصه ثانیه
 عبارت اشاره بحال مقربین است اینجا کسی گمان نبرد که ابرار از محبت محروم اند
 یا مقربین از خدمت فارغ اند عا شاد و کلا ابرار را از محبت حصه ایست چنانچه در اخیر
 عبارت گزاشته فرموده فلولا و ابرو ما کان ورد و مقربین را از خدمت حصه ایست که ابرار
 را طاقت آن نیست اما این قدر فرق است که اکثر مصروفی ابرار در اعمال جوارح است
 و اکثر مصروفی مقربین در اعمال قلوب اصحاب کرام رضی الله عنهم و طبقه خیر القرون
 آن قدر اعتنا در اعمال ظاهری و ریاضات شاقه نداشتند چنانچه جماعه از زاهدان
 و ریاضتبان که پس از ایشان بودند تا شرف و فضل مر اصحاب و خیر القرون را
 است زیرا که اکثر اعتنای آن بزرگان در صفائی باطن و عمل قلوب بود قوله

قلما تكون الواجدات الا لهیته الا بغتة لئلا یبدیة العباد بوجود الاستعداد
 یعنی کمتر واقع می شود عنایات الهی مگر ناگهانی بجهت اینکه دعوی استعداد خود نکند آن
 شخص که مودقان گشته است واردات و الطاف الهی از قبیل ورود انوار و معارف
 و مکاشفات و کرامات که بر سالک وارد می شوند اکثر ناگهانی می رسند حکمت درین
 اینکه نگاه میدار و حق تعالی بنده خود را از گرفتاری نفس بحسب و غیره زیرا که اگر بتدریج
 آید نفس او خواهد گفت که بعل فلان و فلان که تو کردی مورد این الطاف گشتی و الطاف
 و عنایات الهی معلول بعلل نیستند فافهم قوله من رایتہ عجیباً عن کل ما

مثل و معبراً عن کل ما شهد و اذا کل ما علم فاستدل بذلك
 علی وجود جهنده یعنی هر که را دیدی که جواب میدهد هر چه پرسیده شود و بیانی

میکنند هر چه دیده است از علم باطن و بیان کنند هر چه دانسته است پس دلیل گیر
 این افعال را برنا دانی او چونکه علوم را انتها نیست و بغیر او تعالی جلشانه دیگری را
 بزجمع آن احاطه علمی نیست لهذا هر که از هر سوال جواب دهد نشان جهل اوست و
 هر که اتوال باطن خود فاش گوید و احوال علوم ظاهری خود هر کس و ناکس را بیان کند ^{دلیل}
 دست برنا دانی آن شخص زیرا که چنانچه حق تعالی عهد گرفته است از علماء به تبلیغ
 شرع و از اهل طریقت به تبلیغ معارف اما این نیز عهد گرفته است از هر دو طائفه
 که از غیر اهل آن را مصون نگاه دارند و ما اذیتیم من العلم الاقلید الا قوله

اما جعل الدار الآخرة محلا لجزاء عباده المؤمنین لان هذه الدار

لا یسع ما یرید ان یعطیهم ولانه اجل اقدارهم عن ان یحیا نریهم
 فی دایره لابقاء لهم اهلها یعنی حق تعالی جزاء اعمال نیک بندگان خود در قیامت میدهد
 زیرا که این عالم گنجایش آن جزاء جزیل ندارد و سبب اینست که او تعالی بلند سائنست
 مرتبه بندگان خود از دادن جزاء اعمال نیک در دار فانی. و در این مقوله حضرت
 شیخ برائے تأخیر ثواب اعمال خیر عاملان دو وجه بیان فرمود یکی اینکه این جهان
 کوتاه است و ناقص است از استیفاء جزائے اعمال عباد کما و کیفاً اما کما از این
 جهت که حق تعالی بفضل خود هر واحد را از اهل جنت عطا میفرماید مقدار تمامی این
 عالم بلکه در لفظ بعض احادیث مسیره خمسمائة عام وارو شده است پس
 این جهان گنجایش استیفاء عطا یا ندارد و اما کیفاً پس دنیا بسبب و نامت و
 خست و ردامت تمامه بمقابل یک وجه زمین جنت ندارد کما در حدیث
 الحدیث الموضع سوط فی الجنة خیر من الدنيا وما فیها. وجه دوم اینکه
 این جهان بسبب فنا و زوال قابل جزاء بندگان خاص او تعالی نیست زیرا
 که اهل جنت را خلود موعود است و خلود در دنیا مفقود پس از کمال رحمت خود جزاء

عالمین را موقوف بر دار آخرت فرمود قوله من وجد شجرة عليه عاجلاً فهو
دلیل علی وجود القبول اجلاً یعنی ہر کہ یافت نتیجہ عمل نیک خود را این جهان
این دلیل است بر وجود قبول آن عمل در آخرت مقصود ازین عبارت این کہ
بندگان خدا کہ در وقت اعمال نیک و طاعات و عبادات لذت و شیرینی می
یابند و فرح و کثادگی قلب از اعمال صالحہ می بینند این دلیل قبول اوست زیرا
کہ اگر دروازہ قبول کثادہ نمی گشت از اعمال صالحہ فرجی و لذتی نمی یافتند ای عزیز
اگرچہ وجود لذت اعمال و طاعات دلیل قبول است و آن درجہ عالیہ است و
با امیدواری یافتن راہ قرب و موافقت است اما این ہم بدل کہ در حق عالم
وجود این لذت اعمال خوب نیست کہ نقص سے آرد در اخلاص و استیفاء
بعض جزاء عمل است در دنیای و عامل طالب حلاوت می گردد و ہماں قدر
از اخلاص نقصان می یابد قال الواسطی رحمہ اللہ تعالی استخلاء الطاعات
سموم قاتلہ و علی کل حال حلاوت طاعات میزان و نشان است برائے قبول
و با وجود ان عدم حلاوت نشان عدم قبول نیست پس باید کہ بندہ بستہ لذت
نباشد و در طاعت کوشد لذت بخشد یا نہ بخشد تو بندگے چو گدایاں بشر طمرد
مکن کہ دوست خود روش بندہ پروری داند قوله اذا اسرحت ان تعرف
قدراك عندا فانظر فيما ذایقياك یعنی اگر نخواہی کہ مرتبہ خود نزد
پروردگار خود بدانی پس کہ ترا در چہ حال داشتہ است . این میزان نہایت
صحیح و راست است یعنی مرتبہ و قدر تو در درگاہ او تعالی بقدر مرتبہ و قدر
او تعالی در دل تو خواہد بود ہر چند کہ بندہ در دل خود تعظیم او امر او تعالی و
تفخیم منہیات او سبحانہ و محبت ذاتی باو تعالی بغیر واسطہ صفات بسیند
بداند کہ ہماں قدر مرتبہ و قدر او در درگاہ مقدس او تعالی از لطف و عنایت

محترم و معینت خواہ بود قال شیخ ابو طالب لمکی رحمۃ اللہ علیہ اذا كان العبد
 لنظر مولاه مكرماً وحرماً معظماً والى محبوبه ومرضاته مسارعاً
 كان الله عز وجل في الآخرة لوجه مكرماً ولشانه معظماً والى
 مسرته من النعيم المقیم مسارعاً و اذا كان العبد بحق مولاه
 منها وناوياً مره مستخفاً و لشعائره مستصغراً كان الله عز وجل
 جل له مهيناً و لشانه منها وناوياً الى ما يكره من العذاب الالیم
 له مسارعاً و العیاذ باللہ من ذلك۔ و باید دانست کہ محبت ذاتی
 محبت ذاتی می بخشد و محبت صفاتی محبت صفاتی یعنی ہر جا کہ با خدا
 خود محبت من حیث انہ ربہ و معبودہ دارد مع قطع النظر از صفات احسان کہ
 شامل بندہ اند او تعالیٰ نیز با او معاملہ محبت ذلتی مرعی خواہ داشت من قطع
 النظر عن اعمال الشاقہ و ریاضاتہ المتنوعہ چنانچہ با اصحاب کرام داشت
 فافهم و اغتنم۔ قوله من رزقك الطاعة والخنى بر عنها فاعلم انه قد
 اسبح عليك نعمة ظاهرة و باطنه د یعنی اگر حق تعالیٰ ترا عطا فرمود
 توفیق طاعات و بے پروائی داد از ان طاعات بسبب تکیہ بر کرم او تعالیٰ
 سبحانہ پس بدال کہ عطا فرمود بر تو نعمت ہائے ظاہر و باطن۔ و در این مقولہ دو
 چیز سبب اسباب نعم فرمود یکے توفیق طاعات دوم اعتماد بر کرم و بالبریا
 و اشارہ در این بیان است کہ سالک اگر چہ با علی مرتبہ توفیق طاعات برسد
 اعتماد بر عمل خود نباید کرد کہ اعتماد بر عمل سبب عمل است قولہ خیر ما
 تطلبہ مند ما هو طالب منک ہ یعنی بہتر از خیرے طلبی از
 او تعالیٰ آن است کہ او تعالیٰ از تو خواستہ است۔ تفصیل این اجمال
 آن کہ خواستن کار بندہ نیست و اگر خواہ خواہ چیزے خواہد پس آن چیز خواہ

کہ او تعالیٰ از بندگان خود خواستہ است و آل استقامت است بر او عبودیت کہ
 در این خواستگاری حظ نفس نیست و عین مرضاۃ پروردگار است یا بجبارت دیگر بخواہ
 از او تعالیٰ رضائے او زیرا کہ او تعالیٰ رضا و تسلیم تو خواستہ است بمقدرات او
 تعالیٰ سبحانہ یا بخواہ از او تعالیٰ عجز و انکسار و افتقار بدرگاہش کہ او تعالیٰ ہمیں
 اشیاء از بندہ خوش دارد قولہ الحزن علی فقدان الطاعة مع عدم التهوؤ
 الیہا من علامات الاعتزاز۔ یعنی غمگین شدن بر بجا نیامدن طاعت و با وجود
 آن غم تدارک آن طاعت نکردن از نشانیہائے مفروزی است۔ در این مقولہ حضرت
 شیخ علامت حزن حقیقی بر فوت طاعت تدارک آن طاعت بعمل یا نقصانے آن
 فرمود کہ یہ کاذبہ نشان حزن کاذب است رابعہ رضی اللہ عنہا از کسے شنید کہ
 می گفت و آخرناہ گفت بگو و اقلۃ خریاہ اگر تو محزون بودی طاقت تنفس نداشتی
 و حزن حقیقی کہ مبنی بر تدارک مافات یا شد از اعمال ابرار و متقربین است کان
 رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم متواصل الاحزان دائم الفکر و من
 لم یندق طعام الحزن لم یندق طعام العبارة نسأل اللہ الحزن علی
 ما قرطنا مع التهوؤ الیہا۔ قولہ ما العارف من اذا اشار وجد الحق
 اقرب الیہ من اشارتہ بل العارف من لا اشارۃ لہ لفنائہ فی وجود
 والظوائف فی شہودہ یعنی نیست عارف آن شخص ہر گاہ بخواہد او تعالیٰ را
 بیابد او را نزدیک تر از خواست خود بلکہ عارف آن است کہ او را اشارہ و
 خواست نباشد زیرا کہ او از وجود خود فانی است و نابود است او در دیدن خود
 در این معرفت حضرت شیخ حال سالک و اصل بیان فرمود یعنی اگر چہ سالک را
 حضوری حاصل است ہر گاہ خواہد او تعالیٰ را اقرب بخود بیابد از خواست او اما
 عارف واصل آن است کہ او از خواست رستہ است زیرا کہ تاکہ کسے سائل و

سوال و مسئول را بدانند فتاوا و اتم نسبت فانی کامل و عارف و اصل آن است
 که از این جمله گذشته خود را با و سپرده شیخ ابوعلی و قاق زحمه ربه فرموده است
 آنکه خواهد و بیاید مرید است و آن که از خواستن رست مراد گشت و قال الشبلی رضی
 الله عنه کل اشارة اشار بها الخلق الى الخالق فهي مراد و دة عليهم حتی لیشیرا
 الى الحق بالحق و قال ابو یزید رضی الله عنه البعد هم عن الحق اکثرهم
 اشارة الیه۔ قوله الرجاء ما قارنه العمل و الا فهو امنیة یعنی
 امید آن است که مقرون بعمل خیر باشد و بغير عمل صالح رجاء از روی بیجا
 است۔ بدان اس غریز که شیطان رحیم بسیاری را از بندگان الهی از راه امانت
 بجهنم می رساند و امانت آنکه مشغول معاصی باشد و بگوید من حسن ظن با و تعالی
 دارم و او کریم است مرا خواهد بخشید۔ و این دعوائے حسن ظن او دروغ است
 زیرا که اگر حسن داشتی هر آینه کوشش در طاعات کردی که بغير طاعت حسن
 ظن گفتن امانت شیطان است حق تعالی می فرماید لیس بامانیتکم و لا
 امانی اهل الکتاب من یعمل سوءا یجزیه و می فرماید فخلق من
 بعد هم مخالف وراثتوا الکتب یا سخذون عرض هذا الادی و یقولون
 سیغفر لنا قال النبی صلی الله علیه و سلم الکیس من دان نفسه
 عمل لما بعد الموت و العاجز من اتبع هواها و تمنی علی الله الامانی
 پروردگار عادل که بسرقت ریح و بنار حکم قطع اشرف اعضا فرموده است همان
 پروردگار است اگر در قیامت بحکم عدل جزا اعمال سوز جهنم دهد کدام نافع است

اورا ۵

بمانند کرو بیان مسلم حکم
 غرازیل گوید نصیبی برم

بتهدید اگر برکش شیخ حکم
 و گردد بد یک صلائے کرم

ق
 قوله مطلب العارفين من الله تعالى الصداق في العبودية والقيام بحقوق
 التروبية ^ه یعنی مقصود عارفان از او تعالیٰ سبحانه باستبازمی در بندگی است
 و استقامت بحقوق خدائی بمقصود شیخ ازین عبارت اینکہ در عبارات سابقہ
 نفی معرفت فرمود از کسانیکہ در شان او فرمود ما العارف من اذا انشأ له آخره
 والرجاء ما قاسر نه العمل الی آخره در این موضع گویا سائلی می پرسد کہ عارف
 کیست و مقصود عارف چیست در جواب می فرماید مقصود عارف حور و نقیض ^{نیست}
 مقصود عارف دنیا و عقبی نیست مقصود عارف از عبادت خوف و ترس و شوق
 جنت نیست مقصودش صدق بندگی او تعالیٰ و استادن بحقوق ربوبیت ^{است}

والسلام قوله بسطك كى لا يقيقك مع القبض و قبضك كى لا
 يتركك مع البسط واخر جك عنهما كى لا تكون لشيء دونه ^ه یعنی
 او تعالیٰ بر سالك بسط می آرد تا در قبض نماند و قبض می آرد تا کہ در بسط نماند
 در آخر از هر دو میکشد کہ نباشی برائے چیزے سوائے ذات پاک او تعالیٰ و
 تقدس. بدال کہ در اصطلاح صوفیہ صافیہ قبض و بسط دو نوع حالت است
 کہ از ورود صفات جمالیہ و جلالیہ بر قلب عارف وارد می شوند پس اکس بچاره
 وقت ورود انوار صفات جمالیہ در بسط می ماند و وقت ورود انوار صفات جلالیہ
 در قبض اما ورود این حالات در سلوک قبل الوصول بمقام تمکین است چونکہ
 بمقام تمکین می رسد از تلویح آزادی گرد و آسناجانه قبض است و بسط زیرا کہ

بسبب فناء انتم محلی برائے ورود این دو حالت نمی ماند فاهم قوله العارزون
 اذا بسطوا الخوف منهم اذا قبضوا ولا يقف على حد ود الادب
 فی البسط الاقليل ^ه یعنی عارفان در وقت بسط زیادہ تر خوفناک می شوند
 از حالت قبض و استادہ نمی شود در حالت بسط بر مراتب ادب و کمزیرگی حضرت

شیخ در این معرفت مقام قبض را ترجیح میدهد بر مقام بسط زیرا که در مقام قبض حظ نفس معدوم است و در حال بسط موجود شخصی از شیخ محمد جریبی رضی اللہ عنہ پرسید که مرا حالت انس بود در مقام بسط لغزشی از من صادر شد که آن حالت از من رفت حالا علاج این چیست شیخ بگریب و گفت جمله مایاں در زیر فرمان این حکم آمده ایم که علاجتش مشکل و این شعر خواند

قف بالمدیا رفهذاه اثارهه   تبکی الاحبة حسرة و تشوق
 کم قد وقفت بریجها مستخبراً   عن اهلها اوسادلاً و شتقا
 فاجابتی داعی الهوی فی سہا   فارقت من تهوی فخر الملتقی

در لطائف المبین فرموده است البسط منزلة اقدم الرجال فهو موجب ازید حدیثاً هم و کثرة لجهتہما ای التجاہد الیہ تعالیٰ و القیض اقرب الی وجود السلافة حضرت شیخ در معرفت آنتیہ وجه بہتری قبض

می فرماید قوله البسط تاخذ النفس منہ حظها بوجود الفرح و لقبض
 لاحظ للنفس فیہ یعنی در بسط نفس حصہ خود می یابد بسبب وجود فرح
 و در قبض حصہ نفس نیست - بدان کہ قبض و بسط در کلام صوفیہ بعموم وارد
 می شود اما سبب آن هر دو و حاصل آن و نگاه داشت ادب و هر دو چنانچه
 حضرت شیخ ابوالحسن شاذلی رحمہ اللہ تعالیٰ تصریح بیان فرموده است
 دیگر جا دیده نشده حاصل کلام حضرت شیخ اینکه قبض راسہ سبب است
 صدور گناه ذناب دولت حصول ظلمی از ظالمی علاج اول توبہ و انابت
 است علاج دوم تسلیم و رضا است بقدر اول تعالیٰ علاج سوم صبر و تحمل
 اذی است و در مکافات ظلم ظلم مکن کہ بر خود رو باز تکلیف خواهی نہاد و خویش
 درجات صدیقین آن است کہ در حق ظالم دعائے خیر کنی شاید کہ از برکت دعا

اورا رو بہدایت شود و اگر قبض را سببی معلوم نشود پس بجز صبر چاره نیست تا کہ دورہ
 آن بگذرد و سکون باید نمود بہر سہ قسم سکون قوی و فعلی و ارادتی و اگر چنین کردی
 بزودی تاریکی شب قبض بہ روشنائی روز بسط مبدل خواهد شد و بسط را نیز سہ
 سبب است زیادتی طاعت و زیادتی دنیا و رجوع خلق علاج اول دانستن
 طاعت از اولتعالی و تبری از حول و طاقت خود علاج دوم ترسیدن از
 غوائل و آفات آن علاج سوم شکر نعمت آنچه خدا از معاصی تو پوشیدہ است
 و ترسیدن آنکہ اگر ظاہر شود آنچه اولتعالی با آن عالم است دوست ترین خلق
 بدترین دشمنان تو گردد و بسطی کہ سبب آن معلوم نباشد علاج آن تسلیم و
 محافظت آداب است قولہ ربما اعطاک فمنعک و ربما منعک
 فاعطاک ہ یعنی بسا میدہد ترا اولتعالی از حظوظ نفس پس بفضل خود آنرا
 از تو باز می دارد و بسا چیز از حظوظ نفس بظاہر باز می دارد و در معنی ترا آن چیز
 داد کسی کہ دیدہ بصیرت او نبود معرفت بینا است ہر چیز کہ اولتعالی باز می
 دارد از او آنرا عین عطا میداند کہ تسلیم و تسلیم است قولہ متی فتح لک
 باب الفہم فی المنع عاد المنع عین العطاء ہ یعنی ہر گاہ کشادہ شد بہ تو
 دروازہ معرفت در باب منع حظوظ می گردد آن منع عین عطاء این جملہ گویا
 تفصیل جملہ سابقہ است ربما اعطاک الے آخرہ بیان این معرفت در معرفت
 آئندہ کہ متی اعطاک اشہدک برہ الے آخرہ خواهد آمد۔ قولہ الاکوان
 ظاہرہا غرہ و باطنہا عبرۃ فالنفس تنظر الے ظاہر غرہا و
 القلب ینظر الی باطن عبرتہا یعنی متناع دنیا الے عاجلہ ظاہرش
 غرور و باطنش پند است پس نفس انسان نظری کند زبیت ظاہرش
 را و باطن فریفتہ می شود و قلب و روح انسان نظری کند بہ باطن پند و عبرت

اے پس میں اکوان بظاہر شرب و شیریں و سبزه نوشگوار است و در باطن
 جیفہ ناپاک و جائے غرور و عبرت است پس نفس ظاہرش دیدہ و باطنش
 ہلاک می گردد و روح باطنش دیدہ عبرت پذیر گشته خود را از عاشقی آن
 بازی دارد و بسلامت می ماند اعلموا انما الحیوة الدنیا لعب و لہو و
 زینة و تفاخر بینکم و تکاثر فی الاموال و الاولاد کمثل غیث
 اعجب الکفار نباتہ ثم یہیج فتراکہ مصفرا ثم یكون حطاما
 و فی الآخرة عذاب شدید و ما الحیوة الدنیا الا امتاع الغرور

قوله ان اردت ان تكون لك عز لا یفتی فلا تستحزرت بعتر یفتی
 یعنی اگر خواهی کہ ترا عزت باقی بدست رسد پس مطلب عزت فانی را عزت
 غیر فانی تعلق قلب بہ مسبب الاسباب است و عزت فانی تعلق با سبب
 مقصود حضرت شیخ اس کہ ہر کہ تعلق قلب بہ مسبب الاسباب کرد در عزت
 باقی ماند و ہر کہ تعلق با سبب نمود عزت او زود فانی خواهد شد زیرا کہ چون متعلق
 فانی است بالضرور تعلق ہم فانی خواهد بود و روایت رسد کہ شخصی ہارون رشید
 خلیفہ را امر معروف نمود او از نخوت شاہی امر کرد کہ آن شخص را با ستر جروج
 سرکش بہ بندند و استرا برانند چنان کردند او را بیچ آسیب نرسید باز امر کرد
 کہ در خانہ انداختہ دروازہ آن خانہ را بگل و سنگ محکم گیرند چنان کردند او را
 در باغی یافتند بجنونش آوردند پرسید کہ ترا از محبس کہ بر آورد گفت آنکہ مرا
 باغ رسانید گفت ترا در باغ کہ رسانید گفت آنکہ مرا از محبس رسانید پس
 حکم داد کہ او را بر مرکبی سوار کردہ در شہر ہمراہش منادی بگردد و بگوید کہ
 ہارون خواست کہ ذلیل کند بندہ را کہ او تعالیٰ عزت دادہ بود نتوانست
 قوله الطی الحقیقی ان تطوی مسافة الدنیا عنک حتی تری الآخرة

اقرب اليك منك ۵ یعنی طی مسافت حقیقی کہ بزرگان در اصطلاح خود
ذکر آن می کنند این است کہ قطع کنی مسافت این دنیا را تا کہ آخرت نزدیکتر شود
بتو از وجود تو۔ طی زمان و طی مکان الفاظ متداول اہل سلوک است حضرت شیخ
می فرماید کہ طی مکان در حقیقت این است کہ بشرف ورود انوار یقین و حصول فنا
اتم عارف از مناصب و متاعب دنیا سے دے گزشتہ بمرتبہ بقاء اکمل رسیدہ
وجود خود را از میان و نظر اعتبار پروداشتم آخرت را بخود از خود نزدیک تر بیند قولہ

العطاء من الخلق حرمان والمنع من الله احسان ۵ یعنی دادن از خلق در
حقیقت حرمان است و منع عطاء از او تعالیٰ احسان است ہر کہ ترا عطا داد
تو در زیر منت آن مرہن گشتی و نظر تو از خالق بخلق پیوست ازین وجہ در معنی
حرمان است و منع مناع دنیوی کہ از جانب الہی برائے بہتری عاقبت تو وارد
می شود در حقیقت احسان او تعالیٰ است کہ بعض فانی باقی داد قال بعض الحكماء
حمل المنن اقل من الصبر علی العدم و عز النرا ہذا شرف من سرور

الفائدة قوله جل ربنا ان يعامله العبد فقد افيحنا نريد نسبية ۵
یعنی بلند است مرتبہ پروردگار ما از آن کہ بندہ او عمل بندگی کند و جزاء عملش
موقوف با آخرت گرداند۔ در این معرفت اسرار است یعنی اگر چه جزائے اعمال در
آخرت دادہ می شود کہ این جہان دار العمل و آخرت دار الجزا است اما اینچنین
نیست پروردگار ما کہ آن بندہ را از جزاء عمل در این جہان محروم می کند و عمل
نقد را جزاء نسیب و ہد بلکہ در این جہان نیز حصہ از جزاء عملش عطا می نماید
عالمیان را بزاد مال و اولاد و خاصان را بہ عطاء محبت و معرفت چنانچہ
بیان جزاء عمل حضرت شیخ در معرفت آئینہ خود بیان می فرماید قولہ کفی من
جزائه اياك على الطاعة ان يرضيك لها اهلا ۵ یعنی جزاء عمل تو

در این جهان بهترین چه باشد که ترا پسندید و توفیق طاعت بخشید ای عزیز
 اگر نظر انصاف بینی بهترین دیگر جز نیست که در جمله خلائق ترا منتخب حضور و لائق
 حصول بندگی خود فرمود زیرا که اگر او تعالی نمی خواست تو بسعی و بهمت خود هیچ
 کردن نمیتوانستی در اقران و همعصران خود نظر کن که بسیاری از تو دانا و قوی
 و با تجمل انداما چونکه در وازه توفیق بر روی آنها نکشاده است نمی توانند
 که یک سجده بدرگامش بجا آورند اگر بادشاه وقت غلامی را از غلامان خود بر
 خدمت حضور خاص خود مقرر نماید او از تمامی غلامان اعلی و اشرف و ممتاز
 خواهد بود کیف رب العالمین سبحانہ و تعالی قولہ کفی العالمین جزاء
 ما هو فاتحہ علی قلوبہم فی طاعتہ و ما هو موردہ علیہم من وجود
 مؤالستہ یعنی پس است جزاء عالمین اینکه بر دلہائے آنها در پیچہ انوار یقین
 کشاده است و آنچه آنها را شرف انس خود عطا فرموده - این نوع دیگر است
 از انواع جزاء معجل کہ در پیچہ محبت و مؤالست بر دل سالک کشاده کہ آن نشانی
 رضوان اکبر است عارفان گفته است کہ مناجات حبیب و انس با و تعالی
 از نعیم دنیا نیست بلکہ از نعیم آخرت است کہ برائے بندگان خاص خود در
 دنیا ظاہر فرموده است قولہ من عبدنا لشیء برجوة منہ اولی دفع
 بطاعتہ و رد العقوبۃ عنہ فما قام بحق او صافدہ یعنی ہر کہ بندگی
 او کند برائے چیزے کہ از او می خواہد یعنی جنت یا دفع عذاب و درخ پس
 آن شخص قیام نہ نمود بخی اوصاف او تعالی پرستیدن او تعالی بچہ امید
 دخول جنت یا بچہ خوف دخول و درخ خلاف حقوق خالقیت و مالکیت
 است پرستیدن عارفان مرا و تعالی را بچہ قیام بحق ربوبیت است
 از وہب بن منبہ مروی است کہ در زیور نوشتہ است و من اظلم عن

عبدانی لجنه اولنار لولما خلق جنه وکلا ناسر الماکن اهلا لان اطاع
 بلی در تبنا و کما قال عز وجل یاوحازم مدنی گفت من عیادرم از
 پروردگار خود که عبادت او کنم از جهت خوف و ترس زیرا که پیشل عبد سوء خواهیم
 بود که اگر نه ترس کار مولا می خود نمکند و عیادرم از آنکه عبادت او کنم برای
 دخول جنت زیرا که پیشل اجیر سوء خواهیم بود اگر نه پیشل اجیر عمل خود عمل را میگذارد
 ولیکن من عبادت او می کنم خاص جهت محبت او تعالی و تقدس. قوله

متی اعطاک اشهدک بیره و متی منعک اشهدک قهره فهو فی
 کل ذلک متعرف الیک و مقبل بوجود لطفه علیک یعنی هرگاه
 داد ترا چیزی یادمیدم ترا احسان او و هرگاه منع کرد از تو یاد میدم غلبه و
 قدرت او پس او تعالی در هر دو حالت یاد دهنده است ترا و مهربان است
 بسبب وجود لطف او بر تو مقصود بتدگان شناختن مولای خود است که او
 متصف است بصفات کمال و منزه است از صفات نقص و زوال و
 شناختن مولای خود است که او متصف است بصفات کمال و منزه
 است از صفات نقص و زوال و شناختن او تعالی بسبب درود نازل
 است بر بنده پس اگر آں نازل موافق هوا و ملائم طبع بنده است آں را
 عطا و احسان و لطف او گفته می شود و اگر آں نازل مخالف طبع بنده
 است آں را منع و زجر گفته می شود پس عطا و احسان صفات جمالیه را
 یاد می دهد از جود و کرم و احسان و تمنع صفات جلالیه را یاد می دهد از کبریا
 و جبروت و عظمت و استغنا پس بر بنده مخلص لازم است که فرق در
 صفات نکند و حظ نفس خود را و گذارد پس در این صورت منع عین عطاء
 خواهد شد چنانچه در معرفت سابق فرموده بود و وعده تحقیق آں در تحریر آمده

بود۔ قوله بما فتح لك باب الطاعة و ما فتح لك باب القبول و
 بما قضى عليك بالسذبة فكان سبباً في الوصول و يعني بسا
 اوقات می کشاید بر تو دروازه طاعت را و نمی کشاید دروازه قبول آں طاعت
 و بسا جاری می کند بر تو حکم وقوع در گناه ہی و آں گناه را سبب وصول تو می
 گرداند۔ در این معرفت مقصود آں که فاعل طاعت بآن مغرور نشود که نفس
 طاعت بسبب رضائے او نیست الا آں که مقرون بقبول شود و آں باختیار
 او تعالیٰ است و طاعات را آفات است که حیطه می کند طاعات را از قبیل
 عجب و کبر و ریا و غیره و عامل گناه بفعل آں نا امید نشود که نفس گناه بسبب
 رد و رگاہ او نیست الا آں که مقرون شود با و اراوه او تعالیٰ و بسا گناه بسبب
 وصول می شود بدرگاہ قدس او تعالیٰ حدیث شریف از حضرت ابو ہریرہ رضی
 مروی است کہ رسول مقبول علیہ و علیٰ آلہ الصلوٰۃ و السلام فرموده است
 و الذی نفسی بیداه لولم تذنبوا لجاہ الله یقوم ینذبنون فیستغفرون
 الله فیغفر لهم زیرا کہ در وقت طاعت نظر انسان بخوبی و بدتری نفس خود
 است در وقت عصیان نظرش بہ شقاوت و بدتری نفس است و جہاں
 معرفت در معرفت آئندہ خود می فرماید۔ قوله معصیۃ او سرئت ذللاً و

از طاعت
 و بجز بهتر است
 از شر مندی
 و جہاں

افتقار اخیر منطاعت او سرئت عزاً و استکباراً یعنی گناہ
 کہ حاصل آرد غرور و تکبر را۔ شرمندگی گناہ و عاجزی بندہ بدرگاہش از عفت
 عبودیت است و غرور و استکبار از صفات ربوبیت است بندہ کہ با وجود
 نقص ذاتی خود دخول در صفات ربوبیت کند بدتر است از آن کہ بسبب گناہ
 در صفات عبودیت باشد۔ حضرت ابو بدین رضی اللہ تعالیٰ عنہ فرموده است
 انکسار العاص خیر من صلوٰۃ المطیع ان ابان بن عیاش روایت است کہ

روزے از مجلس حضرت انس رضی اللہ عنہم جنازہ دیدم کہ چہار نفر زنجیاں برداشتہ
است بدل گفتم عجب کہ در شہر بصرہ در پس جنازہ مسلمانان چہار نفر باشند
من پنجم این خواہم بود چون بمقبرہ رسیدند مرا پیش کردند نماز جنازہ خواندیم گفتم
قصہ چطور است گفتند بایاں را خبر نیست ہمیں زن کہ ہمراہ جنازہ است
گیا ترا بزوری آوردہ بعد دفن ساعتی توقف کردم آن زن خندان از قبر بر
خو است تعجب من زیادہ شد اورا پرسیدم قصہ چیست گفت این پسر من بُو
از جمیع انواع معاصی پر بود وقت مردن مرا گفت کسے را از ہمسایگان خبر
کن کہ برگ من نشنود می شنوند کلمہ لا الہ الا اللہ محمد رسول اللہ بر کفن
من نویس و پائے خود پر رخسار من نہ و بگو این است جزاء آن کہ تا فرمان می
شود مر خدائے خود را ہر گاہ مراد دفن کردی دست بالا کن و در دعا بگو اے خدا من
از اورا رضی گشتم تو از اورا رضی شو جملہ آنچه گفتہ بود بعمل آوردم بعد دعا آواز او شنیدم
کہ بزبان فصیح می گوید ہوا سے مادر من حاضر شدم نزد پروردگار کریم و رحیم کہ بر من غصہ
ندارد۔ عطا فرمائی روز چیزے نیافت کہ بخورد نہایت خوشنود شد
و گفت الہی اگر سہ روز دیگر ہم چیزے نیایم نذر کردم کہ ہزار رکعت نفل خوانم
فتح تو صلی رضی شیبی بخانہ خود آمد نہ چراغ بود نہ طعام نہ چوب نہ چیزے حد خدا بجا
آورد و گفت الہی بکدام عمل با ما معاملہ اولیا خود می کنی فصیل بن عیاض رضی
گریہ کرد در مشیب زمستان سرد و گفت الہی گرسنہ کردی مرا و عیال مرا و برتہ
کردی مرا و عیال مرا و دشتی مرا و عیال مرا در خانہ کہ در آن چراغے نیست و این
معاملہ با اولیا خود می کنی من چہ عمل کردم کہ مستحق این کرامت شدم قولہ
متی اوحشاک من خلقہ فاعلم انہ یریلان لیستم لک باب الانس
یہ یعنی ہر گاہ ترا در وحشت انداخت از مخلوق خود پس ہاں کہ او ارادہ

دارد که دروازه انس بروئے تو بگشاید - ازین جهت گفته شده است الاستینا
 بالناس من علامات الاخلاص - و اگر باب انس بر تو گشاید از خلق در
 وحشت خواهی شد مروی است که هرگاه بر شیخ ابو یزید بسطامی رضی دروازه ملکوت
 اعلیٰ گشادند و عجائب قدرت هائے الهی مشاهده فرمود پسیدند کدام چیز را
 پسنداشتی فرمود هیچ چیز در پسندی من نیاید و سرش نداورد و دانست
 عبد الله حقا قوله متى اطلق لسانك بالطلب فاعلم ان الله
 یُرید ان یعطیکه یعنی هرگاه گشاد زبان تو برائے خواستن چیزی
 بداد که او تعالیٰ اراده دادن آن چیز دارد و بتو - هرگاه زبان کسی بتوفیق سوال
 گشاد بداد که بر او دروازه اجابت و نوال گشاد زیرا که در سوال اظهار ذل و
 افتخار است و آن محبوب پروردگار است عارفی گفته شعر

لو لم ترد نيل ما ارجوه من طلب من قبض جودك ما اهتمنى الطبا
 وفي الحديث عن بن عمر رضي الله تعالى عنهما عن رسول الله صلى الله
 عليه وسلم انه قال من اذن له في الدعاء منكر ففتحت له ابواب
 الرحمة وما يسئله الله شيئا احب اليه من ان يسئله العفو
 والعافية في الدنيا والآخرة - قوله العارف لا يزول اضطراره ولا
 يكون مع غير الله قراره ۵ یعنی عارف را همیشه است بے آرامی و
 احتیاج درگاه او نیست آنهارا بما سوی الله تعالیٰ قراری عارف شخص
 است که خود را شناخت و فقر ذاتی و احتیاج لازمی خود را دانست و بهمان
 قدر که ذل خود شناخت عز پروردگار خود شناخت ازال وجه در حدیث شریف
 وارد است من عرف نفسه فقد عرف ربه احتیاج عوام باو تعالیٰ
 بسبب عروض اسباب است هرگاه اسباب زائل شد بهر احتیاج شاک

زائل شد و احتیاج خواص باو تعالیٰ ذاتی است که متعلق اسباب نیست
 ازین وجه آنها را احتیاج دائمی گشت. قوله انوار النواهر بانوار
 انوار و السرائر بانوار اوصافه لاجل ذلك اقلت انوار النواهر
 ولم تافل انوار القلوب و السرائر و لذلك قيل ان شمس النهار
 تهرّب بالليل و شمس القلوب لیست تغیب یعنی روشن کرده است ظویر
 ابدان را بانوار آثار خود و روشن کرده است باطن انسان را بانوار صفات خود ازین
 وجه فانی می شوند انوار ظاهری و فانی نمی شوند انوار باطنی گفته اند آفتاب روشن
 کننده روز و وقت شب غروب می کند و آفتاب روشن کننده دلهاست عارفان
 غروب نمی کنند چونکه آثار ممکنات فانی اند لابد که انوار آنها که تربیت ظاهر بدن
 انسان بدان است آن نیز فانی خواهد بود لغناء سببه و صفات او تعالیٰ باقی اند
 لاجرم انوار آنها که تربیت باطن انسان بآن است آن نیز باقی خواهد بود
 مقصود شیخ آنکه بدن و آثار یک بران مرتب است چونکه فانی است تربیت و
 ترقی آن بگذار تربیت و ترقی روح خود را بده که او باقی است و قائم دار و شعری
 که درین معرفت ذکر کرده اول آن این است

طلعت شمس من احب بلیل فاستضاءت فالحا من غروب
 و خلیل آسالا احب الالفین گودر این معنی شعری گفته اند

کمل حقیقتک التي لم تکمل
 و الجسم دعرفی الخنیض السفلی
 اتکمل الفانی و تترك باقیا
 هملا و انت با مرة لم تحفل
 فالجسم للنفس النفیسة الة
 ما لم تحصله بها لم تحصل
 اوشقوة و ندامة لا تبخل
 اعطیت جسمک خادما فخذ منه
 اتکدک المفضول رقی الا فضل

شَرِكٌ كَثِيفٌ أَنْتَ فِي أَحْبَابِهِ   مَا دَامَ يَمُكِّنُكَ الْخَلَاصُ فَتَعَجَلِ
 مَنْ يَسْتَطِيعُ بَلُوغَ أَعْلَى مَنَزَلٍ   مَا بَالَهُ يَرْضَى بِأَدْنَى مَنَزَلٍ
 وَقِيلَ هَذَا الْمَعْنَى ۵

يَا خَادِمَ الْجِسْمِ كَمْ تَسْعَى لِخَدَمَتِهِ   وَتَطْلُبُ الرِّيحَ مِمَّا فِيهِ خَيْرَانِ
 أَقْبَلَ عَلَى النَّفْسِ وَاسْتَكْمَلَ فِضَائِلَهَا   فَانْتَ بِالنَّفْسِ لَا بِالْجِسْمِ انْسَانِ

قَوْلُهُ لِيُخَفِّفَ الْمَالَ بِلَاءَ عَلَيْكَ عِلْمُكَ بِأَنَّهُ سَبِيحَانُهُ هُوَ الْمُبْدِي لَكَ

فَالَّذِي وَاجِهَتَكَ مِنْهُ الْأَقْدَارُ هُوَ الَّذِي عَتَقَكَ حَسَنَ الْاِخْتِيَارِ
 يَعْنِي بَايَدِ كَيْفِ شُودِ بَرْدِ لُ تُوْرُوْدِ آفَاتِ جَهْتِ آں كِه بِدَانِي كِه مَبْتَلَا كُنْدِه
 اَوْ تَعَالَى اسْتِ آں خَدَائِي كِه پِشِ آوْرُو تَرَا فِضَا وَ قَدْرِ خُوْدِ هِمَاں خَدَائِي اسْتِ
 كِه عَطَا فَرْمُوْدِه اسْتِ بَتُوْا خْتِيَارِ نِيكَ بَدَاں كِه هِر كِه دَا اسْتِ رَحْمَتِ اَوْ تَعَالَى وَ
 رُبُوْبِيَّتِ اَوْ وَبِنْدِگِي عِبْدِ پِشِ لَازِمِ آدِ بَرَا وَ صَبْرِ وِرُوْدِ مَصَائِبِ زِيْرَا كِه مَبْتَلِي
 بَاں آں حَكِيْمِ مِهْرِيَاں اسْتِ كِه اَنْوَاعِ اِحْسَانِ خُوْدِ بَتُوْ عَطَا فَرْمُوْدِه وَ بَدَاں كِه وَر
 اِيں مَصَائِبِ حَكْمَتِي بَاشَدِ كِه تَرَا اَزَاں خَبْرِي نِيَسْتِ كَرِيْمِيهِ وَ عَسَى اِنْ تَكْرَهْوَا
 شَيْئًا وَ هُوَ خَيْرٌ لَكُمْ وَ وَر مَعْنَايِ دَا سَبِيخٌ عَلَيْكُمْ نَعْمَةٌ ظَاهِرَةٌ
 وَ بَاطِنَةٌ كَقَوْلِهِ اَنْدَلْعَمَ ظَاهِرِي مَطَائِبِ وَ نَعْمٌ بَاطِنِي مَصَائِبِ اسْتِ اَبُو عَلِي
 وَ قَاقِ رَضِي اَللّٰهُ عَندهِ فَرِيْبِنْدِ كِه بَدَنِ مِنْ كَرِيْمِيْنِ كَشْتِ دَرِ حَمَامِ دَرِ آدَمِ دَرِ اَنْجَا
 دِي پِيْچِ رَضَا بَرُوْلَمْ كَشُوْدَنْدِ چِيَاں خَشْتُوْدُوْ كَشْتَمِ كِه هِر زَخْمِي رَا مِي پُوْ پِيْدَمِ چُو تَكِه بَرْدَمِ
 هِيْجِ اَثْرَاں وَ خَمَهَا نَمَا نْدِه بُوْدِ - قَوْلُهُ مِنْ ظَنِّ اَنْفِكَ لَطْفِهِ عَنِ قَدْرِهِ
 فَذَلِكَ لِقَصُورِ نَظَرِهِ ۵ يَعْنِي هِر كِه گَمَاں بَرُوْدِ جَدَائِي لَطْفِ اَوْ تَعَالَى رَا
 دَرُوْرُوْدِ مَقْدَرَاتِ اَوْ تَعَالَى لِيْسِ اِيں گَمَاں اَزِ قَصُوْرِ فِكْرِ اَوْ سَتِ - بَدَا نَكِه وِرُوْدِ
 مَصَائِبِ وَ آفَاتِ مَكْفَرَاتِ ذُنُوْبِ وَ مَرْضِيَّاتِ رَبِّ مَجْمُوْدِ اسْتِ وَ بَاں مَعْنَا

و امراض و آفات کہ لائق حال بندہ می شوند می ریزند گناہان او و بلند
 می کنند درجات او حکایات صالحین و احادیث سید المرسلین علیہ الصلوٰۃ و
 السلام در این باب زیادہ از جیٹہ تخریر وارد شدہ است پس لازم است پر بندہ
 کہ صبر در مصائب کند و رضا بتقدیر او تعالیٰ دہد کہ صبر و تسلیم و رضا از اعمال صالح
 کلوب است و اعمال قلوب بہ نسبت اعمال جوارح چون نسبت منعمز است با پوس
 ازین چہتہ وارد شدہ است حتی لیلۃ کفارہ سنۃ نقل است کہ کسی از بندگان
 او تعالیٰ شخصی را دید کہ بسبب جذام اعضائے او رقتہ و چشمانش نابینا گشتہ
 و او با وجود آن بمرض صرع گرفتار پس در حالت بیہوشی سر او را بہ نزد الوہی خود ہما
 و بر حالش گریہ آغاز کرد و از او تعالیٰ برائے او دعا ئے عافیت می خواست کہ
 او از بیہوشی بہوش آید و شنید آنچه آن شخص می گفت گفت کیست این فاضل
 کہ در بیان ما و پروردگارم گفتگوی کند و اعتراض می کند بر خدائے من بورد
 نعمت او بر من بر نیز از من و بگنارد مرا از عبد الواحد بن زید رضی روایت است کہ
 با بعضی از دوستان بطرف صحرا برائے سیر برآیدیم بر غارے رسیدیم در کوی
 کہ آن جا یک شخصی را دیدیم کہ اعضائش را مرض جذام مقلوع کردہ از جراحت
 ریم و خون می چکید گفتیم کہ اگر شہر بصرہ درائی و علاج خود کنی بسوے آسمان
 دید و گفت یا سیدی باقی ذنب سلطت هؤلاء علیٰ لیسخطونی علیک
 و یکس ہونک الی سیدی لك العتبی من ذلك الذنب استغفرت
 مند و لا اعور فیہ ابدًا اور وی گردان شد از مایان پس بگذاشتیم اورا
 و بگذاشتیم قولہ لا یحاف علیک ان تلتنس الطریق علیک وانما
 یحاف علیک من غلبۃ الهوی علیک یعنی خوف نیست بر توے
 سالک کہ راہ حق از تو گم خواہد شد مگر خوف این است کہ ترا ہوائے نفس

از راه یسرو۔ راه حق واضح و لایح است و اولیٰ تعالیٰ خود متولی و نگہبان آن
 است آنچه خوف است بر سالک از غلبہ ہوا و ہوس نفس اوست کہ نفس
 پر راہ راست نمی رود تا کہ اورا متراض بہ تازیانہ عبادات و ریاضات نکنی بر
 راه راست نخواہد رفت قولہ سبحان من ستر ستر الخ خصوصیت
 بظہور البشریۃ و ظہر بعظۃ الربوبیتۃ فی اظہار العبودیتۃ
 یعنی پاکی و بزرگی است آن خدا سے را عزوجل کہ پوشیدہ سر خصوصیت خود را
 بظہور بشریت و ظاہر گشت بہ بزرگی ربوبیت و اظہار عبودیت عبارت این
 معرفت نوعی از بچی پدگی دارد کہ تا مل طلب و آن ایستکہ مراد از سر خصوصیت
 حقیقت معرفت است یعنی پوشیدہ است حقیقت معرفت خود بظہور
 آثار بشریت در بندگان خاص خود کہ از اولیاء و تعالیٰ بسبب طبع بشری
 افعالی صادر می شوند کہ آن افعال گویا پوش است آن اسرار را کہ در وہما
 آن بزرگان نہادہ است و ظاہر شدہ است بہ بزرگی ربوبیت خود در ظاہر
 کردن عبودیت این فقرہ ثانیہ بیان فقرہ اول است قال فی لطائف المنن
 ولا بد للشمس من سحاب و للمستار من نقاب و اظہار عبودیت کہ از لوازم
 آن عجز و افتقار و ذل و انکسار است ظہور ربوبیت خود کہ قدرت و غنی و غرور
 و استکبار است فرمودہ۔ قولہ لا یتطالب دیک بتاخیر مطلبک و
 لکن طالب نفسک بتاخر ادیک یعنی طلب کن پروردگار خود را
 بتاخر اجابت مطلب تو مگر طلب کن نفس خود را بسوء ادب طلب۔ ہر گاہ
 خواستی از حق تعالیٰ مطلبی را و تاخیر شد در اجابت آن پس بدگمان مشو بر
 پروردگار خود زیرا کہ اولیٰ تعالیٰ وعدہ اجابت کردہ است اما وقتی کہ خواہد و
 نوعیکہ خواہد چنانچہ در معرفت اول کتاب گذشتہ لایکن تاخرا مدا لعیطاء

الے اخره و ملامت باید کرد و نفس خود را زیر آن طلب کرد و چیزی را که اراده او
 تعالیٰ جل شانہ در دادن آن نمود۔ قوله متى جعلك في الظاهر متشلا
 لامره و مرقك في الباطن الاستسلام لقداره فقد اعظم المنه
 عليك یعنی ہر گاہ تراحق تعالیٰ در ظاہر استقامت شرع بخشید و در باطن
 تسلیم مقدرات او بخشید پس بدان کہ تمام کرد و بر تو نعمت احسان بدان
 اے عزیز کہ در این راہ دو جناح است ظاہر و باطن کہ بغیر این دو جناح طیران
 عالم قدس محال است جناح اول استقامت شرع تشریف در ظاہر جناح
 ثانی تسلیم و رضا بفرمان او در باطن ہر گز این دو جناح بخشید پس تمام کرد و بر
 او نعمت خود و فوق این مرتبہ نعمت و احسان نیست۔ قوله ليس كل من
 ثبت تخصيصه كل تخليصه یعنی نیست ہر کہ ثابت شد تخصیص او
 بمقام قرب کامل گشت خلاصی او از لوازم بشریت۔ مراد حضرت شیخ ازین
 معرفت آنست کہ تخصیص مراتب قرب و سلوک و اعطاء مناصب کرامات
 و خرق عادات سبب تخلص او از لوازم بشریت بلکہ از لوازم خطوط نفوس
 نیست۔ بدانکہ در کرامات او بیا سہ قول مصطلح قوم است قولے آنکہ کرامات
 نہایت مراتب کمال و غایت مناصب قرب و اتصال است و سبب
 رجوع جاہد و جدان فاقد است و قولے آنکہ کرامات محض خداع و فریب
 است کہ سالک را از ترقی بازی دارد و باں خشنود شدہ از مقصود اصلی
 کہ تعبد است بازی ماند و قولے آنکہ کرامات اگر بخواہش عباد است از قبیل
 ثانی است و اگر بہ تشریف او تعالیٰ است بغیر خواہش عباد از قبیل اول
 است بدان کہ باب کرامات نہایت وسیع و حکایات کرامات بغایت رفیع
 اما محققین صوفیہ با آن اعتنا فرمودہ اند و مرکب آنرا بنظر تعظیم نمی بینند

و بر این کلمہ اتفاق کرده اند کہ استقامت اعلیٰ درجہ کرامت است قولہ

لا يستحق المورد الا جهول الوارد يوجد في الدار الاخرة والورد

ينطوي بانطواء هذه الدار واولى ما يعنى به ما لا يخلف وجوده

الورد هو طالبه منك والوارد انت تطلبه منه واین ما هو طالبه

منك مما هو مطلبك منه یعنی حقیر نمی شمرد و اوراد و وظائف

را مگر نادانی و ثمرات اوراد که کرامات و مقام قرب است موعود با آخرت است

و اوراد منتهی می شوند بانتهائے این جهان و بهترین آن چه در شان او اعتنا

و کوشش کرده می شود آن چیز است که عوض تدارک اوراد و وظائف بندگی او

تعالیٰ از تو میخواهد و کرامات تو از اوست خواهی و کجاست مناسبت آن چه

تو میخواهی با آن چه او تعالیٰ آن را از تو می خواهد - درین معرفت حضرت شیخ

تخریص و تخریص می فرماید سالک را بدوام طاعات و عبادات و التزام

بوازم بندگی و مجاہدات - دلیل آن دو وجه بیان فرمودند یکی آنکه اعمال صالحه

را وقت معین است و آن انقاس حیات فانی است و اگر وقت آن گذشت

باز در حیات ابدانان هیچ نمی تواند بجا آورد زیرا که این جهان دار العمل و آخرت

دار البقا است دوم اینکه طاعات و بندگی او تعالیٰ از بنده می خواهد و نتائج

آن بنده انا و تعالیٰ می خواهد و در این شکی نیست که مطلوب او تعالیٰ

اعلیٰ و الزم است از مطلوب عبد حضرت ابو بکر عطاری گوید حاضر شدم

نزع حضرت جنید راضی اللہ عنہما و او مشغول نماز بود هرگاه سجده میکرد

پا پیسائی خود جمع می آورد تا که روح از پای پیسایش برآمد و پا پیسائی خود را

در آن کشیده آن اما سیده بودند کسی از حاضرین عرض کرد که این آقا اس

چسیت گفت این نعمت او تعالیٰ است اللہ اکبر بانه بیت نماز درست

کرد و در یہاں نماز روح مبارکش مفارقت جس نہ ہو بدایں و آگاہ باش
 اے برادر مردان دین این قدر کوشش و رہ بندگی میگردند و آن کہ بعض
 متصوفہ میگویند کہ اعمال تا وقت بدست آوردن قلب است بعد
 اذان جواج را کار نبیت و اعبد ربك حتى یاتیک الیقین مراد از یقین
 اطمینان می گیرند پس این زندگی و الحاد است در دین و قلع ربقه عبادت
 است از گروہ و از وساوس شیطان است بخانا الله وایا کرم عن
 هذه الآفة رسول اکرم صلی الله علیہ وسلم آن قدر در عبادت
 می ایستادند تا کہ ہر دو پائے مبارکش آما سیدند و در مرض موت چونکہ از
 سکرات بہوش آمدند برائے نماز جماعت بہ مسجد تشریف می بردند و ہر
 دو دست خود بر شانہائے دو اصحاب خود گذاشتہ از کمال ضعف
 پا پائے مبارکش کشیدہ می رفتند آیا او شنا ترا اطمینان حاصل
 شدہ بود یا نہ اگر بود پس این قدر تکلیف برائے چہ و اگر نہ پس کدام کس
 را زیادہ از و علیہ الصلوٰۃ والسلام اطمینان و معرفت خواہد بود بلکہ مراد
 الیقین در کریمہ شریفہ موت است فافہم قولہ و در الامداد
 بحسب الاستعداد و شروق الانوار علی حسب صفاء الاسرار
 یعنی وارد شدن الطاق الہی بمقدار استعداد سالک است و ظہور
 انوار الہی بمقدار صفائی قلب از ماسوی است۔ این ہر دو جملہ بیان
 یک دیگر اند چونکہ استعداد ہائے سالکان بتفاوت مخلوق شدہ و در
 الطاقات نیز بہاوت تفاوت خواہد بود و ہمچنین ظہور انوار بر قلب سالک
 بقدر خلاصی از رقی ماسوی است تعالیٰ است۔ قولہ الخافل
 اذا صبح ینظر ماذا یفعل و العاقل ینظر ماذا یفعل الله

بیدار یعنی نادان ہر گاہ کہ از خواب شب بیداری شود در این فکر کہ امر و چیز کار کند و
 دانا و دان فکر است کہ امر و تقدیر الہی در حق ما چہ باشد۔ یادانکہ علماء را سخن و صلحہ
 کاملین از حول و قوہ و ارادہ خود در گذشتہ تفویض امور با و تعالیٰ سبحانہ می کنند و
 ارادہ خود بر ضیانت او تعالیٰ می سپارند پس حق تعالیٰ بفضیل خود متولی امور آنہا
 کارشان سر انجام می فرماید و هو يتولى الصالحين و اهل ہوا و ہوس نادان آخرت
 دانائے این جهان در سر انجامی امور خود مستغرق فکرات و خیالات می مانند و
 بخیال خام بے خبر از تحریر تقدیر شیرازہ امور خود پیوندی کنند پس اگر در بعضی امور
 بنا بر اتفاق تدبیرش موافق تقدیر افتد بر عقل خود نازاں گشتہ و آن سبب گمراہی
 و مزید غفلت آدمی شود و اگر تدبیرش خلاف تقدیر افتد در نتیجہ بحر غم و الم افتادہ
 نہ راہ گریز و نہ پائے تنبیر حسرت دنیا و آخرت را مصداق می گردند و این جملہ غم و
 الم کہ اورا می رسد از شامت نفس او است کہ تدبیر خود در خلاف تقدیر میجوید
 پس بر عاقل لازم کہ خود را و جمیع امور دنیا و آخرت را با و تعالیٰ سپارد و تفویض
 بمالک خود کند و ہر چہ بر سرش آید ب تسلیم و رضا قبول کند کہ در این صورت رستگاری
 از ہوم و دنیا و آخرت است و این کہ گفتیم منافی استعمال اسباب نیست بالکل
 زانوائے اشتریب بند۔ قوله انما يستوحش العباد والزهاد من كل شئ
 لغيبتهم عن الله في كل شئ فلو شهد و كل في كل شئ لم يستوحشوا
 من شئ یعنی وحشت پذیری شوند زاهدان و عابدان از ہر چیز کہ خلاف طبع
 او شان بیستد سبب آل این کہ بلکہ حضور ندارد اگر می داشتند و اورا در
 ہر چیزی دیدند و وحشت پذیری گشتند۔ این معرفت حضرت شیخ مشیر مجلول و
 تجزی نیست چنانچہ استفاد از ظاہر الفاظ می گرد و بلکہ مقصود نشان این است
 کہ ساکنان راہ در نفی ماسوی می گویند کہ ماسوی از نظر نشان ہنوز مرتفع نہ گشتہ

واصلان درگاہ نشی چیرے ہی کنسند کہ ماسوی از نظر ہمت شان پرخواستہ
 و نظر شان باوتعالیٰ دوختہ۔ قولہ امرک فی ہذہ الدار بالنظر فی مکوناتہ
 و سیکشف لک فی تلک الدار عن کمال ذاتہ یعنی امر فرمودہ است
 تراحق تعالیٰ بنظر اعتبار در مخلوقات او و ظاہر خواہد ساخت ترا در قیامت بعض
 کمالات ذاتی خود مقصود آن کہ حق تعالیٰ در این جہان امر فرمودہ است بنظر اعتبار
 و مکونات قل النظر اماذا فی السموات والارض و از انجالیے بحالقیئت مالکیت
 این بایہ پر و این رویت بصیرت است و در آخرت بشرف رویت بصیرت
 را مشرف خواہد ساخت قولہ علم منک انک لا تصبر عنہ فاشہدک
 ما برزمنہ یعنی دانست او تعالیٰ کہ ترا شوق لقاء او است سبحانہ پس ظاہر
 کرد ترا آثار قدرت خود این معرفت تتمہ معرفت اول است یعنی ہر گاہ اشتیاق
 بندگان خود پدیدار خود دید امر فرمود پدیدن او در پروردہ مکونات و عجائب مخلوقات
 و دیدار حقیقی را موقوف بر و ابراجزا نمود۔ قولہ لما علم الحق منک وجود الملل
 لولک الطاعات و علم ما فیک من وجود الشرة فحجرها علیک فی
 بعض الاوقات لیكون همک اقامة الصلوة لا وجود الصلوة فاکل
 مصیل مقیم یعنی ہر گاہ دانست او تعالیٰ سستی و سامت تو انواع مختلف
 کرد طاعات را و ہر گاہ دانست در تو حرص ہر ایں متفر کرد برائے اولیٰ آن
 اوقات معینہ برائے اینکہ باشد مطلب تو از نماز پر پا کردن نماز نہ صورت نماز
 زیرا کہ نیست ہر نماز گزار پر پاکستانہ آن۔ در ایں معرفت حضرت شیخ اسرار غامضہ
 بیان فرمود و ایں اینکہ طاعات را مختلف الانواع آفرید نماز را صورتے و روزہ را
 صورت و بیکر زکوٰۃ را صورتے و حج را صورت دیگر و علیٰ ہذا القیاس مقصود ایں
 متنوع اینکہ عامل طاعت در سامت و سستی نیفتد کہ ہر لون را طعم علیحدہ است

و اگر طاعات بر یک نوع بودی ہر آئینہ عامل آن در سائنات و توانے از آن شدی
 دوام اینکہ ہر گاہ اولتعالے حرص بندہ بر فعل طاعات دیداں را موقت باوقا
 مخصوصہ گردانید برائے نماز پنج وقت در شبانہ روز مقرر فرمود و برائے صیام
 در سال یک ماہ و چھپنیں برائے زکوٰۃ و برائے حج در عمر یک بار بچہ آنکہ مقصد
 اولتعالے از نماز ہر پا کردن نماز است با آداب ظاہری و باطنی آداب ظاہری
 طہارت بدن و ثیاب و مکان و ترتیل قرأت و اطمینان در ادائے ارکان وغیرہ
 و آداب باطنی طہارت قلب از خطرہ ماسوی اللہ تعالیٰ و کمال استکانت و خشوع
 بدہ گاہ اولتعالے و تذیر در معنائے قرأت وغیرہ و اگر برائے نماز وقتی معین بودی
 و ہر گاہ کہ خواستی کردی مراعات این آداب بجا نیامدی۔ بدآں اسے عزیز ہر جا کہ
 در قرآن کریم امر بہماز آمدہ لفظ اقامت با و شامل است اقم الصلوٰۃ و اقموا
 الصلوٰۃ و اقام الصلوٰۃ و یقیمون الصلوٰۃ وغیرہ ہر جا کہ نگوشتن بخبر
 آمدہ آن لفظ اقامت آنجا شامل نیست چون فریل للمصلین الذین
 ہم عن صلواتہم ساءون پس مقصود از نماز ادائے نماز است خواندن
 صورت نماز۔ قولہ الصلوٰۃ طہرۃ للقلوب من اوتاس الذنوب یعنی
 نماز پاکی دلہا است از چرک ہائے گناہاں۔ در حدیث شریف وارد است
 انما مثل الصلوٰۃ کمثل نھر عذاب یمر بباب احدکم یقتحم فیہ
 کل یوم خمس مر اعلت فما ترون ذلك ایبقی من درندہ شیئاً
 قولہ واستفتح لباب الغیوب یعنی نماز کلید است برائے دروازہ سر
 زیرا کہ دلہا ہر گاہ بہرکت ادائے نماز مصفی می شونند ہر آئینہ افشراق انوار سر
 دہاں منعکس می گردد۔ قولہ الصلوٰۃ محل المناجات یعنی نماز جائے
 مناجات و نیاز بندہ است با پروردگار خود۔ زیرا کہ در نماز دعا و ثنا و تسبیح و

تقدیس اوتعالیٰ است و جائے طلب صراط مستقیم و جائے پناہ خواستن از
 عذاب حجیم است۔ قولہ و معدن المصافات یعنی نماز محل صفائی دل
 است۔ ہر گاہ مصلی بجنور اولیٰ نماز کند جمیع غم و الم دنیا از دلش می رود و
 تعلقات ماسوائے اللہ تعالیٰ کہ بمنزلہ زنگ است از دل مصلی راتل میگرد
 قولہ تنتسح فیہا میادین الاسرار یعنی در نماز فراخ می شوند میدان ہائے
 اسرار۔ اسرار الہی کہ بر قلب سالک وارد می شوند و بسبب مشغولے محل ظہور
 آن نمی شود در نماز کہ آن مشغولے بر طرف می شود اسرار و انوار جلوہ گرمی گردند۔
 قولہ وتشرق فیہا شوارق الانوار یعنی ظاہری شود در نماز لمعان الواہ۔
 چونکہ معنای این شش جملہ بہم متقارب است و حضرت شیخ ابن جیل را از
 فوائد نماز شمرد پس معلوم شد کہ مراد از ادائے نماز حصول این جملہ ہا است
 نہ صورت نماز و بطریق مفہوم مخالف اشارہ است کہ اگر کسی را در ادائے
 نماز این حقائق دست نہ دہند نماز او را صورت است بغیر حقیقت و حسد
 بغیر روح در معرفت سابق فرمودہ بود لیکن ہمک اقامۃ الصلوٰۃ لا وجود
 الصلوٰۃ گویا کسے سوال کرد کہ حقیقت و اقامت صلوٰۃ چیست در جواب فرمود
 حقیقت صلوٰۃ حصول این جملہ ہا است۔ در حدیث شریف وارد است
 اعبد اللہ کانتک تراه فان لم تکن تراه فانه یراک۔ و ازین وجہ سرور
 عالمیان صلے اللہ علیہ وسلم فرمود وقرۃ عینی فی الصلوٰۃ و چراقرۃ
 عین بندہ در نماز نباشد کہ لقاء پروردگار خود بنور بصیرت می کند و دیدن
 محبوب فرحت بار و روشنی چشم و خوشنودی دل است۔ قولہ علم وجود
الضعف منک فقلل اعدادہا و علم احتیاجک الی فضلہ فکثر
اعدادہا یعنی دانست پروردگار تو ضعف تو پس کم کرد عدد نماز را و

والست بسیار می احتیاج تو بطف او تعالیٰ پس بسیار کرد ثواب آن -
 در حدیث اسراء واقع است که نماز در اول ولادت پنجاه نماز در یک روز حکم
 شد باز به ترویج حضرت موسیٰ علی نبینا وعلیه الصلوٰۃ والسلام دفعه بدفعه کم شد
 که عدد نماز پنجاه رسید و ثواب آن همان پنجاه است لان الحسنه بعشر
 امثالها و همین است مقصود حضرت شیخ که بسبب ضعف تو عدد نماز کم
 کرد و بسبب کثرت احتیاج تو بکثرت ثواب آن زیاد ساخت و هذا من
 کمال احسانه علینا. قوله متى طلیت عوضا علی عمل طوبیت بوجود
 الصدق فیه ویلغی المریب وجد ان السّلامه یعنی هرگاه خواهی
 عوض عمل خود خواهی استیجاء شد از تو صدق و اخلاص در آن عمل و کافی است
 آن شخص را خلاصی بسلامت حضرت شیخ این معنار را مکرر در معارف خود
 بیان می فرماید و حقیقت همین است که بغیر فضل او تعالیٰ نجات محال است
 و آن کس که بر عمل خود جزا خواهد حق تعالیٰ از او در آن عمل اخلاص خواهد و کجا
 است اخلاص که او طالب جزا است از این جهت بزرگان فرموده اند که اعما
 مایان بطلب عفو زیاد تر محتاج اند از طلب قبول پس در این صورت که تو
 جزا خواهی و او تعالیٰ اخلاص خواهد اگر رأسا بر این خلاصی یابد که لاله و لا علیه
 پس این نهایت غنیمت است بر او. قوله لا نطلب عوضا علی
 عمل لست له فاعلا یلغی من الجزاء لک علی العمل ان کان له
 قابلا یعنی طلب جزاء عمل خود که تو فاعل آن نباشی کافی است ترا در جزاء
 عمل این که عمل تو قابل قبول درگاه او گشت چونکه بحکم و الله خلقکم و
 ما تعملون خالق افعال عباد و موجد آن او تعالیٰ است پس ترا نمی رسد که
 جزا خواهی بر عملی که تو عامل آن نباشی اگر عمل تو لائق قبول او تعالیٰ گشت این

نہایت شرف و غایت احسان اوست تعالیٰ و تقدس۔ قولہ اذا اراد
 ان ینظر فضلہ علیک خلق و نسب الیک ۵ یعنی ہر گاہ او تعالیٰ خواہد
 کہ فضل خود بر تو ظاہر کرے و اندک تخلیق عملی می کند و آن عمل را نسبت تو می کند۔
 ہر گاہ بندہ عمل خیر کند و داند کہ این عمل او تعالیٰ آفرید و مرا توفیق آن اوداد
 آنک عمل قبول می گردد و اگر بندہ آن عمل را منسوب بخود کند آن عمل از درجہ
 اجابت و ووری افتد قال سهل التستری رضی اللہ تعالیٰ عنہ اذا عمل
 العبد حسنة وقال يارب انت بفضلك استعملت وانت اعنت
 قال الله يا عبي انى اطعت وانت تقر بت و اذا قال انا عملت و
 انا تقر بت اعرض الله تعالى عنه وقال يا عبي انا و قمت و انا
 اعنت و اذا عمل سيئة وقال يارب انت قد مررت غضب المولى
 وقال يا عبي بل انت اساءت و جهلت و اذا قال رب انا ظلمت
 نفسى اقبل المولى وقال يا عبي انا قضيت و انا قدرت و قد

غفرت۔ قولہ لا نہایتہ لمدامک ان اسرجعک الیک ولا تقزع
 مدائحک ان اظہر جودہ علیک ۵ یعنی بدی ترا نہایت نیست اگر ترا
 منسوب باعمال خود کند نہایت ندارد خوبی تو اگر ظاہر ساخت احسان خود
 بر تو۔ اگر بندہ را نسبت بہ اعمالش کرد و رویش بسوئے نفس اوداد پس این
 نشان راندک اوست از دنگامش کہ از ظلوم و جہول بجز ظلم و جہل دیگر چہ آید
 و اگر او را نسبت بخود کرد و متکفل امور او لطف خود فرمود پس مدائح او را نہایت
 خواہد بود۔ قولہ کن باوصاف ربوبیۃ متعلقاً و باوصاف عبودیتک
 متحققاً یعنی باوصاف ربوبیت او تعالیٰ متعلق شوو باوصاف عبودیت
 خود متحقق۔ یعنی وجود و لوازم وجود جملہ با عاریت شمردن وجود و عزت و بقا برو

تومی گویم مرا بر عجائب ملکوت سموات والارض از عرش الی ماتحت الثرے
 وحیت ہا و انواع نعیم آن گذرداد باز گفت ازین چه چیز پسند کردی ہر چه
 خواہی بگو گفتم از این عجائب ہیچ چیز پسند من نشد کہ آن را از تو خواہم
 گفت تو خاص بندہ مافی عبادت من برائے من کردی با خلاص جنسین
 لاجپناں ترا خواہم داد بچی بن معاذ گوید عرض کردم اے شیخ چرا معرفت
 اونخواستی کہ ترا در خواستن اختیار داد پس بغضب شد شیخ و بر من نعرہ
 زد و گفت از سبب غیرت من بر او خوش ندارم کہ معرفت او سوائی ذات

پاک اور ابا شد۔ قولہ کیف تخرق لك العوائد وانت لم تخرق
 من نفسك العوائد یعنی چطور ترا کرامت تخرق عادات دادہ شود و
 حال آنکہ تو در وجود خود از عادت ہائے خود نہ برآمدہ۔ مثل مشہور من تخرق
 عاداتہ تخرق لہ عاداتہ تاکہ بندہ از عوائد و عادات نفس خود نہ برآمدہ است
 تخرق عادات و کرامات اور دادہ نمی شود یعنی تاکہ نفس انسان مشغوف

شہوات معمولی خود است از لوازم بشریت امید تخرق عادات داشتن
 سفاہت است نقل است ابو العباس گوید پرسیدم از شیخ خود ابو القاسم
 بن روہیل رحمہما اللہ تعالیٰ مرا چیزی سے بیان فرما کہ تفریح غم ازاں شود
 گفت در ایام طلب کسی را بمن سنودند بر بعضی از سواحل بحر کہ آنرا ابی انجیا
 می گفتند رفتیم یافتیم اورا بر ساحل بحر سلام کردم جواب داد نشستم
 نہ او تکلم کرد نہ من کہ وقت نماز رسید چند تقری از اطراف پیدا شدند و او
 را امام کردند نماز خواندیم متفرق شدند و کسی با کسی چیزی نگفت شیخ
 بہ بجائے خود نشسته بود من ہم نشسته تاکہ وقت نماز آمد باز جماعت حاضر
 شدند و نماز جماعت خواندند و متفرق شدند بغير تکلم تاکہ وقت عصر آمد با

جماعہ حاضر شدند و بی نماز تا مغرب گفتگو در میان خود در باب سیر صالحین
و معارف ہم کردند و مغرب خواندند سه روز بهمین نوع گذشت در دم آمد که از
مسئدہ شیخ را پرسیم عرض کردم کہ از مسئدہ می پرسیم گفت پرس انا قوم درین
بنظر مکر وہ مگر ایستند گفتیم اے شیخ کدام وقت مپیداند مرید کہ من مریدم
جواب نداد و روگردان شد روز دوم ہم پرسیدم جواب نداد سوم روز مرا
گفت اے نادان چنین بگو شاید تو از اول قائم مریدی پرستی کہ می گذارد
در این راه گفتیم آری گفت کہ چهار خصالت در او پیدامی شود طی زمین
کہ زمین را در یک قدم طی کند و بر آب برود و از غیب بخورد و دعایش
مردود نباشد پس در این وقت گفته می شود کہ او قابل مریدی شد و آنچه
تو پرسیدی پس اگر بداند کہ من مریدم ساقط می شود نام او از دفتر مریدان

قوله ما الشان وجود الطلب انما الشان ان ترزق حسن الادب
یعنی شان مرید نیست خواستن بلکه لائق شان مریدان است کہ طریقه
ادب را نگاه دارد۔ بدان کہ نزد کسل محققین خواستی چیزے را از او
داخل سوء ادب می دانند و تقویٰ کلی باو تعالیٰ می نمایند۔ قوله ما

طلب لك شیء مثل الاضطر اسر ولا اسر بحالمواهب الیه
مثل الذل والافتقار یعنی نخواسته است او تعالیٰ برائے تو هیچ
چیز بہتر از مسکنت و نہ چالب تر عنایات او تعالیٰ بسوئے تو مثل عجز و
انکسار مقصود حضرت شیخ در این معرفت آن کہ سالک را بہتر از اضطرار
و عاجزی دیگر چیزے نیست و ذل و افتقار لطائف و مواہب او تعالیٰ را
بخود می کشند۔ خاصیت اضطرار قبول کردن دعائے مضطر است قوله تعالیٰ
امن یجیب المضطر اذا دعاه و یكشف السوء و اضطر اسر ترک

و عوای خودی است یعنی از حول و قوۃ و طاقت خود دوری جوید و یہ ذل و
 افتقار و عاجزی و انکسار خود را با وسپار دین است حاصل معنای عبارت
 قوم در این مقام فافہم نصرت یعنی دولت است و لقد نصرکم اللہ
 ببدر و انتم اذلتہم قولہ لو انک لا تصل الیہ الا بعد فناء منادیک
 و عود عاویک لم تصل الیہ ایداً و لکن اذا اراد ان یوصلک
 الیہ غطی و صقک بوصفہ و نعتک بتعتم فوصلک الیہ بما
 منہ الیک لا بما منک الیہ یعنی اگر تونہ سعی او تھالے مگر پس از
 نفی بدی ہائے تو و محو ادعائے تو کا ہی با و سخا ہی رسید مگر اگر او خواہد
 کہ ترا و اصل کند می پوشد اوصاف تو در اوصاف خود پس می رساند
 ترا بخود بدانکہ از او بتورسید نہ بدانکہ از تو باورسید تفصیل این اجمال
 آنکہ بنامہ ہر چند بتمام اعلیٰ رسد حدوث و امکان و لوازم آن صفت
 ذاتی اوست و ما بالذات لا ینفک عن الذات پس اگر سالک خواہد کہ
 من بعرفقائہ نقائص خود و انتقائے دعوائے ہائے خود با و خواہم رسید
 این خیال محال را باید کہ از دل دور کند کہ این خواہش خود سنگ راہ این
 منزل است ہر کہ وصول خواہد وصول نیاید۔ این دولت بخواستن نیست
 این سعادت بزور بازو نیست تا نہ بخت خداستے بخشندہ
 مگر اگر او تھالے خواہد کہ ترا بخود راہی دہد اوصاف ناقصہ ترا باوصاف
 کاملہ خود می پوشاند کار خود می کند نیک نام ترا در حدیث قدسی وارد است
 ما نرا ان العبد یتقرب الی بالنوافل حتی اخبثتہ فاذا اخبثتہ
 کنت سمعہ الذی یسمع بہ و بصرہ الذی ببصر بہ دیدہ الذی
 بیطش بہا و مرحلہ الذی یشی علیہا و عند ذلک لا تكون لہ

ارادة ولا اختيار الا ما اختاره له مولاة قوله لولا جيل ستره
 لم يكن عمل اهل القبول ^۵ یعنی اگر نمی بود پرده پوشی او تعالی
 هیچ عمل لائق قبول درگاهش نمی گشت. چونکه بنده با طبع لعل خود
 خشنود و نظرش بر خود است که نسبت عمل بخود می کند و بعضی را نظر مقصود
 بر محارقت می شود و این شرک خفی است قاصد در بندگی او یحیی بن یزید
 فرموده مسکین ابن آدم جسمه معیوب و قلبه معیوب یرید
 ان ینخرج من معیوبین عملا بلا عیب. پس اگر او پرده پوشی عیوب
 نمکند هیچ گاه عمل قابل قبول نخواهد شد. قوله انت الی حمله اذا
 اطعته اخرج منک الی حمله اذا عصيته ^۶ یعنی تو بسوئی
 بختین او در طاعت زیاده محتاج تری از بختیدن او در حال
 معصیت. بنده در وقت طاعت نظر بر خود و عمل خود دارد و آنرا پسند
 می دارد و این معنا خلاف غیرت حضرت احدیت است و در وقت
 معصیت شرمنده و ذلیل است و این معنی مقصود از عبداست در
 حضور مولای خود پس علم او تعالی را احتیاج در وقت طاعت زیاده
 از وقت معصیت است قال ابو یزید رضی الله تعالی عنه توبة
 المعصية واحدة وتوبة الطاعة الف توبة. قوله المستر على
 قمين مستر عن المعصية وستر فيها فالعامة يطلبون
 من الله تعالی الستر فيها خشية سقوط مرتبتهم عند الخلق
 والخاصة يطلبون من الله تعالی الستر عنها خشية سقوط
 من نظر الملك الحق ^۷ یعنی پرده پوشی حق تعالی بر او قسم است
 پرده پوشی از گناه است و پرده پوشی است در گناه پس عامه مرموم

ادا و تعالیٰ می خواهند پرده پوشی در گناه از خوف آن که اگر کسی آن را
 ببیند هر آینه کم خواهد شد منزلت مادر نظر او و خواص می خواهند پرده پوشی
 از گناه از خوف آنکه کم خواهد شد منزلت مادر نظر او و تعالیٰ جلشانه عوام متصفون
 که تصنع در عبادات می کنند و تزیین خود با و در نظر خلق و از خدای می خواهند پرده
 پوشی در گناه تا که خلق را اطلاع گناه و معاصی او نشود کریمه لیستخفون من
 الناس ولا یتخفون من الله وهو معهم اذ یتبتون ما لایرضی
 من القول برآوی عدی بن حاتم رضی الله عنه عن رسول الله
 صلی الله علیه و سلم انه قال یوم القیمة بناس الی الجنة
 حتی اذا نواضها و نظر و الیها و استنشفوا ریحها و ما اعد
 الله لاهلها نود و ان اصرقو هدر عنها فلا نصیب لهم فیها قال
 فیرجعون بحسرة ما رجع الاولون بمثاها فیقولون یا ربنا لو
 ادخلتنا النار قبل ان ترینا ما اسریتنا من ثوابك و ما اعدت
 فیها لاولیاءك كان اهون علينا قال ذلك اسریتکم بکم کنتم
 اذا خلوتکم باسرتتمونی بالعظائم و اذا القیتم الناس لقیتموهم
 مخبتین تراءون الناس بخلاف ما تعطونی من قلوبکم هبتم
 الناس و لیتها بونی الی آخر الحدیث قال ابن عباس رضی الله
 تعالیٰ عنهما قوله تعالیٰ یعلم خائفة الاعین و ما تخفی الصدور
 هو الرجل تمزیه المرأة فی القوم فیریهما انه یغض بصره عنهما
 و یود ان یقلع علی عورتها و یقدر علیها این احوال اکثر گرفتار
 هوا و هوس است خصوصاً کسانی که بر خود جاسم صلاحی در دست کرده ماند
 و کسانی که بندگان خاص الهی اند و از شر نفس رسته اند آنها ستر از گناه

می خواهند که در حضور ملک جبار شرمندہ نشوند و به مدح و ذم مردم کاری ندارند
 قوله من اكرمك انما اكرم فيك جميل ستره فالحمد لمن ستره
 ليس الحمد لمن اكرمك ومثلكه يعني هر که ترا تعظیم کرد و در حقیقت
 تعظیم تو پرده پوشی او تعالی کرد پس ثنا آن راست که پرده پوشی تو کرد
 نه آنرا که تعظیم تو کرد۔ بدان که تعظیم نطق بنی است بر ستر جمیل او تعالی سبحان
 ترا و اگر حصه از قبائح تو که او تعالی را ظا هر است بر خلق ظا هر کند کسی تعظیم
 تو نخواهد کرد بلکه در امانت خواهد کوشید پس ترا باید که در وقت تعظیم خلق
 مشرعی بجاری و از کرده خود پشیمان و شرمندہ باشی نه اینکه با آن منور
 شدہ خود را چیزے دانی و استحقاق تعظیم برائے نفس خود تصور کنی۔ قوله
 ما صحبتك الا من صحبتك وهو بعيبك عليهم وليس ذلك الا
 مولاك الكريم خیر من تصحب من يظلمك الا لشيئ يعود منك
 الیه یعنی صحبت با تو نکرده است مگر آنکه با وجود علم او بر عیوب تو صاحب
 تو گشته و آن نیست مگر پروردگار کریم تو و بهترین اصحاب آنست که ترا خواهد
 نه سبب نفعی که از طرف تو با او عائد گردد پس مرهون احسان چنین مولائے کریم
 که عیوب ترا دیده دانسته با وجود آن با تو پیوند صحبت نگسته و بهترین
 اصحاب آنکه او را غرضی در خیر تو نباشد و آن نیز همان مولائے کریم است
 قوله لو اشرق لك نور اليقين لرايت الاخرة اقرب اليك من
 ان ترحل اليها ولرايت محاسن الدنيا قد ظهرت كسفة الفناء
 علیها یعنی اگر ظاهرشود بر تو نور یقین البته می بینی آخرت را نزدیکتر
 از اینکه تو بسوی او سفر کنی و می بینی نعمتهای دنیا را که ظاهرشده است
 بروی تاریکی فناء بدانکه نور یقین نورے است که حصول او نیز حق و

باطل و فانی و باقی و حسن و قبح اشیاء علی ما ہی علیہ کرده بتوانے چونکہ
 دنیا باطل و لہو و لعب است و صورت بے معنی و متاع فریب الفنا است بطلان
 و فنا دنیا و حقیقت عقبی و قوام و دوام آن و قرب آن بحکم کل ما هو آت
 قریب بہ برکت نور البقین بحق البقین وانی روایت کرد انس بن مالک
 لخصی اللہ تعالیٰ عنہ کہ ملاقی شد جوئے از انصار حارثہ نام مر حضرت رسالت پنا
 ر صلی اللہ علیہ وسلم فرمود کیف اصبحت یا حارثہ قال اصبحت مؤمنا باللہ
 حقا قال انظر ما تقول فان لكل قول حقیقة فقال یا رسول اللہ ^{اصبت}
 نفسی عن الدنیا فاسهرت لیلی و اظمعت نھاری و کانی بعرض ربی
 بارئاً و کانی انظر الی اهل الجنة یتنرون فیہا و کانی انظر الی
 اهل النار یتعادون فیہا فقال ابصرت فالزم عبدُ نور اللہ الایمان
 فی قلبہ قال یا رسول اللہ ادع اللہ لی بالشہادة فدعا رسول
 اللہ صلی اللہ علیہ وسلم فنودی یوما فی الخیل یا خیل اللہ امر کبی
 فكان اول فارس مرکب و اول فارس من استشهد فیبلغ امه فلک
 فجاءت الی رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم فقالت یا رسول اللہ
 صلی اللہ علیہ وسلم اخبرنی عن ابی حارثہ فان یک فی الجنة
 فلو ابکی و لن اجزع وان یک غیر ذلک بکیت ما عشت فی الدنیا
 فقال صلی اللہ علیہ وسلم یا ام حارثہ انما لیست بجنة و لکنها
 جنة فی جنان و حارثہ فی الفردوس الاعلی فرحبت وھی تضحک
 و تقول بخ بخ لک یا حارثہ - قوله ما حجبک عن اللہ و جود موجود
 معہ و لکن حجبک عنہ توہم موجود معہ یعنی محبوب نکرده است
 ترازا و تعالیٰ وجود کدام موجودی بگر محبوب کرده است ترازا و تعالیٰ خیال

موجودی با او۔ بدانکہ قبل ازین در اول کتاب مکرر گذشت کہ دنیا را اگر چه وجودی
 است و وجود ظلی است و در حقیقت عدم است کہ شکل وجود ظاہر شدہ پس چونکہ
 در حقیقت وجودی نیست پس حجاب عینہ چیز خواہد بود آری آن عدم کہ تعبیر
 از آن بطل کردہ می شود و در خیال او آن چیزے است آن خیال او را حجاب
 است پس چنانچہ سایہ درختی در آب مانع مرور کشتی ہائی تواند شد ہمچنین
 استعمال متاع دنیا اہل اللہ را از سیرالے اللہ مانع نمی تواند گذشت و آنکہ
 سایہ را سداہ و آئینہ و از سلوک محرومی ماند شامت خیال باطل اوست

قوله لولا ظهور فی المکونات ما وقع علیہا وجود ابصار و ظهورات
 صفاتہ اضحیلت مکوناتہ یعنی اگر نمی بود ظهور او تعالیٰ در مخلوقات
 واقع نمی شد بر مخلوق وجود دیدن زیرا کہ اگر ظاہری گشت صفات او تعالیٰ
 نابودی گشت مخلوق او۔ در این عبارت نوعی اغلاق است حاصل معنی
 اینکہ مخلوقات او کہ در دیدن می آیند بسبب ظهور نور وجود اوست در آن کہ
 سایہ فرغ اصل است و آفتابے کہ در آئینہ و آب صاف دیدہ می شود عکس
 آفتاب حقیقی است اگر آن نمی بود نظر کس بر آن نمی افتاد دیدہ باشی کہ در
 شعاع آفتابے کہ از روزن خانہ می افتد ذرات بے حساب زیر و بالای روند
 چونکہ از خط شعاعی بر طرف می شوند در سایہ معدوم میگرددند کہ در نظر نمی
 آیند و با وجود این ظهور اگر صفات او تعالیٰ بکلی بر آن عدمیات جلوہ گر گردد
 مثلثی و پراکنده و نابودی گردد فلما تجلی مرتبہ للجبیل جعلہ دکا

وخر موسیٰ صمعا۔ قوله انظر کل شیئ لانہ الباطن و طوی وجود
 کل شیئ لانہ الظاہرہ یعنی ظاہر ساخت ہر چیز را کہ او تعالیٰ باطن
 است و مخفی ساخت وجود ہر چیز را کہ او تعالیٰ ظاہر است۔ بدانکہ ظاہر و

باطن ہر دو از اسماء الہی اند جلتا نہ پس مقتضائے اسم الباطن آنکہ باطن است
و بس و ماسوی ظاہر است و مقتضائے اسم الظاہر آنکہ ظاہر است و بس و
ماسوی باطن است یعنی در ہر صفتی کہ جلوہ گرمی شود ہماں صفت در او حقیقی
است و ماسوی او بطریق ظلیت و عکس او ظاہر میگردد۔ قولہ اباح لك

ان تنظر ما فی المکونات وما اذن لك ان تفق مع ذوات المکونات

قل انظر و اما ذافی السموات فتح لك باب الافہام و لم یقل انظر و

السموات لئلا یدراك على وجود الاجرام د یعنی اجازت داده است ترا او
تعالیٰ کہ نظر کنی آنرا کہ در مخلوقات است و اجازت نداده است کہ ویدن تو
بر صورت کمونات باشد قل انظر و اما ذافی السموات کثا وہ است بر تودر آن

فہم و لفظ فی و نفرو و انظر و السموات تاکہ دلالت نشود ترا بر وجود اجسام۔

چونکہ عالم جمہ دال است بر وحدانیت او تعالیٰ و مصنوعات دال اند بر صانع

قدیم حکیم پس باید کہ نظر تو منحصر بر صورت مخلوق نشود و در عجائب تکون آن فرو

نمانے بلکہ باید کہ خالق آنرا در ان بینی و کریمہ ما ذافی السموات اشارہ است

باین مدعا یعنی تبظر تدبر نظر کنید در آنچه در آسمانہا است از دلالت آئادہ بر

موترو مصنوع بدیع بر صانع حکیم مقصود و پدین آسمان و زمین نیست مقصود

دلالت اجرام است بر خالق آن و فی کل شیئی لہ آیتہ تامل علی انه واحد

قولہ الاکوان ثابتہ باثباتہ و محوۃ باحدیۃ ذاتہ یعنی کمونات

ثابت است باثبات او تعالیٰ و نابودست بہ نسبت یگانگی ذات مقدس او

تعالیٰ چونکہ عالم عدم است اما باثبات او تعالیٰ وجود ظلی پیدا کردہ است

کہ قابل خطاب گشتہ و در مقابلہ احدیت او تعالیٰ نابود و محو است زیرا کہ

صفت احدیت اثببتیت را قبول نمی کند اگر ممکنات را وجود حقیقی بود سے

صفت احدیت پر او تعالیٰ صادق نگشتی و اذ لیس فلیس و رطائف المنن
حضرت مصنف اشعار خوب در این معنی فرموده است بنام کسی کہ مستی بحسن
بود۔ شعر

حسن بان تدع الوجود با سره
ولئن فهمت لتعلمت یا نه
ومنی شهدات سواہ فاعلم انه
حسب الاله شہود لوجوده
ولقد اشرت الی الصریح من البصائر
وحدیث کان ولیس شیء غیره
لا غیر وان لا نسبة مثبتة
حسن فلا یشغلك عنه شاغل
لا ترک الا للذی هو حاصل
من وهک الا دنی و قلبک ذهل
والله یعلم ما یقول القائل
دلت علیہ ان فهمت دلائل
یقضی بہ الان اللیب العاقل
لیذام ذوتک و یحمد فاعل

قولہ الناس یمدحونک لما یظنونہ فیک فکن انت ذاماً لنفسک
لما تعلمہ منہا ہ یعنی خلق تو صیغہ تو می کنند بسبب گمان آنکہ ترا نیک
می پندارند پس باید کہ تو نفس خود را بدوانی کہ تو میدانی آنچه او کرده است
ظن نیک خلق در تو بگمان است و دانستن تو اعمال ناشائستہ خود را بیقین
است و گمان مصادم بیقین نمی تواند شد پس بمدح کسان خستہ شدن اسفا
است عارفان گفته اند اگر ترا گویند نیک مردی هستی و این مقولہ پسند آید ترا
از مقولہ دیگرے کہ گوید بد مردی هستی پس تو یقین کن کہ بد مردی هستی تو صالحان را
کہ می ستودند بجز و نیاز می گفتند اللهم اجعلنی خیرا مما یظنون ولا
تواخذنی بما یقولون و اغضری ما لا یعلمون راقم آثم گوید حضرت والد
این عبد ضعیف قدس سرہ ہمیشہ در وقت تعظیم خلق این دعا و روزبان می
داشنند۔ قولہ المؤمن اذا مدح المؤمنین من الله لعل ان یتقی علیہ

بوصف لا یشهدا من نفسه یعنی مومن صادق در وقت ستودن خلق
 شرمند می شود از او تعالی باینکه ستوده شد بوجهی که او آن وصف را در خود
 نمی بیند. معنای این معرفت آن است که از علامات مرد صادق الایمان این
 است که در وقت ستودن خلق غرق غرق خجالت و شرم گردد زیرا که او میداند که
 این اوصاف درین نیست و آن اوصاف را در حق خود چنان شکر خلق می داند
 و از سخره خلق بسته رود و انا شرمند میگردد. قوله اجهل الناس من
ترك یقین ماعتدا لظن ماعتد الناس یعنی نادان ترین خلق آن
 است که بگذارد یقین خود را بر افعال قبیح خود بگمان نیک مردم. این معنادر
 معرفت سابق بتفصیل گذشت یحیی بن معاذ فرموده تزکینه الاشرار هجینه
بك وجهم لك عیب عليك - قوله اذا اطلق الثناء عليك ولست
باهل فاشن علیها هو اهلده یعنی هرگاه مردم بر تو ثنا گویند و تو لائق آن
 نباشی پس ثنا گو بر پروردگار خود بآنچه اولایق آن است. چونکه در حقیقت وجود
 انسان و عمل او جمله مخلوق او تعالی است پس نسبت ثناء بخلق مجازی است
 که بنده در حقیقت قابل ثنائیت پس در بی صورت لازم که تو ثنائی حق گوئی
 بآن اوصاف که اولایق آن است که این جبر نقصان آن ثناء بجا گردد.
قوله الزهاد اذا مدحوا القبطوا الشهود هم الثناء من الخلق والعارفون
اذا مدحوا انسطوا الشهود هم ذلك من الملك الحق یعنی زاهدان را
 که ثنا خوانی می شود در قبض و غم می شوند که ثناء را از خلق می بینند و عارفان را
 هرگاه که مدح می شود مشتو می شوند که آنرا از جانب حق تعالی می بینند چونکه
 نظر زاهدان بر خود است و از رتبه انانیت نه رسته اند بلکه حسب مشاهده در بعض
 زاهد وقت رسته انانیت آن قدر زوری گیرد که جز خود را در مقام قربت می بیند

و مستغرق خود پسندی انداماً بہر حال از ثناء خلق بچہتہ آنکہ میباد از نظر خالق دُو
 اقیتم یا میباد اور نظر خلق خود پسند یا ثنا پسند نمائیم تا راضی می شوند اما عارفان
 کہ خود را و خلق را از میان کشیدہ اند ثناء راجح یا و میدانند و مثنی و مثنی علیہ
 اورا میدانند پس از ثناء خلق منبسط می گردند کہ ثنا خوان ادراستودہ است نہ
 ما را از بعض عارفان ستودن خلق در حضورشان بلکہ ستودن خود در کلام شان
 مروی است و ہمیشہ اینکہ اینہا در میان تبند چنانچہ از حضرت غوث الثقلین
 و حضرت ابوالحسن شاذلی و حضرت ابوالعباس مری و غیر ہم منقول و مشہور است
 اما فرقے با بدبینان مدعی عرفان و واصل عرفان و آن فرقہ اینست اگر انکس
 از ذم خلق ظاہر یا باطناً راضی و از مدح خشنود گردان مدعی است اگر
 از ذم خستہ و بمدح بستہ نگردد آن واصل است و اللہ اعلم۔ قولہ مثنی
 کنت اذا اعطيت بسطك العطاء و اذا منعت قبضك المنع فاستد

بذلك على ثبوت طفوليتك و عدم صدقك في عبوديتك یعنی
 اگر باشی بنوعی کہ از دادن خشنود و از منع نمکین شوی پس این دلیل است
 بر نادانی و طفولیت تو و دروغگوئی و رد عوائے عبودیت او تعالیٰ۔ این معنی
 حضرت شیخ گویا بیان معرفت سابق است کہ زاہدان از مدح نمکین عارفان
 خشنود می شوند و کاتب در شرح آن فرقے بیان کرد طفولیت در اینجا بمعنائے
 طفیلی است و آن انکس است کہ بغیر خواندن پر مواد خلق سے افتد گویا این
 کس طفیلی عارفان است و عارفان از عطا خشنود و از منع مقبوض نمی گردند
 کہ خود را از میان کشیدہ اند کہ یہ لکی لاتا سوا علی ما فاتک ولا تقربوا
 بما اتکم شاہد حال این بزرگواران است قولہ اذا وقع منك ذنبك
 فلا یکن سبباً یاسبک من حصول الاستقامۃ مع ربک فقد یكون

ذَلِكَ آخِرُ ذَنْبٍ قَدْ سَأَلَ عَلَيْكَ ۵ یعنی اگر از تو گناہی صما در شود پس آن گناہ
 بسبب ناامیدی تو نشود از حصول صدق و استقامت شائد کہ آن آخِر گناہان باشد
 کہ بر تو در تقدیر نوشته اند حضرت مصنف در اول کتاب نیز ہمیں مضمون بقول
 خود من علامۃ الاعتقاد علی العمل نقصان الرجاء عند الزلل بیان فرمودہ بود۔ مزید
 یہاں در این معرفت آنکہ امیدوار باشد کہ این آخِر گناہ است کہ بہرین مقدم شدہ
 اند و شاید بعد ازین دیگر بار در چاہ ضلالت نیفتیم۔ قولہ اذا اسر دت ان یفتح

لک باب الرجاء فاشهد ما منک الیک واذا اسر دت ان یفتح لک

باب الخوف فاشهد ما منک الیک یعنی ہر گاہ بخوای کہ دروازہ رجاء

بروئے تو بکشاید پس حاضر کن در دل خود نعمتہائے ظاہر و باطن کہ از او تعالیٰ

ترار سیدہ است و اگر خوای کہ بکشاید بر تو دروازہ خوف پس حاضر کن در دل خود

نا فرمانی ہائے خود کہ بان در گاہ مقدس کردہ۔ چونکہ خوف و رجاء ہر دو بازوئے

این راہ اند چنانچہ در اول کتاب ذکر شدہ در این معرفت حضرت شیخ طریق

حصول این دو بازو بیان می فرمایند زیرا کہ نظریہ تواتر نعم مولیٰ بے سبب

استحقاق رجائے مغفرت و رضوان می آرد و نظر بر گستاخی و معاصی و نافرمانیہائے

خود بان در گاہ مقدس خوف مواخذہ شدید و نکال و تخیم و عذاب الیم پیدا میکند

قولہ سبما فادک فی لیل القبض ما لم تستفدہ فی اشراق ہمار

البسط لا تدرون ایہم اقرب لکم نفعاً ۵ یعنی بسا اوقات در تاریکی

قبض چیزے را بتومی بخشد کہ نمی یابی آن چیز را در روشنائی بسط نمی دانید

کہ کہام یکے از قبض و بسط النفع است مرثما یاں را۔ این مضمون در معارج

سابقہ گذشتہ است کہ عارفان از بسط بہ قبض زیادہ خشنود می گردند کہ در بسط

خط نفس است و در قبض خط روح۔ قولہ مطالع الا نوار القلوب لا سراد

یعنی جائے طلوع انوار الہی و لہا و اسرار اولیاء است۔ انوار معرفت و تشعشع
 حقیقت و حقایق طریقت بر قلب و ستر مرد مؤمن وارد میگرددند بر ظاہر بدن
 او چونکہ حق تعالیٰ آسماں را بہ شہب کواکب نگاہ داشتہ است همچنان قلوب
 اولیاء خود را از وقوع خطرات ماسوی نگاہ می دارد و در حدیث قدسی وارد است

لا یسعی ارضی ولا سماء و لکن یسعی قلب عبدی المؤمن۔ قولہ

نور مستودع فی القلوب مددہ من النور الوارد من خزائن الغیب
 یعنی نورے کہ در دلہائے سالکان نہادہ است تزیانہ و مدد آں ازاں نور است
 کہ معیش خزائن غیب صفات او تعالیٰ است مقصود از این معرفت آنکہ
 سالکان گماں نبرند کہ نور معرفت در دلہائے مایان دائمی و لازمی است بلکہ
 این نور را وقت بوقت مدد از انوار صفات ازلیہ از سمع و قدرت و بصیرت و غیرہ
 می رسد اگر آن مدد منقطع گردد آں نور قلوب منطقی خواهد شد آری روشنائی چراغ

بمدد روغن چراغ است۔ قولہ نور یکشف لك بہ عن اثارہ و نور یکشف

لك بہ عن اوصافہ یعنی یک قسم نور است کہ بمدد آں کشف آثار و کمالات

می شود و قسمی دیگر آن است کہ کشف اوصاف او تعالیٰ کند مقصود از این

معرفت آنکہ حق تعالیٰ بندگان خود را دو قسم نور عطا می فرماید نور ظاہر کہ بآن

نظر بصر در آثار و تکون مخلوق می شود و این چنداں نفاست ندارد الا من

جیت اندر یستدل من الاثر علی المثر و من الکون الی المکون۔ و نور

باطن کہ بآن نظر بصیرت می کشاید و اوصاف او تعالیٰ بآن نور مددک می شوند

و آں بہایت خوشتر و چون کبریت احمر کیاب است کہ علم الیقین و محبت اتمیہ

ثمرات آں نور است۔ قولہ بر بہا و قفت القلوب مع الانوار کما حجت

النفوس بکثائف الاعیاسرہ یعنی بسا اوقات جائے میگردد قلوب سالکان

با نوار معرفت چنانچه محبوب و مستور می گردند نفوس غیر مزکیه بکثافت تعلقات
 با سوی اللہ تعالیٰ مقصود و این معرفت آنکه قلوب و ارواح مؤمنین ^{طبع} با
 کثتش با نوار معرفت می کنند و نفوس و ابدان با طبع کثتش به تعلقات
 اغیار میکنند گاهی با وجود تعلقات با سوی اللہ تعالیٰ که نفس بسبب آن
 محبوب می ماند قلوب مؤمنین را جائے توطن با نوار معرفت کردگار
 حاصل می شود و ما ذلک علی اللہ بعزیز - قوله ستر انوار السرائر

بکثافت الظواهر اجلا لآلهما ان تبتذل بوجود الاطهار وان
 ینادی علیہا بلسان الاشتهار یعنی حق تعالیٰ بجمال لطف خود
 پوشیده است انوار معارف را بکثافت تعلقات ظاہریه به سبب ^{بکثافت}
 و تعظیم آن انوار از ذلت اظهار و اینکه ندا شود برآں با در شهرت چونکه
 حق تعالیٰ انوار معرفت خود در دل عبد مؤمن عطا می فرماید آن را در پرده
 تعلقات ظاہریه آن عبد محفوظ و مستور می گرداند که نقائص خزاین نشان
 همیشه مستور از نظر اغیار می مانند و آن تعلقات خواهشات بشریت است
 چون اکل و شرب و نوم و نکاح و غیر ذلک ازاں جهت کفاری گفتند
 مال هذا الرسول یا کل الطعام و ہمیشگی فی الاسواق لولا انزل
 الیه ملک فیکون معه نذیرا الایة و در این امر اسے است که ^{وقف}

از ان است اهل دل و یا خدائے دل - قوله سبحان من لم یجعل

الدلیل علی اولیائه الا من حیث الدلیل علیہ و لم یوصل الیهم

الا من امر اذان یوصله الیه یعنی پاکسے است مرآن خدائے را

که ظاہر نساختمه است هیچ دلیل برائے شناخت اولیاء او مگر ازان

طریقے که دلیل اوست تعالیٰ و نمی رساند کسے را به اولیاء خود مگر انرا

کہ خواستہ باشد رسانیدن او بخود۔ اسے عزیز و لیل و شناخت اولیائی
 ہم باو تعالیٰ می شود بمضمون آفتاب آمد دلیل آفتاب ہے کہ دلیلت
 پاید از وسے رومتاب ہے ہمچنین اولیاء و تعالیٰ کہ در قباب عزت
 و غیرت و تعالیٰ مستور اند شناخت آنها ہم بہ آنها می شود تفصیل میں
 اجمال آنکہ ہر گاہ او تعالیٰ خواہد کہ کسی را شناخت دلی خود عطا فرماید
 پوشانند از آن شخصی صفات بشری آن و ظاہری سازد بر او صفات ملکی آن
 ولی شیخ ابو العباس مرسی فرمودہ است معرفۃ الولی احدی من
 معرفۃ اللہ تعالیٰ فان اللہ تعالیٰ معروف بجماله و کماله و کیف
 تعرف مخلوقاً مثلاً یا کل کما تاكل و یشرب کما تشرب بدانکہ
 اولیاء اللہ تعالیٰ اقسام اند بعضی اند کہ حق تعالیٰ آنها را پوشیدہ است
 از عوام و ظاہر ساختہ است بر خواص و بعضی اند کہ پوشیدہ است آنها را
 از خواص و عوام و بعضی اند کہ ظاہر ساختہ است آنها را بر خواص و عوام
 و بعضی اند کہ در ابتدا ظاہری سازند و در انتہائی پوشانند و بعضی را در
 ابتدا می پوشانند و در انتہا ظاہری سازند و بعضی اند کہ معاملہ آنها را از کرام
 انکاتبین ہم پوشانیدہ اند شیخ الاسلام عبد اللہ انصاری فرمودہ است
 الہی چه کردی اولیاء خود را ہر کہ آنها را شناخت ترا شناخت و تا ترا شناخت
 آنها را شناخت حق سبحانہ و تعالیٰ چونکہ از شرب معیتہ جرعه بآں
 برگزیدگان چشائیدہ مظہرین اوصاف خویش گردانیدہ است و این
 کمال اعتنا بحال آنها است فی بیہم و بی بیہم و بی بیہم و بیہم
 محل اسرار واجب الاستتار است فہم من فہم فکلام الاولیاء
 اشارات و بشارات۔ قولہ ربما اطلعک علی عیب ملکوتہ و

حجب عننا الاستشراق علی اسرار العبادہ یعنی بسے اوقات
 است کہ ترا از غیب ملک و ملکوت خبر داری میکنند و بر اسرار احوال بندگان
 خود اطلاع نمی دهد۔ این تقاضائے کمال ستاری اداست سبحانہ و تعالیٰ
 کہ بر اسرار ملکوت خود آگاہی میدهد و بر عیوب قلوب بندگان خود آگاہی
 نمی دهد کہ غیرت ستاری آنرا قبول نمی کند پس باین چنین رب پاک پرده
 پوش آویختن و باو انس گرفتن داز ما سوی گسیختن سعادت است و
 از او گریختن و نافرمان شدن تفاوت و محرومی است و معنائے دیگر
 این معرفت آن کہ حق تعالیٰ او بیاد خود را از نظر انبیاء پوشانیده است۔
 چنانچہ در معرفت اول گذشت و در این معرفت اشاره بان است کہ این پوشانید
 بجهت لطف است زیرا کہ اگر با هر ساز و واہل زمان با وجود ظهور بانکار روند موجب
 نزول قدر و مقت خواهد شد فی سبحانہ من حکیم علیہم قولہ من اطلع علی

اسرار العباد ولم یخلق بالرحمة الالهية کان اطلعه فتنبه علیہ
 و سبب البحر الوبال الیہ یعنی ہر کہ آگاہی یابد بر اسرار بندگان خدا و خلق
 بر حمت الہیہ نکند این اطلاع در حق او فتنہ و سبب کشیدن وبال و گناہ خواهد شد
 در این معرفت اشاره است بان کہ سالک را تقاضائے اطلاع اسرار عباد و نبی
 بلکہ از ان پناہ خواهد کہ آن مرتبہ منزلۃ الاقدام است کہ در آن حالت تخلق با خلق
 رحمت ضروری است و در حق گناہ گاران و عاصیان دعائے رحمت خواستن
 داز در گاہ الہی خلایق حسرت آن گرفتاران ہر او فرض می شود و او غم شریک نافرمان
 باید شد چنانچہ حق تعالیٰ غم شریک ہر نافرمان است و محسن الے من اساء الیہ است
 و اگر این رتبہ اورا حاصل نشد البتہ خود را پاک و عالم را ناپاک خواهد دید و این بد
 و در حق اوز ہر قائل و مقت کامل خواهد شد نجانا اللہ سلیمانہ من هذه الورطة

المملکة را وی عن علی بن ابیطالب کرم الله وجهه انه قال ان الله تعالى
 يقول للفقراء يوم القيمة المرتکونوا یروونکم فی السعیر السم
 تکلونوا تبادرون بالسلام المرتکن تقصنی لکم المحی میجلا اجرکم
 قد استوفیتهم اجرکم سمع مالک بن دینار رضی الله عنده امرأة
 وهی تقول یا مرء فقال لها یا هذه وجدت اسمی الذی اضله
 اهل البصرة حضرت داود طائی رضی الله عنه فرموه کنت فی شیبته فاسقا
 فلما کبرت صرت مرأیا والله للمرا إلى شر من الفاسق قوله استشرافک
 ان یعلم الخلق بخصوصیتک دلیل علی عدم صدقک فی عبودیتک
 یعنی خواهش شما اینکه مردم از خصوصیات و توفیق اعمال صالحه شما خبر دارند
 دلیل است که در بندگی بصدقت نیستی بخصوصیات بنده توفیق عمل صالح
 یا علم یا عمل الی غیر ذلک چونکه این امور خالص لوجه الله الکریم باید خواهش
 اطلاع مردم مبطل و مفسدان عمل است زیرا که حق تعالی شرکت را در هیچ
 امر قبول نمی فرماید که او تعالی اغنی الشکاء است ازین وجه آن خواهش دلیل
 عدم صدقت و اخلاص است از حکمی پرسیدند که صدق چیست فرمود کتمان
 الطاعة شیخ ابو عبد الله فرموده است کل من لم یقنع فی افعاله واقواله
 یرحم الله ونظرة دخل علیه الریاء لاجالة سهل بن عبد الله فرموده
 است من احب ان یطلع الخلق علی ما بینه و بین الله تع فهو غافل
 بدان که صلوات در کتمان اعمال صالحه اعتناء شدید می داشتند و آن را از
 ضروریات طریقت و اخلاص می دانستند و قصص آنها در این باب یاد آورده اند
 است که در این مختصر گنجد فنسئل الله العافیة فی الدین والدنیا والآخره
 قوله غیب نظر الخلق الیک بنظر الله الیک وغیب عن اقبالهم

عليك بشهود اقباله عليك یعنی پرورش نظر خلق بسوی تو بعلم او تعالیٰ
 بر حال تو و غائب شواذ رجوع خلق بسوی تو ہمیشہ نظر رحمت حق تعالیٰ
 بر تو این معرفت گویا کہ تفصیل معرفت سابق است. مقصود آنکہ کسی کہ در عمل صادق
 باشد خود را و خلق را از میان میگذرد زیرا کہ می داند کہ علم خلق بر حال ما قافی و ناپا مدار
 ہمینی برطن است و علم حق بر حال ما باقی و ہمینی بریقین است پس اولی را در
 علی ناپود دانسته التفات بآن نغیا و اثباتا نمی فرماید و همچنین حال در فقره
 ثانیہ کہ اقبال خلق را بہ دیدن اقبال حق تعالیٰ می پوشاند و آن را اعتباری و زنی
 نمی دہند و مطلع نظرشان رضا طلبی او تعالیٰ است و ملاحظہ نظر خلق و اقبال مردم
 منافی رضائے اوست سبحانہ کہ آن شرک فی العبادۃ است از آن وجہ بفضل الہی
 اولی را در علی ناپود کرده اند ذلک فضل اللہ یونیہ من یشاء واللہ ذو الفضل
 العظیم اے عزیز کسی کہ بر رضا جوئی خلق مبتلا می گردد از خیر داین و راحت
 قلب و توجہ الی اللہ محروم می گردد کہ رضائے خلق نہایت امر صعب است اگر
 بعضی راضی شوند لا محالہ بعض دیگر ناراض خواهند بود لبتائن الطیائع و آنکہ راضی
 است اگر من وجہ راضی باشند من وجہ ناراض خواهند بود لبتائن الاغراض نقل است
 کہ نعمان حکیم رضی اللہ عنہ بر خرے سوار گشت پس خود را گفت ہما ہم شوچوں
 در بازار گذشتند مردم گفتند بہ بنیید این شیخ را کہ خود سوار و بچہ اش را پیادہ
 با خودی بروچوں این مقولہ شنیدند پس را گفت تو سوار شو من پیادہ می روم چوں
 او سوار شد گفتند بہ بنیید این نادان را کہ خود سوار و پدرش پیادہ میرود چوں
 این مقولہ ہم شنیدند باز ہر دو سوار شدند گفتند بہ بنیید این بے رحمان را کہ بر یک
 خرد و نفر سوار اند چوں این مقولہ ہم شنیدند ہر دو پیادہ شدند گفتند بہ بنیید
 این احمق را کہ پیادہ می روند و بر مرکب خود سواری نمی کنند و در این امر مقصود

حضرت لقمان رضی اللہ عنہما پیش فرزند خود بود کہ معاملہ با خدائے خود راست کن و از گفتن
بائے خلق فارغ شو۔ طرزی افغان گوید ۵

ازیں زمانہ پرفتند جائے فریاد است کہ ہر کہ ہر چہ کند در محفل ایراد است
اگر سلام دہی گویدت کہ طامع شد و گر کنارہ کشی گویدت کہ شدا و است

الی آخر شعرہ۔ قولہ۔ من عرف الحق شہدہ فی کل شیئہ یعنی ہر کہ حق
را شناخت می بیند اور در ہر چیز بقصود ازیں حلول نیست کہ آل الحاد است
بلکہ مقصود دلالت از اثر است بر مؤثر و مصنوع بر صانع پس عارفان و

از بیچ نمی گیرند بلکہ در مقام انس اند۔ قولہ من فنی بہ غاب عن کل شیئہ
یعنی ہر کہ اور فنا فی اللہ حاصل شد غائب گشت از ہر چیز پس اور ابراسو

نظری و اعتمادی نماید بلکہ موجود اور می داند و پس۔ قولہ و من اجبہ لم
یوثر علیہ شیئہ یعنی ہر کہ اور دوست داشت و دوستی ماسوی گذاشت

اگرچہ آن مرادات آن عارف باشند و این سہ حالت کہ حضرت مصنف
ذکر فرمود از علامات صدق عبودیت است و اگر این علامات در خود نیابد غوی

صدق او کذب است۔ قولہ۔ انما حجب الحق عنک شدۃ قرینہ منک
یعنی محجوب کردہ است حق تعالی را تا ہیئت نزدیکی او با تو۔ بدانکہ شدت قرب

حجاب است چنانچہ شدت بعد حجاب است زیرا کہ شدت قرب او سبحانہ
ضمحل عبد است و مضمحل متلاشی را چہ مناسبت با ثابت موجود قال الشیخ

ابوالحسن رضی اللہ عنہ حقیقتہ القرب ان تغیب فی القرب عن القرب لعظم
القرب چنانچہ رایجہ مشک از دم یافتہ می شود و بتدریج زیادہ می شود

چوں زیادہ تر نزدیک می شود مقطوع می گردد آن رایجہ۔ قولہ انما
احتجب لشدۃ ظہورہ و خفی عن الابصار لعظم نورہ یعنی

پدستیکہ پوشیدہ شدہ است حق تعالیٰ بسبب زیادتی ظہور او و مخفی گشتہ است
از دیدن بصر بسبب زیادہ نور او۔ بدانکہ ہر چیز کہ درک بہ بصر است بہ دو صورت
اندیکی آنکہ قرب و بعد او بحد اعتدال باشد دوم آنکہ بصیراتی تحمل نورانیت مبنی
کرده تواند و اگر ایس دو شرط مفقود باشند رویت مفقود است و در حق او تعالیٰ
پہر دو شرط مفقود قرب او زیادہ از قرب نفس انسان است و نحن اقرب الیہ
من جبل الہورید پس چہ طور دیدہ تواند نفس خود را کہ چشم حدیقہ خود را دیدہ نمی
تواند و نور او تعالیٰ بحدی است کہ مشیاء منورہ چون شمس و قمر از پر توائل نور
روشنی یافتہ است و بقدر استعداد خود از ان خطی می گیرند اللہ نور السموات
والارض حق پس چشم انسان کہ آفتاب را بسبب ضعف خود دیدہ نمی تواند آن کہ
آفتاب او را دیدہ تواند چطور بتواند دید شعرا

لقد ظہرت فلا تخفی علی احد الاعلی الاکمد لا یعرف القمطر
لکن یظن بما اظہرت محتجبا و کیف یعرف من بالغراستتر

قوله لا ینکن طلبک تسبیا الی العطاء منہ فیقل فہندک عنہ ولكن
طلبک لاطہا را العبودیۃ و قیاما بحقوق الربوبیۃ یعنی دعا را بسبب
عطا بدان زیرا کہ در این صورت داعی حصول حظ نفس خواہد شد بلکہ دعا بجنہ
اظہار بندگی و ایستادن بحقوق ربوبیت باید۔ بدان کہ در باب دعا خواہد
با وجود علم او تعالیٰ باحوال بندہ و تقدیر خیر و شر بندہ درازل مشایخ را اقول
است کسانے بر مشرب حضرت خلیل اند صلوة اللہ و سلامہ علیہ کہ فرود وقت
اند احنن کرود او را در آتش حضرت جبرئیل گفت آذک حاجۃ گفت اما
ایک فلا گفت از خدائے خود پناہ بخواہ گفت علمہ بحالی حبسی من سوالی
و کسانے بر مشرب مصطفوی صلی اللہ علیہ وسلم در دعا مشغول اند و مقصود

ایستادند اراده حفظ نفس و نه اراده تغییر و تبدل نوشته از بلکہ مقصودشان
 خاص تعبد و اظهار اجنبیلج و اذیت و اذیت بردگاہ کردگار این است تخلص اقبال
 مشائخ و کلم و جہتہ قال الشیخ ابو الحسن رحمہ اللہ عندہ لا یکن ہمک
 بد غایتک النظر بقصناء حاجتک فتکون محجوباً و یکن ہمک
 مناجات مولایک۔ امام ابوالفاسم قشیری فرمودہ است بدترین بندگاہ
 آن است کہ در وقت نزول بلا ایستاد و در وقت رفع بلا آن را
 فراموش کند۔ قولہ کیف یکن طلبک اللاحق سبباً فی عطاء السائل
 یعنی چطور ممکن است طلب تو کہ حادث است سببے برائے حصول عطاء
 او تعالیٰ کہ ازلی است۔ این مقولہ حضرت شیخ گویا وجہ مقولہ سابقہ است کہ
 لا یکن طلبک تسبباً الی آخرہ یعنی طلب تو چطور سبب حصول عطاء
 تواند شد و حال آنکہ عطا پیش از خواستن تو برائے تو ہوتا شدہ بود و تقسیم
 سبب بر سبب ضروری است چونکہ تقسیم مفقود شد سبب مفقود راقم
 گوید یعنی عنہ و تعالیٰ در انزل حدوث و عاداتہ بود اجابتہ لئلا عطا مقرر
 فرمود پس دعا سبب عطا شد با و شایان سخاوتہ عسا کہ قبل از طلب شان
 خواہن موجود می کنند و اللہ اعلم۔ قولہ جل حکم الانزل ان یبصرنا
 الی العلیل یعنی بلند تر است حکم از لے او تعالیٰ از اینکہ معلول علت
 شود۔ این مقولہ وجہ آخر است برائے نفی تسبب دعا مقصوداً اینکہ سبب
 ہر چیز صانع و ارادہ او است و بجز چیز سبب و علت برائے صنع او نمی تواند
 شد لیلحد و ما والقدم۔ قولہ عنایتہ فیک لا کشتی منک و این
 کنت حین واجعتک عنایتہ و قابلتک سرعایتہ لم یکن فی انزل
 اخلاص اعمال و لا وجود احوال بل لم یکن هناك الا محض الفضا

و عظیم السواک ۵ یعنی عنایت او تعالیٰ در حق تو معطل بعلت موجودت نیست
 و کجا بودی و قتیکه مقابل شد ترا عنایت او و فصل او نبود و رازل او و خلاص
 اعمال تو و نه موجود بود احوال تو که این جمله حادث اند بلکه نبود آنجا که فصل
 و عظیم لطف - این معرفت نیز مثبت معرفت سابق است یعنی عنایت تیکه ترا
 بآن مخصوص فرموده است آن وقت مقرر شده است که آن وقت تو نبود
 بلکه وقت نبود و آن عنایات معلله بعزت اعمال صالحه و احوال متعالیه شما
 نمی تواند شد که آنوقت ازین چیزها بیچ نبود و بجز فصل عظیم و لطف حسیم رب
 الغلیم بیچ نبود مقصد غائی ازین مقولات اینکه سالکین بلکه عارفین از
 اجابت دعا و حصول حالات سنیّه مغرور نشوند که این عطا یا پیش از وجود
 شیخ در حق او نوشته بودند شیخ عبداللہ انصاری خوش فرموده است الهی
 مردم از روز آخرین می ترسند و عبداللہ از روز اولین یعنی هر چه آنجا مقدر
 شده بود که محاله بظهور خواهد آمد جف القلید ما هوکاش و المقدر کلا بتخیر
 والسلام - قوله علم ان العباد یتشوقون الی ظهور سر العتایة فقال
 یختصر برحمتہ من یشاء و علم انه لو خلاصه و ذلك لتركوا العمل
 اعتمادا على الانزال فقال ان رحمة الله قریب من المحسنین ۵ یعنی
 دانسته بود او تعالیٰ شوق بندگان خود بسوئے ظهور سر او و معارف الهیه پس
 فرمود این دولت رحمت هرگز خواهد میدهد و دانسته بود که اگر چنین گذشته
 شوند ترک عمل صالح خواهد کرد و تکیه بر تقدیر پس فرمود که رحمت خدا بهر کس
 کاران نزدیک تر است بر عنایت همین رحمت او تعالیٰ است که
 متعلق به مشیت فرمود در کریمه و الله یختصر برحمتہ من یشاء و سبب
 و علت این رحمت از طرف بنده بیچ نیست بلکه در اینجا سابقه ازل را

کار است و احسان کہ سبب قرب رحمت و در کریمہ ان مرحمت اللہ قریب من
المحبین فرمودہ علتہ رحمت نیست بلکہ علامت آن است پس باید کہ فرق علت
و علامت بدانی تا رفع اشتباه شود۔ قوله الی المشیئة یستند کل شیئی
ولا یستند ہی الی شیئی یعنی بسبب مشیت ازلی نسبت ہر چیزی شود
زیرا کہ وقوع مالہ لیشاء محال است و نسبت نمی شود مشیت ازلی را بہیچ چیز
مقصود آنکہ وجود ہر چیز منسوب بہ مشیت و تقدیر است کہ ان مشیت علتہ و سبب
وجود آن چیز است و مشیت او تعالی منسوب دیگر چیزی نمی تواند شد زیرا کہ اگر
بہ دیگر چیز منسوب شود البتہ آن چیز علتہ مشیت خواهد شد و این خلاف
مقرر است و در این صورت نقص در مشیت پیدا می شود کہ معلول علت
گرد و فقیر را رقم گوید یعنی عنہ اگر مشیت را علتی دیگر باشد آن علت را ہم علتی با
الہ مالانہما یتزلہ و تسلسل العلل ممنوع کما عرف فی محلہ فعلم ان المشیئة
آخر درجات العلل انتہی۔ ازین عبارات ترک تدبیر و تقویض بہ تقدیر
بوجہ اتم استفاد گشت و استعمال دعا کہ از جملہ اسباب مامور بہ است بر آ
ظہور عبودیت و افتقار است و آنکہ دعا و اسباب علتہ و جہان مشیت نمی
تواند شد قبل من قبل بلا علتہ مثل مشہور است خوش گفت آن کہ گفت۔
دا و حق را قابلیت شرط نیست بلکه شرط قابلیت داداوست

قوله ریماد لہم الادب علی ترک الطلب اعتماد علی قسمتہ و اشتغاف
بذکرہ عن مسئلتہ یعنی بسا اوقات سالکان را ادب و انگیز شدہ از
دعا و طلب بازی دارد بسبب تکیہ بر تقدیر و بسبب مشغولتہ بذکر او۔ پد
مشرب ہائے مشابیح عظام و رباب دعا کہ آن را مخ العبادة شارع علیہ
و السلام فرمودہ بجهتہ اظہار افتقار توہ لازم دانستہ اند و توہ تسلیم و رضا

بقصنا واعتما وبر قول شارح عليه الصلوة والسلام حکایة عن سرابه من
 شغلہ ذکرى عن سئلنى اعطيتہ افضل ما اعطى السائلين بہتر از
 دعا دانستہ اند و قومی دعا را بر زبان تسلیم و رضا را بر زبان بہتر دانستہ
 و قومی دعا را در حق دیگران و تسلیم را در حق خود بہتر دانستہ اند و قومی اوقات
 را اعتبار و ادہ وقتی دعا را و وقتی تسلیم را جدا جدا مقرر فرمودہ اند و لیکن
 و چہتہ فسأل الله تعالى ان يدلنا على ما هو خير لنا. قوله انما

يذكر من يجوز عليه الاغفال وانما يثبت من يمكن منه الاله مالہ
 یعنی در دعا پاؤ دادن است مر آنرا کہ بر او غفلت جائز باشد و او تعالیٰ
 پاک است از ان و آگاہ کردہ می شود و آنکس کہ ممکن باشد از او بے خبری
 و او تعالیٰ پاک است از ان۔ این مقولہ گویا دلیل است برائے نگاہداشت
 ادب در ترک دعا زیرا کہ در این صورت تو ہم غفلت و بیخبری باو تعالیٰ
 مشوب می شود و آل خلاف ادب است بلکہ خلاف واقع قولہ
 ورود الفاقات اعیاد المریدین ہ یعنی وارد شدن فقر و فاقہ عید
 سالکان و مجتہان اوست تعالیٰ و تقدس۔ بدانکہ بندگان الہی مختلف
 الطباع آفریدہ شدہ است کسانے اند کہ خوشنودی آنها در آسایش و
 آرایش است و این حال عامہ خلق است و کسانے اند کہ خوشنودی آنها
 در دولت و مسکن است و این حال خواص در گاہ است نقل
 است کہ شخصی طواف کعبہ مکرمہ می کرد و شعرے گفت۔

۵

و صبیتی پاکیزہ کما تری

موتیر لبثتی کما تری

یا من یری لذی بنا و لایری

و امراتے عریانہ کما تری

اماتری ما حل بی اماتری اما تری الذی بنا اماتری
 بعضے دیگر کلام او شنیچند رہی در کف او نہاد رد کرد آنرا و گفت اگر
 ما چیزے باشد مثل این کلام نیاز پس من خواندن می تو انم بہر حال مجاہد
 اورا در فقر و فاقہ و عجز و مسکنت و ذلت و غربت آن قدر ذوقہا است
 کہ اہل دولت را بحصول نعم و لذات دنیویہ حاصل نیست و این امر
 ذوقی است لذت می شناسی بخدا تا نہ چشتی شیخ علی رودبارے
 رضی اللہ عنہ فرمودہ است شاعر

قالوا عند العید ما ذا انت بسہ
 فقر و صبر ہما ذبا ی تختہما
 احرى الملائس ان تلقى الجنب
 الیہری ما تم ان عبت یا اہلی
 نقلت خلعتہ ساق جبہ جہرنا
 قلب یوی الفذ الاعیاد و الجمعا
 یوم التتر او سر فی التوبیۃ المدخلنا
 والعید ما کنت لی مرأا و مستمعا

قولہ رہا وجدات من المرید فی الفاقات ما لا تجدہ فی الصوم و ^{بصلوۃ}
 یعنی بسا اوقات می یابی در فقر و فاقہ آنرا کہ نمی توانی یافت آنرا در نماز و روزہ۔
 زیرا کہ در نماز و روزہ ریاضت نفس را مدخل بہت بخلاف فقر و فاقہ کہ در آن
 خط نفس نیست۔ قولہ الفاقات بسط المواہب یعنی فقر و فاقہ مواہب
 الہیہ را بتومی کشاند زیرا کہ فاقہ حال انہیاد او بیاء است علیہم السلام رضی
 اللہ عنہم و ہر گز حال آن صاحب دولتان داد بر موآئد انش و قرب جاوا

قولہ ان امرت و مر و دا المواہب علیک صلح الفقر و الفاقۃ
 لداک انما الصدقات للفقراء یعنی اگر میخواہی حصول تطائف الہیہ
 را لازم گیر بصدق فقر و فاقہ را نزد خود زیرا کہ صدقات برائے فقراں است
 این معرفت تبیین و تاکید معارف سابقہ است در استدلال باینہ کریمہ

نہایت بوقوع واقع شدہ است تاکہ خود را منصف بفقیر تحقیقی نسازنی سخن
 اخذ صدقہ لطائف الہی نگردی قولہ تحقق باوصافک یمدک باوصافہ

تحقق بذلک یمدک بعترہ تحقق بعجزک یمدک بقدرتہ تحقق

بضعفاتک یمدک بحولہ وقوتہ یعنی بشناس اوصاف بندگی خود را
 کہ متعلق گرداند ترا باخلاق ربوبیت و بشناس ذلت عبودیت را کہ معترکہ گردی بعترہ
 او و بشناس عاجزی خود را کہ قدرت یا بے بقدرت او و بشناس ضعف ناتوانی

خود را کہ مدد داده خواہی شد بطاقت و قوت او تعالیٰ و تقدس و حاصل این فقرات

در قول مصنف رحمہ اللہ تعالیٰ گذشتہ است کن باوصاف ربوبیت متعلقا

و باوصاف عبودیتک متحققا شیخ شاذلی رضی اللہ عنہ گفته تصحیح عبودیت

بملازمت فقر و عجز و ضعف و ذلت است و اضداد این صفات اوصاف

ربوبیت است پس لازم گیر اوصاف خود را و مددخواہ از اوصاف او و قل من

بساط الفقر یا غنی من للفقیر غیرک و من بساط الضعف یا قوی من

للضعیف غیرک و من بساط العجز یا قادر من للعاجز غیرک و من

بساط الذل یا عزیز من للذلیل غیرک تجد الاجابة کاها طوع عیدک

قولہ ہما سرق الکراۃ من لم تکمل لہ الاستقامتہ یعنی بسا

اوقات حاصل می شود کراۃ آنکس را کہ بنور مرتبہ استقامت او را داده

نشده باشد چونکہ اصل کار استقامت است کسانے را باصل می رسانند

کسانے را قبل از وصول باصل در مرتبہ خرق عادات مبادارند اگر گوی کہ استقامت

چسبیت جواب استقامت توحید او تعالیٰ بصدق و اتباع ما جاء بہ الرسول

است ظاہر و باطن پس لازم است بر بندہ کہ کوشش کند در حصول این نعمت

کہ در ان رعنائے پروردگار است و اما کراۃ بعضی اوقات صادر می شوند

از کسانے کہ هنوز برترتبه استقامت نرسیده باشند شیخ ابوالحسن شاذلی
 رحمه الله تعالى فرموده است کرامتان جامعان محیطان کرامه الایمان
 بمنزله الایقان و کرامه العمل علی الاقتداء و المتابعه و مجانبه الدعوی
 و المخادعة فمن اعطیها ثم یشتاق الی غیرها فهو عید مفترک ذاب یس
 ذابط فی العلم و العمل حضرت ابوالعباس مزی رحمہ فرموده است لیس الشان
 من تطوی له الارض فاذا هو بکفة و غیرها انما الشان من تطوی عنہ اوصاف
 نفسہ فاذا هو عند ربہ شیخ الاسلام انصاری رحمہ فرموده است اگر برہوا پری
 گسی باشی و بر آب روی نفسے باشی دل بدست آر که کسے باشی - قوله من

علامه قامة الحق ملک فی الشیء اقامته ایاک فیہ مع حصول النتائج
 یعنی از علامات داشتن حق تعالی ترا در کاری این که پادار کند ترا در آن با حصول فواید
 اعتبار نیست اگر سالک بخمال خود خود را در حالے یاد و بردی پدید بکند بطریق استخار
 طلب خیر خود از او تعالی بکند و در امری که او مقرر فرماید همان امر را بگیرد و علامت
 آنکه سالک را حق تعالی در این کار داشته است توفیق مداومت آن عمل با حصول
 فوائد و ایساط قلب و انابت است - قوله من عبر من بساط احسانه

اصمته الاساءة و من عبر من بساط احسان الله الیه لم یصمت
 اذا اساء یعنی هر که موعظت کند خلق را و تعبیر از حال خوب خویش کند ساکت
 می کند و او را و تو عیش در گناه و هر که تعبیر از اطاف خداوندی کند ساکت نمی شود
 و وقت بدی مقصود ازین معرفت آنکه سالکان راه دو فرقی است ز یاد و
 و عارفان زاهدان که از خود می ترسند انداز عبادت خود شرمند و از معاصی در
 نجالت و بارتکالیف او امر و نوای بر خود ثقیل دانسته همیشه محزون و مکروب و
 منموم می مانند و ساکت می شوند از موعظت بسبب نجالت معصیت خود و

عارفان کہ از خودی رستہ اند عبادت و معاصی مفوض بتقدیر و تدبیر او تعالیٰ
 کردہ بار تکلیف را متحمل ہم او تعالیٰ رامی دانند خود ہمیشہ در مقام آرامی و فرح
 اند و فارغ البال گشتہ می دانند کہ بار ثقیل تکلیف کہ با وجود ضعف پیرا انداختہ
 است بغیر او بمنزل نمی رسد از این وجہ خود را بجلی با و سپردہ اند و در وقت ^{عظمت}
 سبب دولت ساکت نمی شوند کہ خود را فانی ساختہ اند قولہ تسبیح انوار الحکماء
 اقوالہم فحیث صار التنویر وصل التعبیرہ یعنی سبقت و پیشقدمی
 می کند انوار معرفت عارفان اقوال ایشان را پس بہر حدی کہ آل روشنائی
 رسید تا ہماں حد تعبیر و بیان میکنند چونکہ در معرفت سابق فرمودہ من عبود
 عن بساط احسان اللہ الیہ لم یحمت اذا اساء و میں معرفت گویا وجہ و
 دلیل آن می فرماید یعنی عارفان ساکت نمی شوند زیرا کہ انوار معرفت ایشان بمنزلہ
 بارش بر زمین میرسد کہ بہر دال تعبیر از معارف میکنند یا بمنزلہ روشنائی چراغ
 است کہ بروشنائی آن دیدہ بیان می فرمایند و از طرف نفوس خود بغیر دین
 چیزے نمی فرمایند قولہ کل کلام یرز و علیہ کسوتہ القلب الذی منہ برز
 یعنی ہر سخنی کہ ظاہرے شود براں سخن آثار دل گویندہ پیدا خواہد بود مقصود
 از این معرفت آنکہ کلام و اعط اگر از دل باشند رد ہلکے مردم راہ می یابد
 و اگر بر سر زبان باشند چنانچہ اکثر و اعظین زمانہ را است پس آن کلام را راہ
 رد ہلکے نخواہد شد نقل است کہ واعظی در قریب مجلس شیخ محمد بن واسع رہی
 نشست و ہمیشہ سامعین خود را توجیح می کرد کہ چرا در دلہائے شمایان اثر
 نمی شود چرا اگر یہ نمی کنید و ازین قبیل بسیار چیز ہا می گفت پس گفت اورات شیخ
 محمد بن واسع یا عبد اللہ ما اری القوم اذ اتوا الا من قبلک ان الذاکر
 اذ اخرج من القلب وقع علی القلب و حضرت مصنف کتاب شیخ ابن

عطاء اللہ قدس سرہ در این باب پیش قدم جماعت است ہر کلام او تا شریف
 وارد در دہائے مستمعین بشرطیکہ از حجریت مرموز بقولہ تعالیٰ فصحی کا الحجارة
 او اشداً صوتاً نجات یافتہ باشد مثل مشہور است آنچه از دل برآید و در دل برآید

قولہ من اذن لہ فی التعبير فہمت فی سامع المخلوق عبارہ لغز و جلیت
 الیہم اشارتہ ۵ یعنی ہرگز از جانب او تعالیٰ اذن شد در بیان و عظمت
 فہمیدہ می شود در شنیدن و ظاہری شود بر مستمعان اشارات آن قائل

بدانکہ و اعطان دو قسم است قسمی است کہ برائے حظ نفس خود و تحسین تقریر
 خویش چند عبارت متفاوچند اشک مزور ترتیب می دہند کہ از زبان و وعظ

می برآید و در گوش سامع می رسد و بدل راہ نمی تواند برود زیرا کہ از دل نہ برآید
 است و قسمی است کہ باذن حق تعالیٰ تکلم می فرمایند و آہنہا از خدا برائے
 خدا تقریر و ارشاد می کنند چونکہ از مبدی قیاض می سرایند حق تعالیٰ آن کلام
 را در مسامع و قلوب مستمعین نوعی جامی دہد کہ بے اختیار تا نیرش ظاہر

می گردد۔ قولہ رہما برنرت الحقائق مکسوفۃ الا فواسر اذ المر یوذن

لک فیہا بالاظہار ۵ یعنی بسا اوقات ظاہری شوند معارف در حالتیکہ
 بے نوری باشند سببش اینکہ آن شخص را اذن بیان آن عطا نشدہ۔ از
 این عبارت حضرت شیخ مستفاوی گرد کہ حضرت شیخ پیرچہ حقایق و حکم در

این کتاب می فرماید باذن پروردگار است زیرا کہ علامت اذن کہ تا نیر در
 قلوب سامعین است درال لوجہ اتم موجود است قولہ عباراتہم اما

لفیضان وجد اولقصدا ہدایۃ مرید فالاول حال السالکین

والثانی حال امر باب المکنۃ و المحققین ۵ یعنی اظہار معارف یا بچہ
 علیہ حالت می شود یا بچہ ہدایت و ارشاد مریدان اول حالت سالکان

دوم حالت اصحاب تمکین و تحقیقین است بقصود ازین عبارت آنکه معارف
 که از بزرگان صادر می شوند پدیدار در حالت غلبه وارد است و فیضان ^{مستحقان} انوار ^{مستحقان}
 و آن بزرگان در آن حالت مجبور اند که هنوز بر تبه تمکین نرسیده اند چنانچه
 شطحیات از مشایخ منقول گشته یا آن معارف باذن اولیای بر سر
 هدایت خلق و ارشاد مریدان صادر می شوند و همین است احوال اصحاب
 درگاه از این جا معلوم فرمائید که بغیر این دو طائفه اظهار معارف ^{مستحقان}
 نفسه از قبیل خیانت طریقت است - قوله العبارات قوت لها ثلثة
 المستمعین و ليس لك الامانت له اكل ^{یعنی اشارات و عبارات}
 مشایخ بمنزله قوت است مرسامعان را و نیست مناسب ترا مگر آنچه در
 خوردن گو باشد مقصود ازین عبارت اینکه نصایح و معارف بزرگان بمنزله
 قوت است چنانچه اشیاء خوردنی حسب تفاوت طبائع قوت ظاهر بدن
 حسب موافقت طبع اکل است که بعضی از آن مفید و بعضی از آن مضر حسب
 الموافقة و المخالفة است همچنین کلام بزرگان بر طبائع بعضی مستمعین موافق
 می افتد و از آن قوت روح حاصل شان می گردد و بسبب خیانت روح می
 گردد و بعضی دیگر که منحرف الطبائع است همان سخن بعینه او را مضر و
 سبب نقصان روح او میگردد و هر کس فراخور استعداد خود از آن حظ
 می گیرد پس بموجب این ان اکلم الناس علی قدر عقولهم
 مشایخ را باید که کلام خود حسب فراخور طبائع مستمعین بیان فرماید و مستمعان
 را باید که در آن کلامی که در فهم او نیاید خوض نکنند و معنائی آنرا مفوض ^{بعدم}
 اولیای نماید که این طریق ادب است و این اصل عظیم است در این باب
 و اگر بر این ادب عمل نکنند باعث فتنه عظیمه میگردد و منقول است که

دکا نداری در بازاری ندای کرد الخیار عشره بیدار عارفی آنرا شیب نعره زود بزین
 افتاد و گفت اذا كان الخیار عشره بیدار هم فما حال الاشرار قوله
 ما بما غیر عن المقام من استشرف علیه و ما بما غیر عنه وصل الیه
 وذلك ملتبس الا على صاحب البصیرة یعنی گاهی تعبیر میکند از معانی
 و مقامات آنکه او را نظری بر آن مقام واقع شده و گاهی تعبیر میکند از آن
 مقام کسانیکه و اصل آن مقام اند و فرق آن صاحب بصیرت می تواند کرد
 مقصود ازین عبارت آنکه سالکان را کلام است و در اصلان را کلامی او را
 شنید خبر می دهد و آن از دید فرق این دو قسم کلام کسان می توانند که گوش
 دل و بصیرت قلبی داشته باشند که هر کلام بحسب ذوق و تاثیر دل است
 بر حال مشکلم - قوله لا ینبغی للسالك ان یعبر عن و اسر دتته فان خلك
 یقل عملها فی قلبه و ینعه وجود الصدق مع ما به یعنی واردات الهی
 و معارف لدنی که بر قلب سالک وارد می شوند نشاید افشاء آن کردن زیرا
 که تاثیر آن در دل او کم خواهد شد و صدق او با پروردگار خود ناپود خواهد شد -
 در این ارشاد و مانع سالک است از افشاء حالات وارده و مشاهده الوار
 لدنیه زیرا که در افشاء رجوع خلق و از آن وجه خشنودی او از نفس خویش و از آن
 وجه اعراض او تعالی از آن شخص متصور است آری اگر برکت تصحیح حالات بر شد
 خود عرض نماید جائے دارد - قوله لا تمدن یدک الی الاخذ من الخلاق
 الا ان تری ان المنع فیهم مولاك فاذا كنت كذلك فخذ ما وافقك
 العلمیه یعنی برائے گرفتن مال و متاع دنیوی دست خود بکسی دراز مکن مگر
 آن وقت که معطی او تعالی را دانی پس اگر این مرتبه حاصل گشت جائز است
 گرفتن آنچه دل تو شاہدی حلت دهد آنگاه بدان که برکت حصول رزق و شلخ

چنین فرمودہ اند کہ مردم از دو قسم خالی نیند یا متعلقین اسباب چون حرمت
 و نجاست و فلاحت و غیر ذلک قسم دوم آنکہ متعلقین اسباب نیند چون
 مجرورین صوفیہ و ہر دو قسم را آداب است و شرائط قسم اول را علم فقہ متکفل است
 کہ حل و حرمت آن از ان علم مستفاد است اما آداب و شرائط قسم دوم را علم نصو
 ہ تکفل است حضرت مصنف برائے آداب اخذ مال مر مجرورین را دو شرط مقرر فرمودہ
 است شرط اول آنکہ معنی را او تعالیٰ واند و بس دوم آنکہ استشرف و امیداری
 اول بسوی اخذ آن نباشد پس در این صورت اخذ مال اور جائز است اگر بغير طلب
 حاصل شود و معنی را ہم او تعالیٰ واند و فاعل بغير را محض واسطہ و سفیر و اند پس
 اخذ جائز و استعمال آن حلال ورنہ ممنوع طریقیت و ارباب سلوک است
 حضرت امام احمد بن حنبل رحمہ در بازار متاعی خرید ایوب جمال کہ از عارفان
 بود و کار حملے میکرد آن متاع را با چورہ برداشتہ در سرائے امام رسانید اتفاقاً
 در ان وقت نان از تنور کشیدہ بودند حضرت امام پسر خود و صلح را فرمود کہ
 انین نان ہائے پختہ دو قرص جمال را بدہ او حاضر کردہ جمال آنرا رد کرد و
 برآمد امام نیز بردار استحسن دانست باز در پیش فرستاد جمال قبول کرد از
 امام سرائے پرسیدند گفت اول کہ نان دید استشرف و طلب قلبی او بسوی
 تناول آن شد چونکہ دادیم رد کرد کہ اخذ با وجود استشرف ممنوع است
 چونکہ برآمد و امیدش قطع شد بار دوم قبول کرد کہ آن را از او تعالیٰ دانست
 حضرت شیخ شفیق بلخی را کسے دعوت کرد با پنجاہ نفر از ہم صحبتان خود انجا
 تشریف برد صاحب دعوت طعامہائے وافر مکلف حاضر کرد شیخ گفت
 صاحب دعوت میگوید ہر کہ این طعام را از ما نداند برد خوردن آن حرام
 است جملہ یاران برخواستند صاحب دعوت عرض کرد ان شیخ رحمت

از چه وجه چنین کردی فرمود برائے آزمائش تو چیدم بدان خود که معطی گرا
می دانند دیگر آداب اخذ که مشایخ بیان فرمود اند که از دست تقوی صلح
عاقل بالغ باشد و آنکس بعباء خود فخر و من و اذی نکند و در آن باب حکایات
صلحاء بیان فرموده اند تفصیل آن در گنجائش این مختصر نیست. قوله

ر بما استجیا العارف ان یرفع حاجته الی مولا ک لا کتفا شه

بمشیتة کیف یستی ان یرفعها الی خلیفته یعنی بسا اوقات
عارف از جهت بیادوست سوال بدرگاه او تعالی بالا نمی کند و اکتفا می کند
بنقدیر او تعالی پس چه طور چیا دانستگیر او نشود که دست سوال بسوی خلق
بالا کند در این معرفت حضرت شیخ سخت منع می فرماید سالک از طلب
حاجات خود از مخلوق و تعبیر از آن بلفظ چیا مشیر بآن است که چوں که
المیاء نصف الایمان است ترک چیا خلاف اصول اسلام است بدانکه
در باب خواستن حاجت از مخلوق بزرگان سخت منع کرده اند و بر این
قصه حکایات صلحاء و عارفان با سند لال آورده اند بلکه از سبب چیا
او تعالی هم چیز می خواهند و اکتفا بعلم او تعالی می فرمایند و طمع در
مال خلق و داشتن خدایان صوفی و باعث مقت او تعالی میدانند حضرت
حضرت شیخ ابوالقاسم قشیری فرموده است فقیری را دیدم که طواف کعبه
میکرد و رقعۀ از جیب کشیده در آن نظری کرد و روزه طواف کرده در رقعۀ
خود نظر کرد و جان داد و رقعۀش را دیدند در آن نوشته یافتند و اصبر
لحکم ربک فانک با عیننا بزرگان کثرت تو اقل و مدامت وظایف
را سبب کمال ندانسته اند کمال ایمان را منوط به تعلق قلب عباد به
پروردگارا و ترک طمع از خلق دانسته اند. قوله اذا التبرع بلیک

امر ان فانظر انقلهما على النفس فانتجها فانه لا يتقل عليها
 الاماكان حقا، يعنى ہر گاہ پوشیدہ شود بر تو طریق حق در دو امر پس
 بپن کدای ازان دشوارتر است بر نفس تو و ہمان را یگیر زیرا کہ بر
 نفس آنچه حق باشد دشوارتر ناگوارامی افتد۔ ہدائتہ نفوس خلق دو قسم است مطمئنہ
 غیر مطمئنہ نفس مطمئنہ کہ راضیہ و مرضیہ گشتہ اور احکم روح است بلکہ
 لطف ازان است اما نفوس غیر مطمئنہ پس میل انہا بالطبع بسوء
 باطل است حضرت شیخ ابن معرفت را گویا میزان حق و باطل مقرر فرمود
 و آن امور کہ بر سالک ملتبس مے شوند اعلم است از امور دنیویہ و اخرویہ
 و اعمال و اقوال کہ ترجیح احد الطرفین را باسنتقال نفس آنرا باید فہمید
 و چہش اینکہ نفس غیر مطمئنہ بالطبع مائل بساطل است از دانستن میل نفس
 دانستہ می شود نقیض آن کہ حق است و میزان دیگر برائے ترجیح
 احد الطرفین مشائخ قدس اللہ تعالیٰ اسرار ہم حضور موت مقرر فرمودہ اند
 یعنی آن شخص موت خود را در ان حالت نہ رود حاضر و اند پس با وجود حضور
 موت ہر طرفے را کہ پسند و آن حق است زیرا کہ موت حق است در مقابلہ
 حق باطل را قیام نیست جائز الحق و نہ حق الباطل و قولہ تعالیٰ
 بل نقذف بالحق علی الباطل فید مغرہ فاذا ہونرا حق۔ را قہم انم
 گوید کہ این میزان صحیح است اما برائے اصحاب نفوس رکیہ و اصحاب
 نفوس منہمکہ فی الباطل را حضور موت دال بر خیر مے شود کما شاہد
 مرارا۔ قولہ من علامات اتباع الہو مے المسارعة الی نوافل
 الخیرات و التکامل عن القیام بالواجبات ہ یعنی از لبتا ہ ہائے پیری
 ہوا و ہوس مبادرت است بہ نوافل و تکاسل از ادائے فریض و واجبات

بدان اسے عزیز کہ اسے اسے محکمے است عظیم از مکائد شیطان کہ بندہ سالک
 را در پیش می آید آنچه بر او واجب است از دفع امراض قلبی چون حقد و
 حسد و عجب و ریا و طول امل و حسب جاه و تکبر و غفلت و خشونت دران
 نهادن می نماید بلکه بجبال نشان نمی رسد و می بینی اورا کہ صائم الدہر قائم
 القیل است و تسبیحات متوالیہ و قرأت اوراد بر سر زبان دارد و چہاں
 کثیرہ زیارت فرات میترکہ و بدین خود ساختہ و اگر معاملہ او با پروردگار
 در پایے قلب او بد بو تر از حنیفہ حماری پایے بسبب از کتاب صافی میاید
 قلبیہ چونکہ بنیاد کار بر صلاحیت قلب است بحکم ان فی جسد بنی آدم
 لمصغۃ اذا صلحت صلح الجسد کلہ و اذا فسدت فسد الجسد کلہ
 الا وہی القلب لازم کہ اول علاج امراض قلبی خود کند و از او صاف
 قلب خود را بر ماند بعد از ان اگر عمل قلیل کند کفایت می کند اورا از عمل
 کثیر حضرت ابراہیم خواص فرمودہ است انقطع الخلق عن اللہ بمحصلتین
 احدھما انہم طلبوا النوافل و ضیعوا الفرائض و الثانیۃ انہم عملوا
 عملا بالظاہر و لم یأخذوا انفسہم بالصّدق فیہا و انصروا لہا و
 ابی اللہ ان یقبل من عامل عملا الا بالصدق و اصابۃ الحق قال
 الشیخ ابو طالب المکی فافضل شیئ للعبد معرفۃ بنفسہ و
 وقوفہ علی حد و دہ قولہ قید الطاعات باعیان الاوقات
 کی لا یمنعک عنہا وجود التسویف و وسع علیک الوقت کی بتقی لک
 حصۃ الاختیار یعنی اولتعالی ادا شے طاعات را در اوقات معینہ فرمود
 بجهتہ اینکہ بجبال تسویف از تو صنایع نشوند و با وجود آن وقت آن وسیع
 و فراخ نمود تا کہ ترا اختیار باشد و مبادرت تو در طاعات بہ بیند حق تعالی

و تقدیر در حکم فرائض بر بندگان خود دو قسم نعمت عطا فرموده یکے
آنکہ طاعات را موقت باوقات فرموده است چون نماز در پنجوقت
ورد زہ در سال یکماہ و حج در عمر یک دفعہ و علیٰ ہذا القیاس و تعیین
وقت برائے آن است کہ اگر وقت معین نبود می ہر آنیہ بسبب تکاسل
و سستی فوت گشتی و تراخی در وقت آن بچہ آن فرمود کہ بندہ را حصہ
از اختیار بدست باشد را تم گوید کہ این اختیار نیست بلکہ اختیار است
مرتبہ را تا ظاہر گرداند بر خلق خود صدق و مبادرت بندہ خود در طاعات و
ظاہر گرداند کمالی و سستی بندہ دیگر در صورت تاخیر اوقات قولہ علی قلمہ

نہوض العباد الی معاملتہ فواجب علیہم و وجود طاعتہ فساقمہم

الیہا بسلاسل الا یجاب عجب ہر یک من قوم یساقون الی الجنۃ
بالسلاسل یعنی دانستہ بودا و تعالیٰ کمی مسارعت بندگان بسوائے
عبادت او طوعاً پس فرض کرد بر آنہا طاعات خود تا ادا کنند آنرا کرہاً
پس میراند عباد را بسوئی طاعات خود بہ زنجیر ہائے او امر و نوای جب
کردا و تعالیٰ ازان جماعت کہ راندہ می شنوند بسوائے نعیم جنت بہ
زنجیر ہا۔ چونکہ مسارعت بہ لوازم عبودیت و مسابقت طاعات و رکا
احدیت امر ضروری است کہ در ان نجات صوری و معنوی و ادائے شکر
نعم منح حقیقی او است اما افسوس کہ بمزاج طفلانہ و خواہش نفس امارہ
از ان محروم ماندہ است و نمی خواہد کہ خود را بہ تکلیفات شرعیہ محلی کند
و تعالیٰ بکمال رحمت خود ان چیز را کہ باعث نجات بندہ است و اورا از
خود بجای می بایست آورد چونکہ طوعاً بجا نیارود آنرا بر او فرض کرد کہ اگر طوعاً
ادا نہ کند کرہاً ادا کند کہ سبب نجات ابدی او گردد مثل مشہور است

طفل بمکتب نمی رود اما می برندش و بر ہمیں فعل تعجب کرد او تعالیٰ از حال
عباد کہ بسوئے جنات و نعیم مقیم پیش ابد بخوشی نمی روند اما بزور او امر و نواهی
شکر نعمت کہ بمنزل سلاسل است اور اکشاں کشاں بحیث می برند۔ باقی نسبت
تعجب باو تعالیٰ باین معنی کہ مخلوق بایا ز این امر بدیع تعجب نمایند اعدا
تعجب بسوئے او برائے تشریف است یا از صفات تمجید است کہ لا یعلم
تا ویله الا الله چون صحت مر بنا و غیره کہ در احادیث وارد است۔

قوله ادجب عليك وجود حمد منته وما ادجب عليك الا
لدخول جنته یعنی حق تعالیٰ واجب کرد بر تو طاعات خود را و در
واجب نکرد بر تو آنرا مگر برائے دخول جنت او چونکہ او تعالیٰ غنی مطلق
است و از عبادات و معاصی خلق مستثنی است نه از ان نفعی و نه از این
ضررے اور اعاذ است تعالیٰ و تقدس پس و خوب طاعات بر بندگان
خاص برائے دخول جنت اوست تعالیٰ شانه و نفع این تکالیف عائد
به بنده است اما این ترغیب بخت و ترهیب بجهنم برائے عوام الناس
است خواص و رگاہش کہ اور امی پرستند مقصود نشان محض عبودیت
است بجهت آن کہ او مستحق عبادت است بلکه عبادت قوت روح ایشان
است کہ بخیر آن نمی توانند زیستن پس مسلمانان خاص و عام را لازم کہ
مبادرت کنند از جنت و عرصات السموات و الارض قوله

من استغراب ان ينقذ الله من شهونه وان يجزبه من
وجود عقلته فقد استعجز القدر اة الالهية وكان الله على
كل شئ مقتدرا یعنی هر کہ نادر داند اینکہ او را حق تعالیٰ از قید
شہوت رها کند و اینکہ او را از سحر عقلت بر آرد پس بدرستی که آن

شخص نادر و ائست قدرت کاملہ الہی را و حق تعالیٰ بہ ہر چیز قادر است
 و در این معرفت ارشاد است مرسا لکان طریق بلکہ زمرہ عاصیان را کہ
 رجوع خود را با و تعالیٰ و بیدار شدن خود را از خواب غفلت نادر و ناممکن
 نداند کہ ممکن بلکہ واقع است و ناامیدی از درگاهش کفر است و حکایات
 پہلچا در این باب بسیار وارد شدہ است کہ بفضل الہی تا گمانے آہارا
 رجوع با و تعالیٰ و خلاصی از قید شہوات دنیویہ حاصل شدہ است پس
 باید کہ بندہ در ہر حال امیدوار لطف و کرم باشد چنانچہ کثرت طاعات
 سبب دخول جنت نیست بلکہ دلالت است بر دخول جنت و سابقہ حسنی
 همچنین کثرت معاصی سبب دخول جہنم نیست بلکہ دلالت است بر دخول
 جہنم و سابقہ اشقیاء کریمہ ان اللہ لا یغفر ان یشرک بہ و یغفر ما
 دون ذلک لمن یشاء و کریمہ قل یا عباد الذین اسرفوا علی

الفسہم لا تقنظوا من رحمة اللہ الایۃ قولہ ما یتما و سردت
 الظلم علیک لیعترفک قد ما من بہ علیک یعنی بسا اوقات
 می آرد بر تو تاریکی فراق تا کہ بدانی قدر آن نعمتہائے وصال کہ ترا وادہ
 بود بدای کہ ظلمت ضد نورانیت است کہ بر سالک در حالت قبض تاریکیہا
 وارد می شوند تا کہ او قدر نعمت بسط را بداند لان الاشیاء تعترف
 باصدا دہا و این ظلمت قبض را سبب انحطاط قدر خود نداند بلکہ تنبیہ
 است مرطالب را بر اقامت بحد و شکر انوار بسط۔ قولہ من لیدعرف

قدرا النعمہ بوجدانہا عرفہا بوجود فقد انہما یعنی ہر کہ نداند
 قدر نعمت وقت حصول آن نعمت خواهد دانست قدر آن وقت تا بود شد
 آن حضرت ستری سقطی رح فرمودہ است من لیدعرف قدرا النعمہ

سبہا من حیث لا یعلم حضرت فصیل فرمودہ است علیکم بیدارۃ
 الشکر علی النعم فقل نعمت من الت عن قوم نعات الیہم۔ و قبل
 نعم اللہ بجهولة وتعرف اذا فقدت۔ آن حضرت صلی اللہ علیہ
 وسلم بردایت ابو ہریرہ رضی فرمودہ است انظر والی من هو اسفل
 منکم ولا تنظر الی من هو فوقکم فهو اجدر ان لا تادبر و ان
 نعمۃ اللہ علیکم بعضی صلحاً روزانہ احوال مرصیانہ شفاخانہ و قیدیا حالکا
 و بمقابری مسلمانان را ملاحظہ می کردند و سخنانہ خود رفتہ شکرانہ عافیت سجائی و روز
 حضرت ربیع بن خثیم در سرائے خود قبرے برائے خود حضر نموده بود و شب
 گردن خود را در زنجیری لبیت و داخل قبری خفت و می گفت سر با جعون
 لعنی عمل صالحاً فیما تزکت باز برمی خواست و می گفت اے ربیع دعا
 تو قبول شد عمل تیک کن پیش از انکہ تو سوال رجوع کنی و ترا میسر نشود

قوله لا تد هشك واسر دات النعم عن القیام بحق شکرک
 فان ذلك مما يحط من وجود قدسك یعنی نہ ترساند ترا کثرت ورود نعم
 از قیام بشکر آنها کہ این ترس کم می کند مرتبہ قدر ربیع تو۔ بعضی اوقات
 کہ توالی نعم ظاہری و باطنی بر بندہ وارد می شوند شیطان بندہ را از ادائے
 شکر آن بایں حیلہ بازی دارد کہ تو شکر یہ این نعمتہائے متوالیہ ادا کردن
 نمی توانی و این شکر ناقص تو چہ منزلت دارد و در مقابلہ این قدر نعمتہائے
 جزیدہ حضرت شیخ می فرماید کہ اگر چہ نعم متوالیہ و متوالی باشند ترا لازم کہ شکر
 اس بقدر طاقت بشری خود بجا آری کہ حق تعالیٰ بعضی خود از بندہ عاجز
 قلیل ہم قبول می فرماید آری ہرچہ از او تعالیٰ می رسد شایان و نگاه مقدر
 عالی اوست و ہرچہ از بندہ شکر آن می شود در نور طاقت وضعی بندہ

خواهد بود چسبیت خاک را با عالم پاک۔ اما با وجود آن از شکر گفتن قاصر نشود
 لکن شکر شد لا یترا یدانکہ قوله تکن حلوة الهوى من القلب هو
 اللذذ العصالہ یعنی جائے دادن شیرینی ہوا وہوس را در دل مرض لا علاج
 است مقصود ازین اینکہ قلب محل ایمان و معرفت و یقین است وہمیں خصال
 دوائے قلب است از مرض ہوا و اگر ہوا وہوس در قلب جائے گیرد پس دوا را جاک
 نمازد وہمیں است مرض بے درمان قوله لا یخرج الشهوة من القلب الا خوف
 مزجج او شوق مطلقہ یعنی بیرون نمی کند شہوت نفسانے را از دل مگر ترس
 غالب یا شوق مفرط۔ چونکہ شہوت آفت قوی است مردل سالک را خواہ شہوت
 خطوط نفس خواہ شہوت حب ریاست و غیرہ این آفت بہ دو چیز از دل سالک
 خارج می شود یا خوف او تعالیٰ کہ بذریعہ وعب اورامی رس یا شوق و محبت او تعالیٰ
 کہ بطریق فضل و انجذاب اورامی رسد وما ذلک علی اللہ بعزیز قوله مکالا
 یجب العمل المشترك کذلک لا یجب القلب المشترك العمل المشترك
 لا یقبلہ والقلب المشترك لا یقبل علیہ ہ چنانچہ خوش ندارد او تعالیٰ عمل
 مشترک را کہ دران شائبہ ریاست و سمعہ باشد بچپاں خوش ندارد دل مشترک را کہ
 مائل بماسوئے باشد عمل مشترک را او تعالیٰ قبول نمی کند و دل مشترک رو با و
 تعالیٰ بخلوص نمی آرد عمل مشترک را او تعالیٰ قبول نمی کند و هو اغنی الشکر کا
 زیرا کہ صاحب آن عمل ریاست و تحسین مردم را در آن جائے داد و قلب مشترک
 کہ در او حسب ماسومی اللہ تعالیٰ باشد خود بخلوص رو با و تعالیٰ نمی تواند آورد
 و عمل غیر خالص غیر مقبول۔ قوله انوار اذن لهما فی الوصول والواصر اذن
 لهما فی الدخول یعنی بعض انوار اذن وصول بظاہر قلب سالک می شود
 و بعضی را اذن دخول دل سالک می شود انوار معارف کہ از خواہن غیب دلہا

سالکان می بیزند بزد و قسم است قسمی است که بر ظاہر قلب می افتند پس صاحب
 آن من و جمع مع الله و من و جمع نفسہ است و قسمی است کہ آنها را از
 دخول قلب سالک عارف می شود پس صاحب آن من جمیع الوجوه با اولیائی
 است و خود را از میان کشیده از رقیبت نفس و خود بینی رسته با اولیائی پیوسته

قوله سما و سرحت عليك الا نوار فوجدت القلب محشوا بصور
 الا نوار فاسرحت من حيث نزلت خرغ قلبك من الاعیاس یملأه بالمعانی
 والا سراسر یعنی بسا اوقات وارد می شوند معارف بر دل سالک پس می یابند
 آن را پر بنیالات ماسوی اللہ تعالیٰ پس می روند آنجا کہ آمده اند از آنجا فارغ کن
 دل خود را از ماسوی تا کہ پُر شود از معارف و اسرار الهی۔ انوار معرفت بسبب پاکی
 جائے نمی گیرد و در دل ناپاک کہ مبتلا بحیثیت ماسوی باشد پس رجوع حاصل میکنند
 خوش گفته است ۵

اول از آلائش تن پاک شو پس بجریمه در او خاک شو

تا کہ به آلائش آلوده است از تمکن اسرار بے بهره است قوله لا تستبطن منه
 النوال و لكن استبطنی من نفسك وجود الاقبال یعنی اجابت را و بری
 بسبب دیرمی اقبال بصدق تو است۔ ہمیں مضمون در معرفت سابق گذشت
 است و هو قوله لا نطالب رباک بتاخير مطلبك و لكن طالب نفسك
 بتاخير ادباک۔ قوله حقوق فی الاوقات یمن قضائهما و حقوق الاوقا

لا یمن قضائهما اذ ما من وقت یرد الا و الله عليك فیه حق جدید
 او امر اکید فکیف تقصنی فیه حق غیره و انت لم تقصنی حق الله فیه
 یعنی بعض حقوق اولیائی است در اوقات کہ قضائے آن ممکن است و
 اوقات خود حقوق دارند کہ قضائے آن ممکن نیست زیرا کہ هیچ وقتی نیست

مگر آن کہ اولتعالیٰ را در آن وقت بر توفیق چار بار و امر تو کہ است پس چه طور تو
 فراغت آن داری کہ حقوق غیر در آن وقت ادا کنی و حال آنکہ توفیق اللہ
 ادا نکرده۔ بدان کہ حقوق اولتعالیٰ در اوقات طاعات بدنیہ است چون نماز
 و روزہ و حج و زکوٰۃ و غیرہ این حقوق اگر از وقت خود ضائع شوند نقصانے آن
 در وقت دیگر ممکن است چنانچہ در علم فقہ بیان آن مستوفی است و حقوق
 اوقات آن است کہ در ہر آن و ہر لحظہ کہ از جانب الہی بر تو فیضان حیات
 می شود این نعمت است و این را شکرے واجب است کہ در ہمان لحظہ
 ادا باید کرد زیرا کہ اگر بلحظہ دیگر تاخیر باید آن لحظہ جدیدہ شکر جدیدہ میخواہد
 سعدی رحمہ اللہ خوش گفتہ است ہر نفسی کہ فرو میرود و حمد حیات است
 و چون بر می آید مفرح ذات پس در ہر نفسی دو نعمتے لازم و ہر ہر نعمتے شکر
 واجب ہے

از دست و زبان کہ بر آید کز عہدہ شکرش بدر آید
 پس چونکہ اوقات تو مشغول حقوق اللہ گشت پس کدام وقت فرصت است
 کہ تو در آن حقوق نفس و غیرہ بجا آری عارفان توزیع اوقات باہن گونہ فرمودہ
 اند کہ بندہ را از این چہار حالت یکی ضرور خواہد بود نعمت و بلیت و طاعت
 و معصیت و در ہر یکے از این چہار کہ عارض بندہ باشد از جانب الہی حکم
 ربوبیت بر او حقی لازم است در طاعت شہود و ہمت اولتعالیٰ در معصیت خود
 استغفار و تدم در نعمت شکر در بلا صبر و رضا پس کدام وقتی باقی ماند کہ او
 حقوق غیر را بجا آرد۔ قولہ ما فات من عمرک لا عوض لہ و ما حصل لک
 منہ لا قیمۃ لہ یعنی آنچه گذشت از عمر تو عوضی ندارد و آنچه حاصل
 شدہ از است ترا در آن وقت آنرا قیمت نیست۔ عمر انسان جو ہر لے بہا است

پس ہر قدر کہ در غفلت فوت شد آن را عوض نہیت زیرا کہ بے بہا است آنچه
ترا بسبب استیعاب ساعات بطاعات در روز جزا ثواب می رسد قیمت آن
در اندازہ فکر نیست حضرت امیر المؤمنین علی ابن ابی طالب رضی اللہ تعالیٰ
فرمودہ است بقیۃ عمر المرء ما لنا ثمن یدرک فیہا ما فات و یجیب ما
امات بعض شعرائے عرب ہمیں مضمون را بنظم کشیدہ اند

بقیۃ عمر المرء ما لها ثمن فان عدا غیر محبوب من الزمن

یستدرک المرء فیہا کل فائتة من الزمان و یجو السور بالحن

حسن بصری فرمودہ است من دیدہ ام مروم را کہ بر ساعات عمر خود زیادہ
حرصی بودند از حرص نمایان بر دیتار و در ہم چنانچہ نمایان دینار و در ہم خود
را صرف نمی کنند مگر در آن چیز کہ نفع او بشما برسد عاجلاً بچین آنها ساعات
خود را صرف نمی کردند مگر در آن چیز کہ نفع آن با آنها برسد عاجلاً۔ قولہ

ما احببت شیئاً الا کنت له عبداً و هو لا یحب ان تكون لغيره عبداً
یعنی ہر چیز را دوست نداشتی مگر آن چیز را محب و تابع و بندہ باشی و او
تعالیٰ خوش ندارد کہ غیر او را بندہ باشی۔ محبت با ہر چیز تقاضائے انقیاد
و فرمان برداری و تعلق قلب می کند چنانچہ در مثل گفته اند جک للشیء

یعنی دیصم و ہمین است معنائے عبدیت و او تعالیٰ اغنی الشکر کا است
خوش ندارد از تو عبدیت و رقیبت ماسوائے او تعالیٰ و تقدس حضرت جنید
فرمودہ است تو بندہ اولیٰ شوی تا کہ دیگر چیز را محبت و دل تو باشد کہ
اورا پر سید کہ اگر کسی را محبت دنیا بقدر یک خستہ خرابا باقی ماند آنرا چہ حکم

است فرمود امکا تب عبدٌ ما بقی علیہ درہم قولہ لا تنفعہ

طاعتک ولا تضرہ معصیتک و انما امرک بھذہ و نہالک عن

هذه لما يعود عليك ۵ یعنی طاعات تو اورا نافع نیستن چنانچه گناہ تو
 اورا مضر نیست و امر بطاعت و نہی از معصیت برائے نفع نسبت چونکہ حق
 تعلق لغنی مطلق است و اورا از طاعت تو نفعی و از معصیت تو ضرر سے
 متصور نیست و امر بطاعت و نہی از معصیت برائے مصالح عبادت پس
 لازم کہ بندہ در ہر حالت شکر گزار احسان او باشد زیرا کہ طاعات اسباب
 قرب اویند و معاصی اسباب بعدا و پس ہر امر بطاعت و نہی عن المنکرات حکم
 برائے حصول درجہ قرب عبادت بحضرت مولا سے حقیقی منعم خود و برابر او تعالیٰ ہیچ
 چیز واجب نیست چنانچہ بعض اہل ہوا مصالح عبادت او را برابر او تعالیٰ واجب میدانند
 در جواب آن قوم این قدر کافی است کہ پس آن واجب کنندہ برابر او تعالیٰ کیست
 چنانچہ حضرت شیخ در عبارت آئندہ تیرہیں معنی را تشریح می فرماید۔ قولہ

لا یزید فی عزّہ اقبال من اقبل علیہ ولا ینقص من عزّہ ادبار من
 ادبر عنہ ۵ یعنی زیادہ نمی کند و عزت او تعلق طاعت مطیع و کم نمی کند از عزت
 او تعلق عصیان عاصی چونکہ عزت از صفات قدیمہ اوست و صفات او بدو
 کمال اند کہ زیادت و نقصان را احتمال ندارند و معلول بعین نیستند از ان وجہ
 آنچاکہ زیادت ممکن نیست حدیث قدسی است یا بن آدم لو ان اولکم و
 آخرکم و جنکم و انکم تکون علی قلب اتقی عبد من عبادی ما نزل
 ذلک فی ملکی شیئا و لو ان اولکم و آخرکم و جنکم و انکم یکون
 علی قلب اتقی عبد من عبادی ما نقص ذلک فی ملکی شیئا۔ قولہ

وصولک الی اللہ و وصولک الی العلم بہ والا فیل ترتبان یتصل بہ
 شیئ او یتصل ہو بشیئ ۵ یعنی وصول تو باو تعالیٰ مقصود ازین وصول تو
 است بعلم و دانستن او تعالیٰ و درہم پس بلند است پروردگار را از اینکہ متصل

شود با و چیزے یا متصل شود او چیزے یعنی لفظ وصول کہ در اصطلاح صوفیہ کفرج
 است مقصود ازان وصول بعلم و دانستن پاکی ذات و تقدس صفات او تعالیٰ
 است و مقصود ازان وصول ذات بذات نیست کہ پاک است ذات پاک او
 از اتحاد و وصول چیزے با و یا حلول او در چیزے دیگر ازان جا گفته اند العجز عن
 درك الاصرار ك الاصرار ك و جامع ترین اقوال در این باب قول حضرت قطب
 العارفين مجدد الف ثانی حضرت شیخ احمد سرہندی است قدس سرہ آن جا
 کہ می فرماید کل ما خطر ببالك اوجاء في خيالك فهو تعالى و ساء ذلك
 فهو و ساء الوراء ثم و ساء الوراء - قوله قربك منه ان تكون مشاهدا

لقربه والاقمن اين انت و وجود قربه یعنی نزدیکی تو با و تعالیٰ باین
 معنی است کہ تو بہین نزدیکی او تعالیٰ را بخود ورنہ از کجاشی تو کہ در لیاقت
 قرب ذاتی باشی یعنی در اصطلاح شرع کہ لفظ قرب مستعمل شدہ است
 چنانچہ کریمہ و اذا سئلك عبادي عني فاني قريب - وانا اقرب اليه من
 حبل الوريد و غیر ذلك باین معنی است کہ تو او را حاضر و ناظر در حال
 بدانی و ازان مشاہدہ قرب بہیت جلال و تادب با داب ربوبیت را در دل
 جاری ورنہ چہ نسبت خاک را با عالم پاک - قوله الحقائق ترد في حال

التجلي مجملہ و بعد الوعی يكون البيان فاذا قرناها فاتبقر اندم ان
 علينا بيانہ یعنی علوم لدنیہ و اروی شوند بر قلب عارف با جمال و پس
 از یاد داشتن آن بیان و تفسیر آن می توانند کریمہ ہر گاہ قرآن بر تو نازل
 سے شود پس متابعت کن لفظ آن را پس ظہور علوم بر دل تو از طرف من است
 بدان کہ عارفان را حالتے پیش می آید کہ فیضان علوم لدنیہ بر قلب ایشان
 می شود اما بطریق اجمال و ہر گاہ بتعبیر ازان معارف بر بیان می فرمایند چنانچہ

حق و صدق باشد حق تعالیٰ بر زبان ایشان می رانند۔ مثلثی :-

گفته او گفته اللہ بود گر چه از حلقوم عبدا اللہ بود

بلکہ بسا اوقات آن برگزیدگان در غلبہ حال بر زبان می رانند احکام و معارف
را چوں بخود می آیند بفضل الہی موافق احکام شرعی می یابند۔ قولہ صحتی

وسرحت الواسر دات الالہیۃ علیک ہدایت العوائد علیک ان الملوک

اذا دخلوا قریۃ افسدوها یعنی ہر گاہ وارد شوند معارف الہیہ بر تو منہم

می گردانند عادات بشریہ را کہ می بادشاہان کہ در قریہ داخل شوند ویران میکنند

آن قریہ را بمقصود ازین معرفت آنکہ معارف الہیہ کہ بفضل او تعالیٰ بر قلب

عارف فیضان کند اورا از عادات و لوازم بشریت متخلی کرده یا نوارد علوم

لدنیہ محلی میگردد اندر زیرا کہ بادشاہان کہ نزول در قریہ می کنند ہر آنیہ ویران و

نا بود میگردد اند آن را و این نہایت رحمت اوست تعالیٰ کہ از عادات بشریہ

نفسانیہ اورا پاک کردہ محل لطائف و انوار میگردد اند تا یار کرانوا ہدو میلش کہ

باشد۔ قولہ الواسر داتی من حضرۃ قہار لاجل ذلک لا یصادمہ شیئی

الادفعہ بل نقذف بالحق علی الباطل فیدمغذ فاذا ہونرا حق ہ

یعنی معارف از حضرت قہار بر قلب نازل می شوند از ان وجہ مقابلہ و مدافعت

او چیز سے نمی تواند کرد مگر کہ زائل خواہد شد کہ می بل نقذف بالحق علی الباطل

فاذا ہونرا حق۔ در این معرفت بعینہ مضمون معرفت سابق مندرج است

معارف کہ موسوم بہ نشان غلبہ و جبروت او تعالیٰ باشد مقابلہ او اوصاف

بشریت نمی تواند کرد بلکہ در پیش او ذائل و نابود می گردد کہ باطل در مقابلہ حق

ذائل است۔ قولہ کیف یحب الحق بشئی والذی یحب بہ ہو فید

ظاہر و موجود حاضرہ یعنی چگونہ محبوب می شود او تعالیٰ در پردہ مخلوق

و حال آنکہ آنچه حجاب او میدراند او تعالیٰ در آن ہم موجود و حاضر است
بمعنائے ولایت اثر بر موش و مصنوع بر مصالح و مخلوق بر خالق نه بکنائے
حلول و اتحاد که آن زندگه و الحاد است. ہمیں مضمون را مصنف در اول کتاب
باشیاع تمام و ایضاً کلام بیان فرموده است. قوله لا یتأس من

قبول عمل لم تجد فيه وجود الحضور قرر بما قبل من العمل ما لم
تدرك ثمرة عاجله یعنی تا امید مشوار قبول عملی که در آن حضور
نیایی زیرا که بسے اعمال قبول می افتند که بظاہر آن قبول در آن دیدہ نمی شود
آثار قبول صلاحیت و لذت یافتن در عمل صالح و انشراح صدر و فاعل آن
و اگر دیگر فائده نه بخشند مگر تقرب بدرگاہش بعبودیت و قطع نظر از حصول
ثوابش این ہم فائده عظیم است پس لازم که سالک در پیچ حال کوتاہی اعمال
نکند. قوله لا تزکین و اسر والا تعلم ثمرة فليس المراد من السحابة

الامطار و انما المراد منها وجود الاقماره یعنی مستثنای معرفتی را که
نمی دانی ثمرة آن زیرا که مقصود از بار باریدن بارش نیست بلکه مقصود از آن
حصول میوه و غله و گیاه است. در این معرفت حضرت شیخ بابے عظیم از
سلوک درج فرموده و آن اینکه از حصول معارف خشود مشود تا که اثر
آن در دل خود نیایی و صفات مذمومہ بصفات حسنه و جہل بالله بعلم بالله
و علم الیقین بحق الیقین مبدل نشود و مثله که از باریدن باران فرموده
در نہایت مناسبت و زیبایی است و بسیار مردم در مغلط معارف می
افتند و از آن خشود می شوند و نمی دانند که معرفت و کرامت بے اثر نوعی
از غرور و تخداع است. قوله لا تطلب بقاء الواسدات بعد ان
تبسطت الواسرها و ادعت اسرارها فلك في الله عنى عوبل

شیء دلیر یغنیك عنہ شیء یعنی معارف پس از انکہ ثمرات بخشیدند
 و دل را محل اسرار نمودند خواه بقاء او را زیرا کہ ترا بذات پاک او تعالی استغنا
 است از ہر چیز و هیچ چیز ترا از او مستغنی نمی تواند نمود۔ این ارشاد آداب
 سالک است در وقت ورود معارف و آن اینکہ مقصود از معارف
 حصول ثمرات آن است از تبدیل حال بحال چنانچہ قریباً گذشت ہر گاہ
 آن مقصود حاصل شد طلب بقاء آن در دل سبب تسک و تمنا بما سوا
 او تعالی است شاعرے گفته

لکل شیء اذا فارقتہ عوض دلیر للہ ان فارقت من عوض

سبحانہ و تعالیٰ کہ ام چیز عوض اومی تواند شد کہ در معاوضہ تساوی طرفین
 کما او کیفاً ضرورت و هیچ چیز با او مساوات هیچ قسم ندارد و مستغنی نمی
 کند ترا از او تعالیٰ هیچ چیز اگر چه آن چیز از امور آخرت و طاعات باشد
 سالک را باید کہ طالب آن نباشد و عبد غل و بندہ اسباب نشود و چنانچہ
 او تعالیٰ رب معبود و توشد بغير مسبب تو نیز بندہ و عابد او شو بلا سبب پس چنانچہ
 او تراست تو اورا خواهی بود۔ قولہ تطلعك الی بقاء غیرہ دلیل علی

عدم وجد انک کہ واستیحا شک لفقدا ان ما سواہ دلیل علی عدم
 وصلتك بہہ یعنی انتظار تو برائے بقاء غیر او تعالیٰ دلیل نیافتن او
 و غمگینی تو بسبب نیافتن ما سوائے او دلیل است کہ تو اور نیافتہ مقصود از
 معرفت نیز مضمون سابق است واردات و کرامات را انتظار پایداری کردن
 دلیل نایافتن اوست زیرا کہ محبت ذاتی پابند صفات نمی تواند شد عارفان
 میگویند

کانت لقلبی اہواء مفرقة فاستجمعت اذ سرائک العین اہوائے

فصحا ریحی فی من کنت احسده . و صرت مولیٰ الیٰ حضرت مولانا

توکت للناس دنیا هم و دینهم . شغلا بذکرک یا دینی و دنیاے

حضرت نظام الدین مجددی در قصیدہ می فرماید

غیر از چشم برم رفته تو دیدن ندیم گوش را نیز حدیث تو شنیدن ندیم

ابوسلیمان دارانی فرموده است نزدیک ترین بندگان آن است که او تعالیٰ

در دل او بغیر از او دیگر چیزی نیابد . قوله النعیم وان تنوعت مظاهره

انما هو لشهوه واقترابه والعداب وان تنوعت مظاهره انما

هو لوجود حجاب به فسیب العذاب وجود الحجاب و اتمام النعیم

بالنظر الی وجهه الکریمه یعنی نعمتهائی جنت اگر چه اقسام است

اما خوبی آن بآن است که دلیل قرب او تعالیٰ اند و عذاب بآن دوزخ

اگر چه انواع است اما پدی و قباحات آن بآن است که دلیل بُعد او تعالیٰ

است پس سبب عذاب وجود حجاب گشت و کمال نعمت با همی نظر بسو

زب الارباب است . این معرفت حضرت شیخ تعلق با صحاب کمال وارد

که مقصودشان اگر حبت است باین وجه است که در آن قرب مولیٰ است

تعالیٰ و تقدس و اگر تعوذ از دوزخ است باین وجه است که در آن بُعد

و حرمان رویت او تعالیٰ است جنت را برائے نعیم نمی خواهند و از دوزخ

بجهت عذاب الیم نمی ترسند . قوله ما تجد القلوب من الهموم و

الاحزان فلاجل ما منعت من وجود العیان یعنی آنچه بر قلب

سالک هموم و غموم وارد می شوند از سبب آن است که بشرق حضور

و عیال نرسیده است . هر چه برعل سالک از غم و الم و هم و حزن می رسد

و همیشه اینکه او از خودی ترسده است اگر از خودی میرسد بیخ غم و الم

برا و وار و نمی شد حق تعالی می فرماید لا تحزن ان الله معنا ازین
 مستفاد میگردد که در مقام محبت حزن نیست ^ه
 هر چه هست از قامت زنی اندام است ^ه و رزق شریف تو بر ابلا کس کوتاه نیست
 قال الشبلی رحمه الله تعالی من عرف الله لا یكون له غم مراد ازین
 غم و حزن که منفی است غم و حزن متعلق خط و فاقص است نه غم و حزن
 که متعلق شوق و وصل عریان است پس منافی نیست این معرفت با ^ه
 مشهور کان رسول الله صلی الله علیه و سلم کثیر الهم متواصل
 الاحزان قول من تمام النعمه عليك ان یرزقک ما یلفیك
 و یمنعک ما یطغیک ^ه یعنی علامت کمال نعمت بر تو این است که
 رزق تو بقدر کفاف باشد و داده نشود ترا مال آن قدر که سبب
 طغیان تو شود بدین که رزق بقدر کفاف خیر و این است خیر این
 دار از این وجه که از احتیاج مخلوق نجات است و از تعب سوال
 و ذلت طمع در پناه و خیر آخرت ازین وجه که کثرت رزق سبب کثرت
 حساب و مناقشه سوال و جواب و باعث طغیان و عصیان است
 قال النبی صلی الله علیه و سلم خیر الرزق ما یلفی و خیر الذکر
 الخفی و در کثرت مال طغیان مضمراست الا من نجاه الله تعالی کریم
 ان الانسان لبطغی ان ^ه استغنی قول ل یقل ما تقهر به
 یقل ما تحزن علیه ^ه یعنی هر آنیه اگر کم شود آنچه تو بان خشنودی شوی
 کم خواهد شد آنچه از فقدان عملین می شوی بمقصود این عبارت مضمون
 عبارت سابق است که رزق بقدر کفاف بهترین ارزاقست زیرا که
 اگر کم شود مال تو کم خواهد شد غم تو که در کثرت مال تعب مونت و شغفات

حفظ و پریشانی خاطر بانتظام آن و غم مفارقت آن بعب یا سمرقت یا جدائی
رسومات و مباحث با اہل دنیا نشود در عربی گفته اند

علی قدر ما اولیت بالشیء حزنه

ایہا المرء ان دنیاك بحر

وسبیل النجاة فیہا مبین

عارفان فرمودہ اند در بابش از چیزے کہ آندش مشغولے و رفتنش

حسرت است۔ قوله ان اسرقت ان لا تحزال فلا تتول لایة

لا تدوم لك یعنی اگر خواہی کہ معزول نشوی پس میگر حکومتے را کہ بر تو

باقی نباشد۔ این مقولہ نیز مؤدہ مضامین اول است اما مراد ازان

ولایت اعم از ولایت صوری و معنوی است ولایت صوری چون

تصرف در عمل ہئے حکومت و ولایت معنوی تصرف در خلق الہی

بکرامات و خرق عادات۔ قوله ان اسرقتك الیہا بايات

ترهدتک الیہا بايات ان دعاک الیہا ظاہر نہاک عنہا باطن

یعنی اگر راغب کند ترا اولیات امور بیزار کند ترا اُخرویات آنہا و اگر

بجوہد بخود ترا ظاہر دنیا منع خواہد کرد از قرب آن حقیقت دنیا بدانی

کہ ابتداء امور سلوک بصورت رنگین و خوشگوار ظاہرے شود کہ

منازل عروج مقتضی آن است و نہایت آن رجوع باصل حقیقت

ترا بے سالک است کہ ازان بجز جبریت نصیب شان نیست

پایہ آخر آدم است آدمی

گشت محروم از مقام محرمی

گر نگردد باز مسکین زان سفر

و ہمچنین اقبال دنیا مرغوب و ادبارش مکروب اگر صورت دنیا

آن عند الموت پس عاقل آنست کہ از دنیا کفایت بقدر کفایت کند و گرفتار

ترا بخودی طلبد باطن آن با و از بلندی گوید که و در شوازمین صورت
 دنیا مزین بخلاوت و صباحت است با طش ملو یقباحت و شرارت
 است عارفان دنیا را بهشت چیز تشبیه داده است اول چون آب
 شور که تشنه را سیراب نکند دوم به سایه ای که دوام ندارد سوم به برق
 که روشنائی آن قیام ندارد چهارم به بارش نالبتان که بجز ضرر نفعی
 ندارد پنجم به گل بهار که تازگی او یک ساعت است ششم خواب
 شیطان که پس از بیداری هیچ چیز در دست او نمی باشد هفتم غسل
 صاف که در آن زهر قاتل نه میخورد باشد هشتم با و از غول که هر که افتد
 آن کند هلاک می گردد و هر که اعراض کند نجات می یابد اقبال حکماء و
 افعال صلحاء در مذمت دنیا و اجتناب از خارق آن زیاد است
 که در تحریر آید قوله اما جعلها عداً للاغیاء و معدناً للاکابر
 ترهید الیک فیها یعنی حق تعالی دنیا را جائے آرام دشمنان سازد
 و معادن آفتها تا که دوستان در آن کنار جویند مقصود ازین معر
 فته چونکه دنیا فریب دهنده مردم و مکار و غدار است حق تعالی
 بفضل خود آنرا از دوستان خود دور نموده جائے آرام دشمنان گردانید
 تا که دوستان از این معنی بے باک برند که دنیا بمنگوشه الهی در حصه
 بمنگوشان داده است و ما را در عوض آن جیفه ناپاک نعیم مقیم پاک
 جنت عطا فرمود حق تعالی دنیا را جائے نعم و الم و رنج و حسد نمود
 تا که عاقلان از آن معنی خبردار شوند و از او پر حذر باشند و خود را در نعم
 و الم نیارند بقدر کفایت از او تمتع گرفته همت خود مصرف دارا آخره
 و رضوان حضرت صمدیت گردانند شجر عربی

ما قام خیرک یا نہ مان بشرہ
 اولے بناما قلی منک وما کفی
 نہ من اذا اعطی استرد عطاہ
 واذا استقام بد الہ متحرفا
 ہی للدر دار الاذی والقذا
 ودار الفناء ودار العبر
 ولو ملتہیا جذا افسیرہا
 ایامن یومل طول البقا
 اذا ما کبرت وفات الثباب
 فلاحیر فی العیش بعد الکبر

قوله علماتک لا تقبل النصیح المجرّد قدّ ذوقک من ذواقہا
 ما یسهل علیک وجود فراقہا یعنی دانست او تعالیٰ کہ تو نصیحت
 خالص قبول نمی کنی پس بجهت نفرت تو سختی ہائے دنیا پر تو آورد
 تا کہ جدائی آن بہ تو آسان شود و مقصود ازین معرفت آنکہ حق تعالیٰ
 در علم ازل دانستہ بود کہ تو نصیحت و اشارت مولیٰ در باب تحذیر
 از دنیا قبول نمی کنی و نفس امارہ ترا بسویٰ زخارف آن میکشد پس
 بکمال حکمت خود آنرا برائے اجباب خود منغص و غم آلود گردانید تا کہ با
 محبت کم شود و در وقت جدائی آن در حیوۃ یا عند الممات سر سیمہ حیران
 نشود بلکہ بخوشی حکم مولیٰ خود قبول نمودہ رہگراستے سفر آخرت گزودیت
 من زتن فارغ شوم او از خیال تا خرامم در نہایات الوصال
 و تفصیل این معرفت در معرفت سابق گذشتہ وہی قولہ من لم یقبل
 علی اللہ بملاطفۃ الاحسان قید الیہ بسلاسل الاستحسان قولہ
 لعلم النافع هو الذی ینبسط فی الصدر شعاعہ و یکشف عن
 القلب قناعہ یعنی علم نافع آن است کہ منبسط شود در سینہ و شناختی
 آن و دور کند از دل رنگ و سیاهی آن۔ علم نافع علمی است کہ شناختہ

می شود بآن وحدانیت او تعالیٰ و صفات او و طریق تعبد او و کیفیت
 حدود او امر و نواهی او و حصول آداب ربوبیت او تعالیٰ و تقدس از دل
 او شکوک و ظنون و پرده غشاوه قلب برداشته شود و بنور یقین کامل
 منور گردد . کلمت حضرت داؤد علی نبینا وعلیه الصلوٰة والسلام مذکور
 است العلم فی الصدور کالمصباح فی البیت قال ابو محمد عبد المعز
 المهدوی ۴ العلم النافع هو علم الوقت و صدق القلب و الزهد
 فی الدنیا و ما یقرب من الجنة و ما یبعد عن النار و الخوف من الله
 تعالیٰ و الرجاء فیہ و افات النفوس و طهارتها و هو النور الذی
 یقذفه الله تعالیٰ فی قلب من یشاء دون علم اللسان المعقول و
 المنقول و قال الجنید رضی الله عنہ العلیمان تعرف ربک و لا
 تعد و قدرک و قال الشیخ ابو الحسن الشاذلی رضی الله عنہ من
 لم یتغلغل فی هذه العلوم یعنی علوم المصوفیة مات مصر اعلى
 الکبائر و هو لا یعلم و ما سوی هذه العلوم قد لا یحتاج الیها و
 بما اخرجها جهامدا و منه علیها و قد استعاذ رسول الله
 صلی الله علیه و سلم من علم لا ینفع - قوله العلیما کانت الخشیة
 معه یعنی بهترین علوم آن است که بآن خوف الہی جانشانه حاصل
 شود - زیرا کہ حق تعالیٰ در قرآن مجید خود می فرماید اما یخشى الله من عباده
 العلماء پس ہر علمی کہ از ان خوف خدا حاصل نیاید در ان خیر نیست بلکہ آن
 علم و بال است بر صاحب آن و حجت است از او تعالیٰ بر بندہ آسے
 عزیز ہر عالم دعوائے خشیت می کند میزان خشیت چسیت عارفان فرمودہ است
 میزان و علامہ خشیت قیام با امر و اجتناب از نواہی اوست و عمل

متفقنا سے علم و ہر علمی کہ صرف ہمت صاحب آں جمع مال و ترفیح عند
 ارباب الجہل و الریاستہ و مہیلات اقران و اشتہار و طول اہل و نسیان
 آخرت باشد پس آن علم از اسباب بعود و ہلاک و محرومی اوست قال اللہ
 تعالیٰ یعلمون ظاہرا من الحیوة الدنیا و ہم عن الآخرۃ ہمد غافلون
 شخصی از حضرت جنید رضی اللہ عنہ پرسید کہ علم نافع چیست گفت آنچه
 ترا بخدا دلالت کند و دور کند ترا از نفس تو۔ قوله العلم ان قاسر منتہ
 الخشیة فلك و الافعلیک یعنی علم اگر رفیق شد با و ترس الہی پس
 آں علم مر تر است ورنہ پس حجت است بر تو و سبب ہلاک است مر تر
 ایں معرفت حضرت شیخ بعینہ بیان معرفت سابق است کہ خشیہ اولیٰ
 جلشانہ فارق است میان علماء دین و علماء دنیا کہ علماء دین موصوف
 بخوف اولیٰ اند و علماء دنیا از ان عاری اند حضرت فضیل رضی اللہ عنہ
 عنہ فرمودہ است بودند علماء بہار مردم اگر مریض بسوئے آنہامی دید صحت را
 خوش نمی داشت و اگر فقیرے سوئے آنہا نظری کرد غنارادوست نمی داشت
 و در این زمان علماء فتنہ و آفت گشتند بر خلق خدا انتہی این احوال
 در زمان حضرت فضیل بود پس چہ می فرمودند اگر علماء زمان ما بیدیدند
 فان اللہ وانا الیہ راجعون۔ قال النبی صلی اللہ علیہ وسلم یخرج
 فی اخر الزمان رجال یختلسون الدنیا بانذین یلبسون للناس جلود
 الضبان من اللین السننہم احلی من العسل وقلوبہم قلوب الذناب
 یقول اللہ تعالیٰ ابی یفترون ام علی تجترون فی حلفت کالغبن
 علی اولئک فتنة تدع الحلیم منهم حیران۔ واکا ابو ہریرہ رض و
 قال النبی صلی اللہ علیہ وسلم یاتی علی الناس زمان لا یبقی من القدر

الامر سمد ولا من الاسلام الا اسمه قلوبهم خريده من الهدى و
 مساجد هم عامرهم من ابدانهم شر من تظل السماء يومئذ علماء
 منهم تخرج الفتنة واليهم تعود - قوله متى آلمك عدم اقبال الناس
 عليك او توجههم بالذم اليك فارجع الى علم الله فيك فان كان لا

يقنعك علمه تصيبتك بعدم قناعتك بعلمه اشد من مصيبتك
 بوجود الاذى منهم - يعني اگر نمکین کنند ترازو کردانی خلق از تو - یا نمکین
 کنند ترا بدگونی خلق پس باید که رجوع کنی بعلم او تعالی بر گناہان تو و اگر باین
 قناعت تو نشود پس آفت تو بعدم قناعت بعلم او تعالی زیادہ تر است
 از آفت ایذاء خلق - بدانکہ بندہ را لازم کہ مطمح نظر او پروردگار عالم باشد
 پس خشنودی او از رضائے او و نمکینی او از اعراض او تعالی باشد و نظرش
 بسوی خلق نباشد کہ اقبال و اعراض و مدح و ذم خلق هیچ سودمند نیست
 نزد او تعالی و اگر نظرش بمدح و ذم و اقبال و اعراض خلق باشد پس این
 مصیبت کلان تر است از مصیبت اعراض خلق حضرت ابراہیم تیمی رضاز
 شخصی پرسید کہ مردم در حق من چه می گویند گفت مردم ترازو یا کار میگویند
 گفت حال عمل من خالص گشت حضرت بشر حافی فرمودہ است سکون بنفس
 الى قبول المدح لها اشد عليها من المعاصي قوله انما اجري الاذى

على ايديهم كي لا تكون ساكنا اليهم اسراده ان يزججك عن كل شئ
 حتى لا يشغلك عند شئ - يعني حق تعالی جاری کرد ایذاء خلق بر تو
 تا کہ تو سبأ کن نشوی بخلق او تعالی خواست کہ ترا بیزار نماید از ہر چیز تا کہ حائل
 نشود چیزے میان تو و او تعالی - وجود ایذاء خلق نعمت عظیم است از
 جانب حق تعالی خصوص ایذا از کسانی کہ ترا امید احسان و لطف او باشد

چون اقربا و معارف ازین وجه کہ ایذا برد و ستمان فائده می بخشند قطع تعلق قلبی با آنها و تکیہ بر خدائے خود کردن و نصیب می شود او را حق عبودیت شیخ ابوالحسن شاذلی رح فرموده است روزے شخصی مرا سخت رنجانید پس تنگدل شام ازاں در خواب دیدم کہ کسی میگوید از علامت صدیقان کثرت اعداء است عارفان گفته اند آرزو دشمن تا زبانہ او تعالی است بر قلب غافل و اگر این بودی ہرانیہ در خواب عزت و جاہ می ماند و آن حجابے است عظیم شیخ ابوالحسن و راقی فرموده است انس بخلق وحشتہ است و رجوع بخلق محقق است و تکیہ بر خلق عجز است و اعتماد بر خلق دناست است و نیز فرموده است زاهدان در اہم از کیسہ می کشند با مہمبہ ثواب و عارفان تعلق خلق را از دل می کشند با مہمبہ خلوص عبودیت شیخ ابوالحسن شاذلی رح فرموده است احراز کن از نیکال زیادہ از بدان کہ ضرر نیکان بدل تو می رسد و آن تعلق با دشمنان است و ضرر بدان بہ بدن می رسد و آن سبب قطع تعلق است۔ قولہ اذا علمت

ان الشيطان لا يعقل عنك فلا تغفل انت ممن ناصيتك بيده
 ہر گاہ و ہستی کہ شیطان از اغوائے تو غافل نیست پس تو غافل مشو از آنکہ یعنی
 اختیار تو بہ قدرت اوست۔ بد آنکہ شیطان دشمن مسلط شدہ است بر
 انسان و غافل بہیچ حال نیست کہ ہمیشہ سعی و صلا و اغوار اوست
 پس ہر گاہ دشمن از تو غافل نیست پس باید کہ تو غافل نشوی از بولائے خود
 بہ تحقق عبودیت و توکل براو و افتقار و التجاء تو باو تعالی شائد زیرا کہ
 عبودیت و صفی است کہ شیطان را بران وصف دشمن نیست قال
 اللہ تعالی ان عبادی لیس لك علیہم سلطان و یحییٰ توکل براو
 تعالی قال اللہ تعالی انہ لیس لہ سلطان علی الذین امنوا و علی

مرہم بتوکلون عارفان گفته اند کہ شیطان طاقت اغوار بندگان خدا
 ندارد و آنانکہ بندگان او بند حاجت اغوارند و شیطان رومالی است
 کہ چرک ہائے انسان بآن پاک می شود باین معنی کہ نسبت معاصی و شرور
 با وی شود بچہ تاوب مع اللہ تعالیٰ و ہمین است ستر ایجاد او کریمہ و
 ہا التسانیہ الا الشیطان ان اذکرہ وقولہ تعالیٰ ہذا من عمل الشیطان
 و اوراقوت و طاقت نفع و ضرر نیست ابوسلیمان دارانی فرمودہ است
 هیچ مخلوقے خسیس تر نزد او تعالیٰ از ابلیس نیست و اگر امر بتعود بتودی
 از شر او پناہ نمی جستم از عارفے پرسیدند سچہ وجہ دفع میکنی شر ابلیس را
 گفت کہ دفع نمی کنم آل کس را کہ نمی شناسم اورا حضرت ذوالنون مصری
 فرمودہ اگر شیطان ترا می بیند و تو اورا نمی بینی پس پناہ گیر بکسے کہ شیطان
 را می بیند و شیطان اورا نمی بیند قولہ جعلہ لک عدو الیحوشک

الید و حرک علیک النفس لیس آدم اقبالک علیہ یعنی شیطان را
 دشمن تو ساخت تا کہ رجوع کنی در دفع شر او باو تعالیٰ و برانگیزت بر تو
 نفس را تا کہ ہمیشہ ماندہ التجائے تو باو تعالیٰ و دشمنی شیطان اگر چه مصیبت
 عظمیٰ است برائے بنی آدم اتا دران سترے است نفیس و آن اینکہ ہر گاہ
 دشمنی او و قوت او در اغوا بنی آدم را عاجز می کند بناچار او ضعیفے و ناتوانے
 خود دیدہ رجوع بآن کس می کند کہ او قوی و دانا و مالک الرقاب است
 بموجب :- دشمن اگر قوی است نگہ بان قوی تر است و مقصود از
 بندگان ہمین ذل و افتقار و رجوع در شدائد بر حمت پروردگار است و
 همچنین است حال نفس امارہ کہ او آغشته گوشت و خون انسان است
 و نجات از ہوا و شہوات او بغير التجا و پناہ بدہر گاہ بے نیاز و بگر چارہ نیست

پس لازم پرسالک کہ اور حالت غلبہ نفس و شیطان رجوع بان کند کہ او
قوی تر از جملہ اقویا و ذاناً تر از جملہ حکما و رحیم تر از جملہ اقربا است کسے در
عربی خوش فرموده سه

انی بلیت با سابع برهینہی   بالنیل عن قوس لها توتیر
ابلیس والدنیا و نفسی و الهوی   یارب انت علی الخلاص قدر
راقم آثم گوید اگر چه ہر چہ چار چیز مذکورہ قول شاعر دشمنان سخت نبی آدم اند
اما سرگروه جملہ و مایہ فساد ہمہ نفس ناپاک است باقی ہر سہ بمنزلہ اعوان در
مدبران کاراوست دعوائے ربوبیت و مقابلہ اولعالی او میکند شیطان
کہ بدنام عالم است گاہی و دعوائے خدائی نکرده و ازان ترسان و لبرزان است
و شریعت پاک او امر و نواہی لولاک صلے اللہ علیہ وسلم جملہ برائے قلع و قمع
سکشی این ناپاک است قوله من اثبت لنفسه تواضعا فهو المتکبر

حقاً ابلیس التواضع الا عن رخصة فمتی اثبت لنفسك تواضعا
فانت المتکبر یعنی ہر کہ ثابت میکند برائے خود فروتنی پس بدان کہ او
تحقیق متکبر است زیرا کہ نمی شود فروتنی الا بفرد آمدن از مقام عالی پس ہر
کہ خود را متواضع انگارد او فی الحقیقہ متکبر است تحقیق این مقام آن کہ
تواضع دو قسم است قسمی است کہ طبعی انسان و خلقی سرشت او باشد
آن محمود و بہترین اوصاف است و قسمی است کہ بہ تصنع و تکلف خود را
متواضع و فروتن می نماید این مذموم اریاب معرفت است زیرا کہ تصنع و
تکلف در تواضع نشان ترفع نفس است کہ او نفس خود را عالی دانستہ
اورا ازان مرتبہ فرود می آرد و کسانیکہ اصلاً برائے نفس مرتبہ نبی دانند
پس از چہ چیز او را فرود آرد۔ قوله لیس المتواضع الذی اخذ تواضع

رای اندہ فوق ما صنع و لکن المتواضع الذی اذا تواضع برای
 اندہ دون ما صنع یعنی نیست متواضع آن شخص کہ بعد تواضع مرتبہ
 خود را فوق از تواضع داند بلکہ در حقیقت متواضع آن است کہ بعد تواضع مرتبہ
 خود را کم از تواضع خود داند این بیان معرفت سابق است یعنی ہر کہ فروتنی کند
 و در نفس بداند کہ من فروتنی کردم و حق مقام من فوق این بود کہ من بسبب تواضع
 آن را پست کردم پس آن شخص متواضع نیست بلکہ متواضع حقیقی آنست
 کہ ہر قدر کہ تواضع کند و اظہار ذلت و خساست نفس کند در دل بداند کہ نفس
 من ہنوز لائق زیادہ ذلت و رسوائی و خساست است و من ہنوز اظہار حق
 ذلت او نکرده ام حضرت ابو یزید بسطامی رضی اللہ عنہ فرمودہ است تاکہ
 بندہ بداند کہ در تمامی عالم کدام کس بدتر از من است پس او متکبر است از
 او شان پرسیدند پس کدام وقت اورا متواضع گفتہ شود گفت آن گاہ کہ برائے
 نفس خود نہ بیند هیچ حالے و مقامے و تواضع ہر کس بقدر معرفت پروردگار
 و شناختن نفس خود است ابو سعید خدری فرمودہ است اگر تمامی عالم بیان
 قبائح من کنند تو انہا ان قدر کہ من قبائح خود میدانم از محمد بن مقاتل رضی
 کسے دعا خواست در گریہ افتاد و گفت اسے کاشکے کہ من سبب ہلاک و
 عذاب نمایان نمی بودم و از علامات این مقام آن است کہ از عیب گفتن
 خلق اگر چہ اورا بہ کیا تر منسوب کنند ناراض نشود و از ستائش آنہا نشود
 نشود و کوشش آن در آن باشد کہ نزد خلق اورا نام نباشد قولہ التواضع
 الحقیقی ہو ما کان ناشتاعن شہود عظمتہ و تجلے صفتہ یعنی تواضع
 حقیقی آنست کہ پیدا شود از دیدن بلندی او تعالیٰ و ظہور صفات جلال
 و جمال او تعالیٰ و تقدس زیرا کہ تواضع کہ پیدا آید از تکلف آن مذموم است

چنانچه گذشت و توضیحی که از دیدن عظمت او تعالی و کمال بی زوال و غنائی
مطلق او تعالی و در مقابله اش ذلت و خناست و خجاست و دناست نفس
خود پیدا آید آن توضیح محمود و مقبول است و فی کتاب عوارف المعارف و
اعلمان العباد لا یبلغ حقیقة التواضع الا عند المعان نور المشاهدة
فی قلبه فعند ذلك تذوب النفس و فی ذوبانها صفاتها عن عشر الکبر

والعجب الی آخره قوله لا یخرجک عن الوصف الا شهود الوصفه
یعنی بیرون نمی آرد ترا از صفت نفسانیت مگر دیدن صفت ربوبیت
مقصود ازین فقره اینکه بنده بهمت خود از صفات بشریت نمی تواند بیایی
یافت مگر آنگاه که در صفات ربوبیت موجد گردد و خود را متصف باوصاف
الهی گرداند آنگاه از صفات بشریت خالی میگردد و مورد فی لیسع و بی
یبصر خواهد شد - قوله المؤمن یشغله الثناء علی الله تعالی عن ان یكون
لنفسه شاکرا و تشغله حقوق الله ان یكون لخطوئه ذاکرا یعنی مؤمن کامل
مشغول ذکر او تعالی است و فرصت خود پسندی ندارد و مشغول میکند او را ملاحظه
حقوق او تعالی از یاد آوردن خطوط نفسانی بشکر نفس باین معنی که افعال جمیله
و امور حسنه را نسبت باو کند و در این شنایش اوست و منافی است مرتایش
پروردگار را و ذکر خط نفس باین معنی که در دل بداند که نفس مرا حقیقی است در ادای
طاعات و این منافی است مرقیام عبدا بحقوق او تعالی بلکه مؤمن حقیقی
آنست که هیچ التفات بنفس خود نکند و نسبت هیچ فعل محمود باو نکند بلکه طاعتها
را توفیق و احسان او تعالی داند و سیات را تذلیل و خسران خود تصور و -

قوله لیس المحب الذی یرجو ان من محبوبه عوض ولا یطلب منه غرضا
فان المحب من ینذل لک لیس المحب من ینذل له یعنی نیست محب

آنکہ امید کند از محبوب خود عوہی و محبتی نمی خواهد از محبوب مطلبی زیرا کہ محبت
تو آن است کہ ایثار کند بر تو نہ آنکہ ایثار خواهد از تو تقاضاے محبت ایثار
کلیات و جزئیات است در مرضاۃ محبوب بغیر امید حصول نفعی از منافع
چنانچہ در عربی گفته اند

ان المحب اذا احب حبیبہ   تلقاه ببذل فیه مال البذل
بلکہ حظ ولذت و خوشنودی او در ایثار و تقدیر نفس و مال است در مرضاۃ

محبوب شیخ ابن الفارض فرمودہ

مالی سوی سر و حی باذل سر و   فی حب من یہواہ لبس بمسرف
فلئن رفیت بما فقدت ستفقنت   یا خبیۃ المسعی اذا لم تسحف

عارفان گفتہ اند حقیقتہ المحبتہ ان تهب کلک لمن احببتہ حقاً
یعنی لک منک شیئی گفتہ اند کہ وحی شد بسوئے حضرت عیسیٰ علیٰ نبینا و علیہ
الصلوٰۃ والسلام من کہ نظر کنم بہ دل بندہ خود و نیایم در او محبت دنیا و آخر
را پرمیکنم آن دل را از محبت خود آما بدان اسے عزیز کہ مقام محبت بس
رفیع و نفیس است و بچہ صدق این مقام ابتلاآت و مطالبات سخت
اورا پیش می آرد تا کہ صادق و مدعی را تیر شود از ان جہت حضرت رسول اکرم صلی
اللہ علیہ وسلم اقبوت خود را بخواستن دعائے عفو و عافیت و اعمال نیک و
دخول جنت و نجات از جہنم فرمودہ است و اگر کسی ازین حظوظ بگذرد پس بر آ
ثبوت قدم واجب میکند بر او عدم عارفان فرمودہ اند اگر او را دوست داشتی
و ترا بہ بلیات مبتلا کرد پس بدان کہ ارادہ دوستی دارد با تو و عارفان فرمودہ
اند جملہ اہل مقامات امید عفو و مسامحت دارند مگر بدین محبت کہ این طائفہ
بہر سرسوزی و بہر نظر و بہر قدم گرفتہ می شوند منقول است کہ حق تعالی

بهر سنی علی نبینا وعلیه الصلوة والسلام وحی فرستاد که بر رخ نیک بندۀ من
 است اگر در او عیبی نبودی گفت یارب آن کدام عیب است گفت که
 او خوش می آید نسیم سحرگاه و هر که مرادوست دارد بغیر من هیچ چیز را خوش ندارد
 سه از محبت خارها گل می شود در محبت سرکه هائل می شود
 از محبت شاه بنده می شود و از محبت مرده زنده می شود
 محبت شاهانها دارد که در گفتن نمیگنجد خدا یا یک محبت ده که با رحمت بگردانی

قولہ لولا ہیا دین النفوس ما تحقق سیر السائرین اذلا صافۃ بینک

و بینہ حتی تطویہا رحلتک ولا قطعہ بینک و بینہ حتی تحوہا
 و عدلتک یعنی اگر نبی بود مسافت نفوس در میان متحقق نمی گشت سیر سالکان
 زیرا که در میان تو و او مسافت نیست تا که آن مسافت را طی کند منزلهائی
 تو و نہ جدائی است در میان تو و او تا که آن جدائی را بوصول محو سازی بزدانگی
 در این معرفت اسرار غامضه است و هر کس از شرح بقدر فهم خود از آن
 استخراج معانی کرده است تا حاصل حبه آنکه هر چه سیر سالک است در
 نفس خود است و هر چه مقامات عروج و سلوک است و قطع مراحل نفس است
 و هر چه مراتب قرب است در بعد منازل نفس است و اگر این بادیها و
 بیابانهای دور و دراز نفس در میان نبودی دیگر هیچ مسافت حائل در میان
 نیست کریمه و انا اقرب الیہ من جبل النور ید و انا معکد ایتما کنتم
 پس کدام دوری است در میان تا که آنرا به سیر و سلوک قطع کنی هر چه
 دوری است از همین نفس تا بکار است از این جا وارد شده است من
 عرف نفسہ فقد عرف رقبہ عارفان گفته اند نیست زندگی قلب مگر
 در موت نفس و گفته اند نعمت عظمی خروج از نفس است زیرا که نفس

حجاب عظیم است در میان تو و حق تعالی و گفته اند ہر کہ تیرد نہ بیند او تعالی را
حاکم صم و فرمودہ است ہر کہ داخل گشت در جماعت ما ہر اول لازم است
قبول کردن چہار موت مرگ سفید و آن گر سنگی است و مرگ سیاہ و آن
برداشتن ایذا ہائے خلق است و مرگ سرخ و آن مخالفت نفس است و
مرگ سبز و آن انداختن و دوختن رقاہ است ہر کلیم فقر در کتاب عوارف
المعارف مذکور است ہر کہ داخل شد از سالکان در خلوتے برائے وجہی از وجوہ
ما سوی اللہ تعالیٰ داخل می شود با او شیطان و خوشنمای کند اورا نفس
او و بر بسیاری از سالکان این آفت نازل می شود کہ خود را مشغول و روی
از او را دمیکنند و عزت از خلق می گیرند چون رہبانیت و براہمہ و فلاسفہ
تہنہائے را در صفائی باطن تا پیر عظیم است ہر کہ باشد پس اگر آن سالک
نفس خود را بسیاست شریعت مظهر رام سازد بہتر ورنہ اورا صفائی نفس
حاصل می شود کہ از آن خوارق پیدامی شوند و ہر چند آن خوارق بسیاری شوند
دوری او از خدا سے تعالیٰ زیادہ می شود و او نمی داند محرومی خود را زیرا کہ چنین
خوق عادات از براہمہ مشرکین و فلاسفہ یونان و رہبانان نصاریٰ بسیار
صادر می شوند و گاہے بر صداقان فتح باب کرامت می شود و علم مستقبل
حاصل می گردد و گاہی نمی شود و آن مضر نیست بلکہ آنچه مضر است انحراف
از حد و شرع است و آنچه بر صداقان فتح باب کرامت می شود بچہ طلبانست
قلب و مجاہدہ نفس و صدق معاملہ او با خدا می شود و آنکہ نفس را در سیاست
شرع نیارد پس خوارق سبب بعد و غرور و حماقت اومی شود و ہمین بعد
و حرمان آخر او را بہ زندقہ و الحاد می کشد و از دائرہ اسلام بیرون می گردد۔
و انکار حد و شرع و حلال و حرام می کند و می پندارد کہ مقصود از عبادت

ذکر و تعالیٰ است بغیر متا بقدر رسول مقبول صلی اللہ علیہ وسلم تو خود بالہ
من الخذلان انتہی کلام صاحب العوارف۔ قال الشيخ ابو العباس
بن العریف فی هذا المعنی ۵

بذلک ستر طال عنک اکتامہ
فانت حجاب القلب عن مبراغیبہ
فان غبت عنہ حل فیہ وظنیت
وجاء حدیث لاجل سماعہ
اذا سمعته النفس طاب نعيمها
ولاخ صباح کنت انت ظلامہ
ولولاک لم یطبع علیہ ختامہ
علی مہربان الکشف المصنوع ختامہ
شہقی البیان نشرہ و نظامہ
ونزل عن القلب المعق غرامہ

قوله جعلك في العالم المتوسط بين ملكه وملكوته ليعلمك جلالة

قدرك بين مخلوقاته وانك جوهرة تنطوي عليك اصداق مكنوناته
یعنی حق تعالیٰ نرا در عالم متوسط گردانید در میان ملک و ملکوت تا کہ بتما
ترا مرتبہ تو در میان سایر مخلوقات و اینکہ تو گوہری کہ می پوشاند ترا
صدفہائے مخلوقات بشرح ای معرفت را شارح تقری و شرقاوی
چنان نوشتہ است کہ انسان را بچہتہ اینکہ تخلیقش در احسن تقویم است
و در میان عالم غیب و شہادت است و علوی و سفلی و ارضی و سماوی
است متوسط است در میان عالم ملک و ملکوت تا او قدر خود بداند کہ
بہترین خلقم اگر بفراوان خالق خود ماندم را قم آئم گوید کہ حضرت شیخ در حکم خود
اکثر سخن بر مشرب حضرات نقشبندیہ قدس اللہ تعالیٰ اسرار الایہامین
و در مصداق حضرات موصوفین دائرہ عالم منقسم است بر دو قوس قوس
عالی را عالم ملکوت و عالم امری نامند و قوس اسفل را عالم ملک و عالم خلق
می نامند و مجموع قوسین را دائرہ امکان گویند و وجود انسان بقدرت

کاملہ الہی چنانچہ بظاہر تخلیقش در حسن تقویم است بیاطن مرکب است
از وہ لطائف کہ پنج ازان از عالم خلق و پنج ازان از عالم امر است ان پنجی
کہ از عالم خلق است عناصر اربعہ و نفس ناطقہ است و آن پنجے کہ از عالم
امر است قلب و روح و سیر و خفی و اخفی است و تفصیل این لطائف
و اشغال مقررہ آنها و آنکہ ہر یکے ازین پنج اخیرہ بر قدم ہی است از
انبیاء اولوالعزم علیہم و علی نبینا الصلوٰۃ والسلام و رنگ ہائے انوار
متعلق آنها و فنا و بقا و آثار آنها و اماکن مقررہ آنها در صدر انسان و روح
ازین لطائف بلکہ از دائرہ امکان و سیر در حقائق اربعہ و مراتب تعینات
و غیرہ بالا سنیقا در کتب و رسائل حضرات مہر و چین مذکور است خصوص
مکتوبات قدسی آیات حضرت قطب عالم فردی زیدانی مجدد الف ثانی قدس
سره بحرے است از معارف الہیہ پر شرب حضرات نقشبندیہ ہر مہر
الاطلاع علی ذلک فلیرجع الیہ بیت

آدمی چسپت صورتے جامع صورتش خلق و حق در اولامع

پس باین معنی انسان در میان عالم ملک و ملکوت مخلوق گشتہ کہ من
و چه از عالم خلق و من و چه از عالم امر است باید کہ انسان قدر خود پداند و این
جو ہر نفیس را در مزیدہ بے قدری بیندازد کہ دیگر کمونات جملہ برائے اصلاح
حال و مال انسان مخلوق گشتہ و اوصاف برائے بندگی مولائے حقیقی در
حدیث قدسی مزوی است یا بن آدم خلقت الاشیاء کلہا من اجلک
و خلقتک من اجلی فلا تشغل بما حولک عن انت لہ - قوله

انما وسعک الکون من حیث جہانیتک ولم یسعک من حیث ثبوت
سرحانیتک یعنی گنجائش تو در عالم خلق بحیثیت جسمانیت شماست

و گنجایش مکونات مرزا از حیثیت روحانیت تو نیست مقصود ازین
 معرفت اینکه بودن تو در عالم کون و فساد بحسب جسمانیت تو که مرکب
 از عناصر اربعه است می باشد و اگر این جسمانیت در میان نبودی و روح
 بجز بدی بودی پس گنجایش آن و محبوس او در این عالم ممکن نبود چنانکه
 در معرفت سابق فرمود که *وانك جوهره تنطوي عليك اصداف*
 مکونات این معرفت تفصیل آن اجمال است یعنی انسان من حیث
 جسمانیت محبوس مکونات است و چون گوهر در میان صدف عالم جان
 گرفته است مناسبت جسمیت هر گاه روح انسان از جنس بدن آزاد
 می شود این عالم متوجه به عالم قدس میگردد چنانچه گوهر هر گاه از قید صدف
 ربانی یا بدرتاج شایان جائے میگیرد پس چنانچه صدف مقصود بالذات
 نیست بلکه مقصود غواص از آن گوهر است همچنین عناصر اربعه و جسمانیت
 انسان مقصود بالذات از خلقت نیست بلکه مقصود او تعالی از انسان
 آن روح پاک است که از جنس بدن ربانی یا قف در عالم قدس جاگیرد

 قوله الكاشن فی الكون و لیه تفتح له میادین الغیوب همچون محیط
 و محصور فی هیکل ذاته یعنی آنکه در عالم خلق است و کشاده نشود
 بر روی او دروازه های معارف غیبیه آن شخص محبوس عناصر و مقید
 آب و گل خود است این معرفت نیز تفصیل معرفت سابق است یعنی
 هر که در جهان آمد و برائے آزادی روح خود اسباب بدست نیارده و
 در فضائے قدس جولان ننمود و معرفت خالق خود حاصل نکرد آن شخص
 مقید و محبوس بدن خود خواهد بود و همت او مقصود بر فریبی بدن چون گاو خمر
 خواهد ماند

۵ تراز کنگره عرش میزنند صغیر بدیدانست که در این وانگه چه افتاد است
 قوله انت مع الالهون ماله تشهد المکون فاذا شهدا نده کانت الالهون
 معك ۵ یعنی تو با مکنونات و مصنوعات هستی تا نیایی معرفت صاحب راهرگاه
 یافتی آنرا پس جمیع مصنوعات و مکنونات با تو خواهند بود و مقصود از این معرفت
 آنکه انسان تا که خود را بشرف معرفت و قرب مولای خود مشرف نساخته بناچار
 گرفتار مکنونات و رسومات مخلوقات خواهد بود و بنده وزیر فرمان مخلوقات بلکه بنده
 نفس خویش خواهد بود هرگاه معرفت و قرب مولای خود حاصل نمود از عبودیت
 ماسوی و رقبت خلق آزادی یافت پس بناچار مخلوق و مکنونات و نفس او تابع
 امر او خواهد بود و از قید غلامی رسته بدوجه آفتاب خواهد رسید حضرت شبلی رضی فرموده
 است خطره نبی کتدر مکنونات بخاطر آنکه شناخت مکنون را از مزین کبیر رضی منقول است
 که سفری بخدمت ابراهیم خواص روان بودم گزدمی را دیدم که بران او نشان
 رفت برخواستم تا او را بچشم فرمودند بگذار آنرا هر چیز بها محتاج است و ما محتاج
 چیزی نیستیم و مروی است که سباع و درندگان میهمان سهل بن عبداللہ رضی
 می گشتند پس او نشان آنها را در خانه در آورده گوشت می خوراندند و از
 ابراهیم خواص رضی منقول است که در سفری وقت نیم روز زیر دست آرام گزدم
 ناگاه شیر بے قوی پیکل دیدم که بسوی می آید هرگاه نزدیک رسید بطور استغاثه
 آواز عجز کشید و دست خود بر سینه من گذاشت چو نگاه کردم دستش آسید
 بود چو بکے بدست آوردم و آن موضع را شکاف نمودم زرداب و ریم ازان
 ریخت پس صاف کرده بیارچه آن زخم را بستم بعد ساعتی باد و بچه خود رسید
 و در پیشم عجز نمودند و قرص ناله در پیشم نهادند و مروی است از شخصی که
 در بانه ابراهیم بن اوهیم رضی را دیدم که باغبان آن بود و در خواب بود مار بے

دیدیم کہ چند شاخ نرگس در دہان خود گرفتہ گس رانی او میگرد و قولہ لایلزوم
 من ثبوت الخصوصیۃ عدم وصف البشریۃ انما مثل الخصوصیۃ کاشراق
 الشمس فی النہار ظہرت فی الافق و لیس متہ تارۃ تشرق شمس او صاف
 علی لیل وجودک و تارۃ یقبض ذلک عنک فی ذلک الی حد ذلک فالنہار
 لیس منک و الیک و لکنہ دار علیک ہ یعنی لازم نیست ثبوت خصوصیت را
 انحرام صفت بشریت زیرا کہ خصوصیت بمنزلہ روشنائی آفتاب است مر عالم را
 و حال آفتاب از عالم ظلمات نیست گاہی روشنائی میکند آفتاب صاف
 او تعالیٰ بر تاریکی وجود تو و گاہی قبض می کند آن روشنائی را پس همان تاریکی
 حاصل باقی می ماند پس این نور معرفت ذاتی تو نیست نہ منسوب بتو است بلکہ وارث
 است از وارثات الہی بر تو۔ بدان کہ حق تعالیٰ بشریت را پرودہ اسرار اولیاء
 خود ساختہ است و مقتضیات بشریت را چون اکل و شرب و نوم و نکاح
 و احتیاج و اقتضای پرودہ و سترے ساختہ است بر آنہا تا کہ عوام بے حقیقت
 معاملہ نبرند و ایمان بالغیب مبتدل بایمان شہادت نشود و این بشریت او
 را ذاتے است و ما بالذات لا ینفک عن الذات حضرت شیخ تمیثیل بن بابشیر
 آفتاب فرمود یعنی چنانچہ آفتاب عالم را بروشنائی خود منور می گرداند و از عالم
 ظلماتی نیست ہمچو این اوصاف او تعالیٰ از علم و قدرت و غیر ہما گاہی
 بر قلب عارف پر تو انداز می شود و آن ظلمت مبتدل بہ نورانیت می گردد و
 گاہی در ہمان ظلمت بشریت می ماند پس روشنائی ذاتی انسان نیست بلکہ
 عارضی است از مواہب الہی جلشانہ و در این مقولہ رواست بر عقاید بعض اہل
 جہل کہ اوصاف بشری مراد لیاء اللہ را منافی ورود النور معرفت میدانند
 کہ یہ و قالوا مال هذا الرسول یا کل الطعام و عیشی فی الاسواق۔

قوله دل بوجود اثاره علی وجود اسمائه و بوجود اسمائه علی ثبوت اوصافه
 و ثبوت اوصافه علی وجود ذاته اذ محال ان يقوم الوصف بنفسه قارباً
 الجذب یکشف لهم عن کمال ذاته ثم یردهم الی شهود صفاته ثم یرجعهم
 الی التعلق باسمائه ثم یردهم الی شهود اثاره و السالکون علی عکس هذا
 فمنها یتة السالکین هدا یتة المجد و بین و بد ا یتة السالکین منها یتة المجد و بین
 لکن لا بمعنی واحد فمنما التقیاف فی الطریق هذا فی ترقیه و هذا فی
 تان لیه ه یعنی دلالت کرد بوجود ممکنات او بوجود اسماء او تعالی و تقدس و
 دلالت کرد از وجود اسماء بوجود صفات او تعالی و دلالت کرد از وجود صفات
 او تعالی بوجود ذات او زیرا که وصف بخود قائم نمی تواند شناسایی صاحب
 جذب کشف می شود آنها را از اول کمالات ذات او تعالی پس ازان بمشاهده
 صفات پس ازان بمشاهده اسماء پس ازان بمشاهده ممکنات میرسد و صاحب
 سلوک بر عکس این اند یعنی نبود او نشان اول از ممکنات با سماء از آن جا
 بصفات و علی هذا التقیاس پس انتهائے سالکان شروع مجذوبان است و
 ابتدائے سالکان انتهائے مجذوبان است مگر نه باین معنی که هر دو یکند و گاهی
 در راه بهم طاقانی می شوند آن در عروج و این در نزول بدان اسے عزیزی
 که راه روان طریق معرفت و وقسم اند سالکان و مجذوبان سالکان دلیل
 از کمونات بر کمون و از مصنوعات بر صنایع می گیرند و می فرمایند ما را اینها
 شیئاً الا یرا ینا الله بعدة و مجذوبان که بسجذب الهی بغیر سلوک واصل
 شده اند دلیل از کمون بر کمونات و از صنایع بر مصنوعات می گیرند و میفرمایند
 ما را ینا شیئاً الا و یرا ینا الله قبله و معلوم دومی العقول است که دلیل
 اظهر و اثبت از مدلول می باید سالکان اول بشروع از آثار یعنی افعال او

تعالیٰ پر اسما را و کہ مبادی آن آثار و افعال است دلیل می گیرند و از اسما را
 دلیل بر صفات ثبوتیه و سلبیه می کنند و از صفات سلبی بذات مقدس می برند
 پس سلوک اینها از اسفل با علی بطریق معهود و معمول است و مجذوبان که
 بجنب مقناطیسی بجنور قدس رسیده اند از آن حضرت پے بصفات از صفات
 پے با سماء و از آن جا دلیل بر افعال یعنی کمونات می گیرند پس سلوک این
 طائفه معکوس از اعلیٰ با اسفل است پس آنچه ابتدا رسالکان بود یعنی دلیل
 از آثار مبروتیه آنهاست مجذوبان گشت و آنچه ابتدا مجذوبان یعنی دلیل از صفات
 بر ذات است آنهاست سالکان شد مگر نه بیک معنی زیرا که مراد سالکان شهود
 اشیا را است اللہ تعالیٰ و مراد مجذوبان شهود اشیا را است باللہ تعالیٰ و
 گاهی در کدام مقام ملاقی می شوند که سالکان را عروج و مجذوبان را نزول آن
 مقام باشد را قم آثم گوید که نزد حضرات نقشبندیہ قدس اللہ تعالیٰ اسرار هم
 معمول و معمول علیہ سلوک است و این رسالک مجذوب تا مند و طائفه
 اولی را مجذوب سالک - قوله لا یعلم قدر انوار القلوب والاسرار

الافی غیب الملکوت کما لا تظہر انوار السماء الا فی شہادۃ الملک ۵
 یعنی شناختہ نمی شود مرتبہ انوار معرفت و اسرار مگر در عالم ملکوت چنانچه
 ظاہر نمی شود و شناختی آفتاب مگر در عالم ملک . در این مقوله حضرت شیخ
 تسلیہ سالک می کنند کہ از عدم ظهور آثار ریاضات و مجاہدات بیدل نشود
 کہ این مجاہدات در عالم ملکوت روشنی میکند مثل آفتاب کہ عالم ملک روشن
 میکند و ہر کہ ایمان بالغیب دارد با آن خشنود باشد قل بفضل اللہ و
 بہر جنتہ فبذلک فلیفرحوا - قوله وجد ان ثمرات الطاعة عاجلاً
 بشعائر العالمین بوجود الجزاء علیہا عاجلاً یعنی یافتن ثمرات طاعة

در این جهان نشان قبولیت آن طاعت است در بارگاه پاریتعالی مقصود
 این معرفت آنکه ثمرات طاعات که حصول قوت ایمان و زیادتی یقین و اطمینان
 قلب و لذت قرب است دلیل است اینکه طاعات در درگاهش قبول افتاده
 است و باین معنی سابق مثنی است قول مصنف من وجدنا ثمرة عمدة علیها
 فهو دلیل علی وجود القبول قول کیف تطلب العوض علی عمل هو

متصدیق به علیک ام کیف تطلب الجزاء علی صدق هو محمدیه
 الیک یعنی چطور میخواهی جزاء اعمال را و حال آنکه او تعالی بفصل خود خشنود
 است آن عمل را بتو و چطور می خواهی عوض بر اخلاص خود و حال آنکه او تعالی
 پدید فرستاده است آن اخلاص را بسوئی تو بدان که عملی که قابل عوض
 باشد آنست که نفعش بدیگری برسد و از آن دیگر عوض آن عامل را برسد
 و این صورت معامله در بندگان فیما بینهم متصوری شود اما نسبت باو تعالی
 این صورت غیر ممکن است زیرا که از طاعت و بندگی تو در یا صحت و اخلاص
 تو او را هیچ منفعتی نمیرسد و او تعالی اغنی مطلق است پس آن عامل بکدام
 وجه مستحق عوض و جزاء میتواند شد بلکه توفیق طاعت و اخلاص چیزی است
 که از او تعالی ترا بطریق کرم و لطف هدیه و تصدیق است پس در حقیقت عوض
 احسان بر تو لازم می شود که نفع اعمال عائد بتو است نه باو تعالی حضرت شیخ
 بطریق تعجب بلفظ کیف در عوض عمل فرموده و هو متصدیق به علیک
 و در طلب جزا بر اخلاص لفظ هدیه الیک فرمود اشعار و اعلام باینکه
 چنانچه در میان صدقه و هدیه تباثن است همچنین در میان اعمال جوارح و
 اعمال قلب تباثن است و مدار کار بر اعمال قلب است و درین معرفت
 جزا خوانان اعمال را بطرز عجیب و عبارات لطیف ارشاد هدایت کرده و جزا

اللہ عناد عن سائر المومنین خیراً۔ قولہ قومٌ تسبق انوارہم اذکارہم
 و قوم تسبق اذکارہم انوارہم و قومٌ تتساوی افکارہم و
 انوارہم و قومٌ لا اذکارہم ولا انوارہم فعوذ باللہ من ذلك ذاکرا
 فهو ذکر يستنیر بہ قلبہ فکان ذاکرا و ذاکرا استنار قلبہ فکان ذاکرا
 والذی استنوت اذکارہ و انوارہ فبذلک کرہ یفتدی و بنور یقتدی
 یعنی قومے است کہ انوار معرفت پیش از تکلف اذکار آہنہا حاصل می شود
 و قومے است کہ بعد از مکاپدہ اذکار با نور معرفت میرسد و قومی است کہ
 اذکار و انوار آہنہا برابر می باشد و قومے است کہ نہ ذکر می دارند نہ نوری -
 العیاذ باللہ منہ ذکر کسندارہ است تا کہ روشن شود دل او پس در ذکر می آید
 و دیگرے آنست کہ روشن شد اول اول او پس در ذکر ماند و آنکہ ذکر و نور او
 برابر آمدہ پس بدکر او تعالیٰ راہ می بیند و بہ نور معرفت او پیروی میکند۔ بد
 مقصود حضرت شیخ در این معرفت بیان طوائف خدا طلبان است و
 آنرا بر سه قسم تفریق فرمود اول مجذوب سالک کہ بغیر تعب و نصب بخص
 فضل و اصل می شود و مرتبہ دوام ذکر و معرفت آہنہا حاصل میگردد و
 بایشان اشارہ الی بیت در کریمہ اللہ یجتنبہ الیہ من یشاء و یتدی
 الیہ من ینیب۔ و دوم سالک مجذوب کہ بکاید و مشقات و ریاضات
 راہ سلوک بطریق مجہود طے کردہ یشرّف حضور و دوام ذکر مشرف می شوند
 و بایشان اشارہ الی بیت در کریمہ والذین جاهدوا فینا لنهدینہم
 سبیلنا۔ سوم مرید مراد آنانکہ من وجہ سالک و من وجہ مجذوب یعنی
 شروع کارش بطریق سلوک و سرعت بسرکش بطریق مجذوب بایشان
 اشارہ الی بیت در کریمہ واللہ یجتنبہ من یشاء واللہ ذو الفضل

العظیم۔ و سابق ازین حضرت شیخ ہمیں مضمون در معرفت دل بو خود آٹھ
 علی و جو ہما لے آخرہ بیان فرمودہ و در شرح تحریر یافته کہ اگر چه مجذوب
 مختص بر حمت است اما اکثر مجاذیب را طریق سلوک نامعلوم است از ان وجہ
 تربیت و ترقی مرید را قابلیت آنقدر ندارند کہ سالکان مجذوبین و این
 طریق می دارند اما مرتبہ مرید مراد کہ ہم از منازل طریق آگاہند و ہم مجذوب
 محبت و سرعت سیر مرادی بقصود رسیدہ باشند در غایت نفاست و نفاست
 است و کلاً وعدہ اللہ الحسنی تا پارہ خواہد میلش بکہ باشد۔ قولہ
 ماکان ظاہر ذکر الاعن باطن شہود و فکرہ یعنی ظاہر نمی شود ذکرگر
 از محبت باطنی و غلبہ فکر مطلب اینکہ آنچه سالک بظاہر مشغول ذکر است
 ثم شجر محبت باطنی است چنانچہ سابق در مقولہ ما استودع فی غیب السرائر
 ظہر فی شہادۃ الطواہر بان اشارہ فرمودہ است برائے زیادہ بیان
 بعد ازین می فرماید۔ قولہ اشہدک من قبل ان یتشہدک فنطقت

بالحیثۃ الطواہر و تحققت باحدیتہ القلوب والسرائرہ
 یعنی شاہد ساخت ترا پیش از خلقت وجود بشری تو پس گو یا شد بخدائے
 او ظاہر عارف و متحقق گشت باحدیت او قلوب و اسرار روح انسان پیش
 از گرفتاری نفس بشری شاہدی دادہ است بوحدانیت و قیومیت او تعالیٰ
 کریمہ و اذاخذ منک من بنی آدم من ظہورہم ذریتہم و
 اشہدہم علی انفسہم الست بر بکر قالوا بلی۔ و بعد از گرفتاری
 قالب بشری ہمان شہادت را از روح طلبید بعضی باقرار پیش آمدند
 و بعضی باکار پس در این معاملہ دو کیفیت حاصل شد جمع و فرق حالت
 روحی جمع بود و حالت جسمی فرق و تا کہ ہر دو با زوی جمع و فرق نباشد

پیران عالم قدس محال از اینجا گفته اند کل جمع بلا تفرقة نہ تفرقة و
 کل تفرقة بلا جمع تعطیل حضرت جنیبر فرمودہ است فتحققتك
 فی سترى فنا جالت لسانی فاجتمعنا لمعان وافتتقنا لمعان قوله
 اکرمک بکرامات ثلاث جعلک ذکوالہ ولو لا فضلہ لم تکن
 اهلًا لبحر یان ذکرک علیک وجعلک مذکور ابہ اذحقق نسبتہ
 لہ یاک وجعلک مذکور احدہ فتم نعمتہ علیک یعنی حق
 تعالیٰ سے کرامت و ذکر ترا عطا فرمود اول اینکه ترا توفیق ذکر بخشید و اگر
 رحمت اولیٰ بود تو اہلیت آن نداشتی دوم اینکه ترا منسوب بخود فرمود کہ
 ترا عبد اللہ گفتہ می شود سوم اینکه ترا یاد فرمود پس باین تمام نعمت کرد
 بتو حضرت شیخ در این معرفت نعمت ہائے او تعالیٰ بر بندہ خود شمر
 مقصود ازان اینکه شکر نعمت باید کہ بندہ بجا آرد لکن شکر تو تلازمیدنم
 اول اینکه بنیر سابقہ استحقاق لسان و قلب ترا بذکر خود مشغول ساخت
 و این محض فضل اوست ورنہ ترا کدام مزیت و قابلیت بر آن شخص
 است کہ در خواب غفلت عمر بسری برد۔ دوم اینکه ترا منسوب بخود فرمود
 بلسان خلق و ملائکہ عظام خود چنانچہ گفتہ می شود فلان عبد اللہ و ولی
 اللہ و بندہ خاص خدا و این شرف زیادہ از شرف سابق است کہ
 بندہ معیوب را منسوب بخود فرمود ازان دروازہ امیدواری برائے آن
 مسکین کشاد سوم اینکه در وقت ذکر تو او را او ذکر تو میکند قال اللہ
 تعالیٰ فاذا کسرت فی ذکر کسر و دیگر جامی فرماید و لذلک کسر اللہ اکبر
 ای من ذکر العبد باللہ و چه مناسبیت دارد ذکر بندہ او را با صفت
 عدوت و لوٹ و با یم بہ ذکر و تعالیٰ مر بندہ را با صفت قدم و تقدس

از حضرت ابو ہریرہ رضی اللہ عنہ مروی است کہ رسول مقبول صلی اللہ علیہ وسلم فرمودہ است
 ما جلس قوم مجلسا ینذرون اللہ فیہ الا حفتہم الملائکۃ وغشیتہم الرحۃ
 ونزلت علیہم السکینۃ و ذکرہم اللہ فیمن عندہ قولہ رب عمر السحت
 آمادہ و قلت امداۃ و سرت عمر قلیلۃ آمادہ کثیرۃ امداۃ یعنی بسا
 مردم اندکہ فراخ می شود پیمانہ عمر آنها و کم میشود امداۃ یعنی غیبی او و بسا مردمند
 کہ کم می شود پیمانہ عمر آنها و بسیار می شود امداۃ یعنی غیبی آنها۔ بدانکہ عمر انسان را
 دخیلی در ورود انوار معرفت نیست بلکہ این در حقیقت کار عنایت است و بطاہر
 قابلیت و استعداد فطری و مناسبت روحی است

و ادحق را قابلیت شرط نیست۔ بلکہ شرط قابلیت و ادوستی
 قولہ بوسرک لہ فی عمرہ ادراک فی لیسیر من السن من من اللہ لغنا
 ما لا یدخل تحت دوائر العبارة ولا تلحقہ الا شمارۃ کہ یعنی ہرگز برکت
 شدہ در عمرش می باید در زمانہ قلید از عطا لہ فی الہیۃ آن مقیدار کہ حاصل
 نمی شود در دائرہ عبارت و نمی رسد در هیچ اشارت مقصود از این معر
 اینکہ ہرگز بفضل الہی بیداری از خواب غفلت و دانائی از در طہ حماقت
 حاصل گشت اوقات را غیبت شمرده بکمال بہت مشغول کار سے گردد
 و از مال یعنی اجتناب و زریہ ساعات عمر عزیزند در مصیبات مولا سے
 خود صرف می نماید پس او را در زمانہ کم انوار معرفت و انداد صمدیت
 آن قدر فراہم گیر و کہ بیانش از حوصلہ تحریر و تقریر خارج باشد و بہین
 است معنائے برکت در عمر نہ آنکہ بعضی برکت عمر را در ازی ایام حیات
 دانستہ اند آنچہ در حدیث شریف وارد شدہ است و لا یزید فی العسر
 الا الین شاید ہمین معنا خواهد بود و اللہ اعلم باسرار کلامہ و کلام رسولہ و

کلام اولیائے قولہ الخذلان کل الخذلان تنفزع من المشوا علی تم
 لا تتوجہ الیہ وتقل عواثقک تم لا ترحل الیہ یعنی نفرین
 آنکہ از ضروریات معاش فارغ شوی باز ہم در عبادت تکامل کنی
 و پابندی تو کم شو و باز ہم نے روی سوئے او مقصود اینکہ بہر حال
 بندہ را لازم کہ مشغول بندگی باشد و این امر را موقوف بر فراغت نداند
 و اگر بر فراغت موقوف دارد و وقت فراغت باز ہم مشغول نشود و
 تکامل اور مانع آید پس این علامت خذلان و نفرین و کم
 نصیبی است چنانچہ گفتہ اند

لنگ لوک کور و کر و لے ادب و سوئے او میفیش و اوراے طلب

قال اللہ تعالیٰ انفر و اخفا فاقوا ثقالا۔ قولہ الفکرۃ سیر القلب
 فی مبادین الایمان یعنی فکر باید کہ بطریق سیر قلب در میدان ہائے
 مخلوقات باشد بدانکہ فکرے کہ ما با آن ما موریم آن است کہ در مصنوعات
 او تعالیٰ و عجائب مخلوقات او و فنائے دنیائے دنی و بقا آخرت
 و بے وقائی ایام حیات و عبرت از احوال عاصیان باشد و در نعم او
 تعالیٰ و ادائے شکر ان تفکر کنیم نہ آنکہ تفکر در ذات و کیفیت حق
 تعالیٰ کردہ مشغول فکر شود در حدیث شریف وارد است تفکر وافی
 الخلق ولا تفکر وافی الخالق فانکم لا تقدرون قدسما کہ پس متفکرین
 برسہ نوع اند فکر زیاد آن در فنائے دنیا و بے وقائی آنست و فکر عابد
 آن در مثبتات اخروی است و فکر عارفان در کثرت واردات و نعم
 روحی است قولہ الفکرۃ سراج القلب فاذا ذهب فلا
 اضاءۃ لہ یعنی فکر چراغ دل است ہر گاہ کہ این روشنائی

از دل رفت پس بے نور ماند او۔ و تقریر این معرفت در مقوله ما تفتح
القلب شیئی مثل عزلة یدخل بها میادین فکره گذشته است۔

قوله الفکره فکرتان فکره تصدیق و ایمان و فکره شهود و عیان

فالاولی لاسر باب الاعتیاس والثانیة لاسر باب الشهود والاستیصاح
یعنی فکره و قسم است فکری است که ناشی از تصدیق و ایمان است و
است که ناشی از شهود و عیان است پس فکر اول کار اصحاب سلوک
و اعتبار است و فکر ثانی کار اصحاب حضور و دیدار است سابق ازین
گذشت که فکر جولان دل است در میدانهای مصنوعات و آن هر دو
قسم است قسمی است که دلیل از مصنوع بر صانع باشد چنانچه
احوال سالکان است و قسمی است که دلیل از صانع بر مصنوع باشد
و این احوال مجذوبان است طائفه اولی ترقی از اسفل باعلی و طائفه
ثانیه ورتدی از اعلی باسفل چنانچه تفصیل این مقوله در بیان مجذوب
و سالک گذشته از مخوانی عبارت حضرت شیخ تفصیل مجذوب
بر سالک ظاهر است و از قواعد طریقت عکس آن باهر دو عالم

عند الله تعالی قوله وقال رضی الله عنه مما کتب لبعض

اخوانه۔ اما بعد فان الیاءات مجلات النهایات یعنی شروع
کار جلک ظهور انتهای کار است و این لفظ اما بعد درین جا بجهت آن
است که حضرت شیخ قدس سره برائے بعضی مجذوبین خود نامه موظفت
تحریر فرموده اولی حمد و ثنا در آن ذکر کرده بعد از آن نوشته اما بعد
فان الیاءات الی اخره و حاصل معنا در مقوله آینه مذکور خواهد
قوله وان من کانت بالله بدا ایتة کانت الیه نهایته یعنی

ہرگز شروع کار بتوفیق الہی باشد بسوئے او منتہی خواہد گشت مقصود
 از این ہر دو مقولہ اینکه شروع کار طالب اگر خالصا مخلصا بشد لکن
 باشد توفیق رفیق او خواہد شد و او را با اختیار و سبب اختیار کشان کشان
 بحضور قدس خواہد رسانید و معنائے اینکه بسوئے او نہایت خواہد بود
 آنست کہ حاصل می شود او را معرفت قیومیت و وحدانیت او تعالی
 بطریق ذوق و حال بعد از آنکہ حاصل بود بطریق تقلید و قال و از آنجا
 بے خواہد برد بہ عدیمت وجود خود و گرفتاری روح بنوائیل نفس کہ معرفت
 سابق موقوف بر معرفت لاحق است کریمہ بل نقذف بالحق علیٰ ابطل
 فید معرفاذا ہونرا حق قولہ والمشتغل بہ ہوالذی احببہ
وساعدت الیہ و المشتغل عنہ ہوالموثر علیہ یعنی آنچه مشغول
 کند ترا با و تعالی ہمان اعمال صالحہ است کہ تو آنرا دوست داشتند و
 بسوئے آن شتابی کردہ و آنچه ترا از او تعالی مشغول کند آن خط
 نفسانے است کہ تو بندگی را بران پسندیدہ۔ این عبارت لوسے
 اغلاق دارد اما بعد تا بل معنایش واضح میگردد۔ و در این مقولہ تسلیہ
 سالک است حاصل معنایش اینکہ اے سالک راہ محبت آنچه
 تو محبوب داشتند و بسوئے آن شتابی میروی آن بندگی و ذکر
 و فکر است و ہمیں چیز لائق و قابل مشغولے است و آنچه تو آنرا داشتند
 از حظوظ نفس و اسمایش وجود ہمان چیز لائق و گذاشت و ترک است
 و قابل مشغولے نیست و درین مقولہ اشارہ است بان کہ ہر کہ قدر طاعت
 و بندگی دانست آسان خواہد شد ہر دو سے ترک حظوظ نفس خود عارفی
 شخصی را دعا کرد و فرمود عرفانك الله قادرا ما تطلب حق یھون

علیہا ما تترك قوله وان من ايقن ان الله بطلبه وصدق الطلب
 اليه ومن علم ان الامور بيد الله اجمع بالتوكل عليه ^{يعني}
 ہر کہ بے یقین پیاڑ کہ او تعالیٰ طلب اوست بصدق طلبی خواہد
 کرد و ہر کہ داند کہ کار ہا جملہ با اختیار او تعالیٰ است جمع میکند خاطر
 توکل کردن بر او پدانکہ بندہ مطلوب الہی است با واسطے وظائف
 عبودیت بسبب فہمی و عقلی کہ او تعالیٰ دیرا وادہ است و فائدہ این
 مطلوب پس عاقل است بسوئے بندہ پس چرا بندہ از خود بصدق ہمت
 طلب بندگی او نشود و ہر کہ بے یقین دانست کہ جمیع امور بید قدرت
 او تعالیٰ است و از انجملہ کوشش اوست در عبادت پس چرا او توکل نہ
 کند و خود را با وسپارد پس جز و اول معرفت راجع با موثر شریعت است
 و جز و ثانی آن راجع با موثر لقیق و حقیقت قولہ و لا بد لبناء هذا
 الوجود ان تمہدم دعائہ وان تسلب کرائمہ ^{یعنی ضرور است بنا}
 وجود انسان را کہ منہدم کرد و ستونہائے او و اینکہ مسلوب کرد و حواس
 او در این عبارت نیز تشبیہ سالک است یعنی اگر اوقات عمر تو در عبادت
 مولیٰ گذشت و پرورش نفس را فرصت نیافتی از ان نمکین شو کہ
 این صورت بدنی زود از ہم جدا شدنی است و این حواس خمسہ ظاہری
 و حواس خمسہ باطنی کہ بان میبازی چونکہ عاریہ بتو وادہ شدہ است
 زود واپس گرفتنی است بحکم کل ما هو آیت قریب پس باید کہ جمع
 ہمت مشغول حصول حواس باقی کردی و آن بنور معرفت حاصل میگردد
 كما عرفته غیر مرۃ قوله فالعقل من كان بما هو البقي افرح منه بما
 هو يقني قد اشرف نوراً و ظہورت تباشیرہ ^{یعنی پس دانایان}

کہ خوشنودی او باقی زیادہ باشد از فانی بدستگیر روشن شدن نور باقی
و ظاہر شدن نشان او خستودی بندہ با شیاء فانیہ سبب غمگینی او خواہ
شد زیرا کہ فانی در معرض زوال است و دل بستگی تو بآن سبب حزن
و ملال تو می گرد پس باید کہ بندہ با شیاء فانیہ خستود نشود و
بآنچہ باقی است از ثمرات عبادت و دوام معرفت خستود شود کہ آن
باقی است و نور باقی در دل سالک و روشنی آن بر روی او ظاہر

است۔ قوله و صرف عن هذا الدار مفضيا و اعرض عن مسا
موليا و لم يتخذها و طنا و لا جعلها مسكناہ یعنی عاقل برگشت
از متاع این جهان در حالیکہ بر آن چشم پوشیده بود و رگزدان شد
از دنیا در حالیکہ باک نداشت بآن پس دنیا را وطن خود ندانست و نہ
جائے سکونت خود۔ ہر گاہ بندہ بیوفانی دنیا و بقار آخری دانست پس
بالضرورہ میگرداند چشم دل خود را از دنیا و پیوندی کند قلب خود را بآنچہ
باقی است در مرقعہ رب العالمین است و ایچ گودہ التفات قلبی بسوی
آن میکنند بلکہ آن را قید خانہ دانستہ بقدر ضرورت در آن تمتع می گیرد
پس ہر گاہ بندہ چنین دانست حاصل می شود او را پاکی دل و نورانیت
باطن و تعلق قلب بولائے خود کہ حی و قیوم است۔ قوله اغضض

الهمة فيها الى الله تعالى و سائر فيها مستعينا به في القدام
عليه یعنی بلکہ براہمگینت بہت خود و دنیا بسوی او تعالی و رفقہ
کرد و در آن در حالیکہ مدو خواہ بود الا و تعالی در حاضر شدن بدگامش
طالب صادق در سفر سلوک بہت کامل متوجہ در گاہ قدس میگیرد و
خدا در این سفر و در از ہم از و گاہ او تعالی میخواستہ

تو دستگیر شوائے خضرے محبتہ کہ من : پیادہ میروم و ہمراہان سوارانند
در عربی گفته اند سه

اذا لم يعنك الله فيما تريد : فليس لمخلوق اليك سبيل
وان هولم يرشدك في كل صلك : ضللت دلوان السماء دليل

قوله فما نزلت مطية عز من لا يقدر قرارها وانما تسيرها الى

ان اناخت بحضرة القدر ولباط الاوس محل المفاتحة والمواجهة

والمجالسة والمحادثة والمشاهدة والمطالعة فصارت الحضرة

معشش قلوبهم اليها يا دون وفيها يسكنون : يعنى پس همیشه مرکب

ارادة او آرام نمیگردد در مکانه و همیشه خواهد بود رفتار او تا که منزل گیرد

در حضور قدس او تعالی و فرشت موانست که آن مکان فتوحات و حصون

و مجلس راز و نیاز و شهود و دیدار است پس می گردد آن مقام آشیانه

دلهاست آنها که بان آشیانه پناه می برند و آنجا سکونت می کنند بدانکه

حضرت شیخ در این عبارت استعارات نمکین و تمثیلات رنگین از ابتدا

سلوک تا آخر حال بطریق رمز درجه بدرجه مرتبه بعد مرتبه بیان فرمود

بطریق تمثیل حضور بادشاه از بادشاهان در میان آورد آن اینکه

کسیکه بحضور بادشاه عظیم الشان دنیوی میرود اول بطریق سلام بجا

می آرد که تعبیر از آن بمفاتیح فرمود بعد از آنکه آداب سلام بجا آورد و جواب

سلام شنید بادشاه متوجه حال او می شود که تعبیر از آن بمواجهت کرد زیرا

که از سلام و جواب لزوم مواجهت می شود بعد از مواجهت او را بشرف نشستن

امر می کند که تعبیر از آن بجا است فرمود بعد از بجا است اگر کثرت لطف شاه

باشد او را بسخن گفتن مسرور میگردد اندک که تعبیر از آن بجا دانسته شود که محادثه

ثمره مجالس است بعد از محادثه شاه اورا بدیدار خود بخواست که بسیار وقت
از ہیبت ملوک با وجود مجالست و محادثه شرف مشاہدہ میسر نمی شود
و از اثر از شرم منزه گون می ماند بعد از مشاہدہ اورا شرف را از خود عطا فرمود
که تعبیر از ان بطلالعه کرد و اطلاع بر زاد بادشاه نہایت مقام قرب
است و این امور در ملاقات با دشامان دنیوی پیش می آیند ^{حضور}
اقدس بادشاه بادشامان و مالک الملوک در مقام قدس نسبت بہ
بنده عاجز مسکین کدام مناسب است داروا بحضرت لطف و کرم بہین
مراتب بندہ عاجز را شرف می گرداند پس ع قیاس کن ز گلستان من
بہار مرا قیاس باید کرد کہ آن نعمت و شرف بکدام زبان بیان خواہ
شد بلکہ آن مرتبہ ایست کلا عین سرات کلا اذن سمعت و لا خطر
على قلب بشر قوله فاذا نزلوا الى سماء الحقوق ادا من الحظوظ

فيا لاذن والتعابن والرسوخ في اليقين فله ينزلوا الى الحقوق
بسوء الادب والعقلنة وكالاتي الحظوظ بالشهوة والمتعبد بل
دخلوا في ذلك بالله وبالله ومن الله والى الله يعني ہر گاہ
رجوع میکنند بمقام مراعات حقوق اولتعالی یا بمقام مراعات
حظوظ مباحہ نفس ہائے خود پس آن رجوع باذن اولتعالی با حصول
مقام تمکین و محکمہ در یقین خواہد بود پس رجوع نئے کنند بحقوق بطریق
بے ادبی و غافل و نہ رجوع میکنند بحظوظ نفوس بچہ خواہش شہوتہ
و آرامی نفس بلکہ داخل شدند در ان مقام با مراعات و برائے او
تعالی و اینند از اولتعالی و انتہا بہ اولتعالی بدان کہ سفر سلوک
دو طرف وارد عروج و نزول از مقام عروج تعبیر در مقولہ گذشتہ

یا استعارات علیہ بیان فرمود۔ و از مقام نزول کہ آنرا جمیع چیز گویند
 در این معرفت بیان فرمود و آن اینکه سالک بعد از مقام قریب موانعت
 هر گاه ممتاز بخلافت و امور برجوع می گردد. اول نزدش یا همان حقوق
 می شود یعنی حقوق او تعالی برین. و از ادائے مامورات شرع مطهر و
 اجتناب از نواهی آن و این پابندی شرع اگر چه او را از ابتدا ملازم بود
 اما آن وقت تکلیفی و تقلیدی بوقت این وقت طبعی و ذوقی گردید و
 بعد از آن بمقتضائے بشریت آنچه لوازم آن بجای آید از اکل و شرب
 و نوم و کلام و مجالست و مواصلت با خلق آن همه باذن خواهد بود و از
 تلویح رستور تمکین و اتقان خواهد بود و در یقین ایمان بر شمع
 خواهد زیست نه در ادائے حقوق ظاهری شرع پس ادبی می کنند نه در
 ادائے حظوظ لوازم بشری مقصودشان تمتع نفس و ادائے شهوات
 خواهد بود چگه داخل می شوند در این مقام در حالیکه مدد خواهند با شد از
 او تعالی و عبادت کنندگان برائے او تعالی و فیض گزندگان باشد
 از او تعالی و وسیله خلق می شوند بسوئے او تعالی. فتوله
 وقل رب ادخلنی مدخل صدق و اخرجنی مخرج صدق
 لیكون نظری الی حولك و قوتك اذا ادخلتني و استسلامی
 و انقیادی الیک اذا اخرجتني یعنی بجوای رب من در آرزو در
 مقام صداقت و اخلاص و پیرا در مقام صداقت و اخلاص تا که
 باشد نظر من بسوئے تقدیر تو و طاقت تو در وقت دخول و تسلیم و
 رضامت ترا در وقت خروج این معرفت گو یا بیان و تفصیل فقره اخیر
 معرفت سابق است و هو قوله بل دخلوا فی ذلك باللّه و لله الی آخره

باین طرح کہ سالک را در وقت عروج مقام ہواست و قرب و شہود حاصل می
 شود آنرا محض بلطف و کرم اوتعالیٰ منسوب کنند و مضمون لاجول و
 لا قوۃ الا باللہ را مصداق شود و از قوت و طاقت و ہمت خود بیزار می
 و تبرا جوید و ہر گاہ با امور بر جوع میگردد و از مقام قرب و انس و شہود
 بمقام مراعات حدود و حقوق و حظوظ می گردد و گرفتار تعلق با سوی اللہ
 تعالیٰ می شود اگر چه بظاہر بعد و تفرقہ است اما چونکہ با مرد رضائے
 اوتعالیٰ است در این دوری و مجوری تسلیم و انقیاد و فرمانبرداری
 کند و خواہش خود گذاشتہ بخواہش مولائے خود بار منصب خلافت و
 ہدایت خلق بر خود لازم داند و مشغول خدمت گردد کہ ہمین قرب است بند
 نما و انس است تفرقہ آسا و ہمین طریقہ با انبیاء علیہم الصلوٰۃ و السلام
 و خواص بندگان مسلک است سنۃ اللہ الیٰ قد خلت من قبل و

لن تجد لسنة الله تبديلاً قوله واجعل لي من لدنك سلطاناً
 نصيراً بیتصرانی و بیضربی و لا یتصر علیّ بیضری علی شہود نفسی و
 یقینتی عن دائرۃ حسی یعنی بدہ مرا از جانب خود طاقنے کہ نصرة و ہد
 مراد نصرة یا بدین دیگران و بر من کسی غالب نشود و نصرة و ہد مرا بر ششائ
 نفس خود و فانی گرداندم از دیدن وسیلہ توسل ظاہری۔ این جملہ
 تتمہ معرفت سابقہ است گویا تفسیر کریمہ و قل رب ادخلنی مدخل
 صدیق و اخرجنی مخرج صدیق و اجعل لی من لدنک سلطاناً نصیراً
 ہست بلسان معرفت بدانکہ بیضری راجع بار باب عروج است و بیضری
 راجع بار باب رجوع کہ در عروج ادرا ضرورت نصرت است و در رجوع
 خلق را بسیلہ او نصرت ضرور است و بیضری علی شہود نفسی نیز مناسب

حال خارج است و یقیناً عن دائرة حتی مناسب حال نازل کہ در آن
 حالت فنائے نفس را ضرورت است و در این حالت نفس او باطنیان
 رسیدہ فتاویٰ حواس ضروری است کہ خلیفہ را حواس مہربانی و رکاب است
 فانهم الاشارات و اغتنم البشارات والله و لیک فی البدایات
 و النہایات . قوله ان کانت عین القلب تنظر ان الله واحد
 فی سنتہ خالصہ بعد تقضی اندکابت من شکر خلیقتہ یعنی اگر
 چشم دل سائل او تعالیٰ را واحد لا شریک دانند در عطا پلئے ظاہری
 و باطنی پس شریعت نیز تقاضائے شکر بجا آوری مخلوق میکند۔ بدانکہ
 در عطاءے خلق دو پہلو است مرادائے شکر آن را چکے آنکہ آن عطا را
 اولاً خاص از جانب الہی دانند و آن بندہ را کہ صاحب عطا است
 در ان عطا مجبور و مقہور تصور دوم آنکہ معطی را خاص او تعالیٰ
 دانند با وجود آن از روی امر شریعت شریف شکر منعم نیز ادا باید کرد کہ
 در حدیث شریف وارد است بروایت نعمان بن بشیر رضی اللہ عنہ من لم
 یشکر القلیل لم یشکر الکثیر و من لم یشکر الناس لم یشکر الله
 و در حدیث دیگر بروایت اسامہ بن زید رضی اللہ عنہ اشکر الناس
 لله اشکرهم للناس و کریم ان اشکری ولو الایک نفس صریح
 است در این باب پس در عطا پلئے ظاہری و باطنی و نبی و نبوی ہمیں
 دو پہلو را رعایت کردن ضروری است و بغیر شکر گذاری منعم خوف زوال
 نعمت است۔ قوله وان الناس فی ذلک علی ثلاثة اقسام غافل
 منهم من غفلتہ قویت دائرة حسہ و انطمت حضرة قدسہ
 فنظر الاحسان من المخلوقین ولم یشہدہ من رب العالمین اما

اعتقاد افشاکه جلی و اما استناد افشاکه خفی یعنی مردم
 در این مستند سه طائفه اندکی از ان آن است که عزیز غفلت است و
 بجز حواس ظاهری از نور معرفت چیرے ندارد پس اومی بنیاد احسانرا
 از خلق دنی و اند آنرا از حق پس اگر این دیدن احسان از خلق از روی
 اعتقاد باشد پس او را مشرک حقیقی گفته شود و اگر از روی نسبت باشد
 پس او را مشرک صوری گفته شود مقصود ازین مقوله تفصیل طوائف
 معنی لهم است طبقه عوام که عطار از خلق میدانند و از نور بصیرت
 عاری اند و گرفتار ظاهری بینی اند آنها دو نوع اندیکه آنکه عطار از خلق
 بطریق حقیقت داند و بندگی معنی و محسن خود کند و اذا و تعالی آل را
 نمیدانند پس بسبب کفران نعمت مستوجب سخط و لغمت رب العزة میگردد
 و این را ارباب طریقت مشرک حلی میدانند و نوع دیگر آنکه آن نعمت
 را از خلق میدانند بطریق نسبت که اعتماد آن بر معنی میشود اگر چه در دل
 خالق جمیع افعال عبد را و تعالی میدانند پس بسبب اعتماد بر خلق
 اهل طریقت این را مشرک حقی می داند نعوذ باللہ من حال کلا الطائفین
 قوله و صاحب حقیقت غاب عن الخلق بشهود الملک الحق و فنی
 عن الاسباب بشهود مسبب الاسباب فهو عید مواجبه بالحقیقه
 ظاهر علیه مناها ساک الطریقه قد استولی علی مذاها غیر
 انه عزیز الا نوار مطموس الاثار قد غلب متکبره علی صحوه و
 جمع علی فرقد و فناه علی بقائه و غیبه علی حضوره یعنی
 دیگر آنکه صاحب حقیقت است قائب شده است از مخلوق به دیدن حق
 تعالی و فانی شده است از اسباب بدیدن مسبب الاسباب پس آن

بندہ مشرف بحقیقت کاراست ظاہر شدہ است بر اور و شنائی آن راہ
 حق را گرفته است غالب آمدہ است بر منتہائے آن مگر این قدر است
 کہ او غرق التوارینا پدید آتا راست غالب آمدہ است سکر و بر صحو و جمع او
 و ہر فرق او و فنائے او و بقاء او و غالب آمدہ غیبت او بر حضور او مقصود
 ازین معرفت بیان طائفہ ثانیہ معطی لہم است و این طائفہ مجذوبین محبت
 و ہائین معرفت اندکہ آثار و اسباب بغلبہ محبت از نظر نشان ناپدید گشتہ
 و نظر نشان بر سبب الاسباب موثر است و ہر چہ می رسد از او میداتند
 و این آن طائفہ است کہ غالب آمدہ است سکر آہتا بر صحو آہتا الی آخر
 العبارة بدانکہ صحو و سکر و جمع و فرق و فنا و بقاء و غیبت و حضور الفاظ
 مترادف است کہ از باب طریقت در کتب خود تعبیر از مقامات بان میکنند
 حضرت شیخ بر حلقہ الفاظ را در محل استنباد و ذکر فرمودہ است و معانی جملہ
 ظاہر است۔ قولہ و اکمل منہ عید شرب فان زاد صحو و غائب
 فان زاد حضور اقل جمعہ یحیی عن فرقة ولا فرقة یحیی عن
 جمعہ ولا فناۃ یصدۃ عن بقاء ولا بقاء یصدۃ عن فناۃ
 یعطی کل ذی قسط قسطہ و یوفی کل ذی حق حقه یعنی کامل تر از
 طائفہ ثانیہ آن بندہ است کہ نوشتہ جام محبت را پس غالب شد بر او
 ہوش و غائب شد از خود و زیادہ شد از حضورش پس نہ جمع او می پوشد
 فرق او را نہ فرق او می پوشد جمع او را نہ فنا را و باز میدارد از بقاء
 نہ بقا را و بازمی دارد او را از فنا میدہد ہر صاحب حصہ را حصہ او و ہر
 حق دار را حق او و این طائفہ سوم معطی لہم است و این را حضرت شیخ
 اکمل از طائفہ ثانیہ فرمود و این آن شخص است کہ مقامات سلوک را

بترتیب طے کر دو فناء تم و بقائے اکمل حاصل کر دیا منصب خلافت
 برائے ہدایت خلق رجوع بخلق کردہ است کہ از شرب جام محبت و عرض
 بیہوشی ہوش اور اعطا شد و از خود فانی شدہ در عرض ووری نزدیکی
 یافتہ اگرچہ جمع با خداست در اول با خلق است بظاہر و اگر با خلق است
 بظاہر با خداست در باطن باقی با اللہ و فانی فانی گشتہ و طائف عبودیت
 بجمال بجای آرند و حقوق منصب خلافت را کما ہو حقہ مراعات فرمائید
 چنانچہ حال انبیاء علیہم الصلوٰۃ والتسلیمات عموماً و علیٰ اخصہم خصوصاً و
 کمال اولیاء امت است رضوان اللہ علیہم اجمعین۔ قوله وقد قال
 ابو بکر صدیق رضی اللہ عنہ لعائشۃ رضی اللہ عنہا لما نزلت
 برائتہا من الافاق علی لسان رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم یا
 عائشۃ اشکری رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم فقالت واللہ
 لا اشکر الا اللہ دلہا ابو بکر رضی اللہ عنہ علی مقام الاکمال مقام
 البقاء المقتضی لاثبات الآثار وقد قال اللہ تعلقہ ان اشکری
 دلوالدیك وقال صلی اللہ علیہ وسلم لا یشکر اللہ من لا یشکون الناس
 وکانت ہی فی ذلک الوقت مصطلحہ عن شاہدہا غائبہ عن الآثار
 فلم تشہد الا للواحد القہار یعنی گفت حضرت صدیق رضی اللہ عنہ
 بآنگاہ کہ نازل شد آیات برات او بر زبان رسول خدا صلی اللہ علیہ و
 سلم اسے عائشہ رضی اللہ عنہا شکر گذاری رسول خدا و اکن گفت قسم بخدا است
 کہ در آن ثبوت آثار است اما حضرت عائشہ رضی اللہ عنہا در آن وقت
 قطع کردہ بود نظر بشریت و آثار را و نمیدید مگر او تعالیٰ را۔ در استدلال
 دو طائفہ سابقہ حضرت شیخ ابن بیان بہ تفصیل فرمودہ است کہ مقام اکمل

داشت چون حضرت صدیق رضا اشاره به ثبوت آثار فرمود و حضرت عائشه رضی
 در آن وقت از آثار گذشته در مقام فنا بود و بجز شکر خدا دیگر برایش
 نیامد بدانکه قصه افک قصه است عجیب و بسیاری از امور دین بر آن
 موقوف است در سوره نور مذکور و در تفاسیر و سیر مسطور اگر خوف طوالت
 بخودی بالاستیعاب ذکر شدی اما چونکه موضوع نه این کتاب مقصود دیگر
 است هر که اراده تفصیل این قصه دارد به کتب مفصل رجوع کند حضرت شیخ
 راکس از حدیث و جعلت قرۃ عینی فی الصلوة پرسید که آن خالص
 با و است علیه السلام یا دیگرے را ہم در آن نصیب هست در جواب فرمود
 قوله ان قرۃ العین بالشرود علی قدر المعرفۃ بالمشہود فالسؤل
 صلوات اللہ علیہ و سلامہ لیس معرفۃ غیرہ کعرفۃ فلیس قرۃ
 عین کقرۃ و اما قلنا ان قرۃ عینہ فی صلواتہ بشہودہ جلال
 مشہودہ لانه قد اشار الی ذلک بقولہ فی الصلوة ولم یقل بالصلوة
 اذہو صلوات اللہ علیہ و سلامہ لا تقر عینہ بغيرہ بہ و کیف
 و هو یدل علی هذا المقام و یامر بہ من سواہ بقولہ صلوات
 اللہ علیہ و سلامہ ا عین اللہ کانت تراه و محال ان یراہ و
 یشہدہا معہ سواہ فان قال قائل قد تكون قرۃ العین بالصلوة
 لانہا فضل من اللہ و بارزۃ من عین ستی اللہ فکیف لا یفرح
 بہا و کیف لا تكون قرۃ العین بہا و قد قال سبحانہ قل بفضل اللہ
 و برحمۃ فبذلک فلیفرحوا الایۃ فاعلم ان الایۃ قد اومات
 الی الجواب لمن تدبر ستر الخطاب اذ قال فبذلک فلیفرحوا و ما
 قال فبذلک فافرح یا محمد قل لهم فلیفرحوا یا لایمان النفضل

وليكن فرحك انت بالمتفضل كما قال في الآية الاخرى قل الله
 تم ذرهم في خوضهم يلعبون ^۵ یعنی روشنی چشم به دیدار او تعالیٰ
 بقدر معرفت او تعالیٰ است پس نیت معرفت دیگران چوں معرفت
 حبیب الرحمن علیه الصلوة والسلام پس روشنی چشم دیگران چوں روشنی
 چشم حضرت ایشان نیت و ما گفتیم که قره عین او در نماز به دیدار پروردگارا
 است زیرا که حضرت ایشان خود اشاره کرده است بآن بقول شان
 فی الصلوة و نگفت بالصلوة زیرا که روشنی چشم او علیه الصلوة و السلام
 بنیر پروردگارا نمی شود چطور چنین نباشد که حضرت ایشان خود امر می کنند
 دیگران را بحصول این مقام باین قول اعبد الله کانک تراح و محال
 است که او علیه الصلوة والسلام رب را بنید و با او دیگری را بسند اگر
 کسی گوید که قره عین بنماز باید که نماز فضل الهی است و ظاهر شده است
 از احسان او تعالیٰ پس چطور کسی بآن خوشنود نشود و روشنی چشم بآن
 نباشد و حق تعالیٰ می فرماید قل بفضل الله و برحمته فبذلک فلیفرحوا
 بدانکه سهدرین آیه اشاره است بجواب اگر کسی فکر کند امر از خطاب را
 زیرا که در آیه لفظ فلیفرحوا بصیغه جمع گفت و لفظ فارح بصیغه افراد
 نگفت یعنی لے حبیب من بگو امت خود را که خوشنود شود بفضل و
 احسان من خوشنودی تو بمن است چنانچه در آیه دیگر فرمود است
 قل الله شد ذرهم فی خوضهم يلعبون بیان که نماز بهترین عبادت
 و افضل ترین قربات است و نعمتی است فوق تمامی نعم در حدیث
 شریف وارد است ما اوتی عبدی الذی نیا خیر من ان یثذن له
 فی مرکتین یصلیها که در ان القطاع ماسوی و شرف حضور مولی است

ودران روشنائی چشم روح و خوشنودی قلب مجروح است ازان سبب در
 حدیث شریف وارد گشته و جعلت قرۃ عینی فی الصلوة و این آوقت
 فرمود که ارشاد اتما حبتب الی من الدنیا الطیب والنساء صا درگشتت
 یعنی اگر چه از امتعه دنیوی آنچه خوش دارم همین طیب و نسایر است اما ازان
 کسے نفہم کہ در آن خوشنودی روح و خشکی چشم است بلکہ آن بہ تحصیل
 امور آخرت است چونکہ بفضل واسطے اسباب آخرت نماز است ازان وجہ
 فرمودند و جعلت قرۃ عینی فی الصلوة اما این قرۃ عین مختلف است باختلاف
 اشخاص ہر چند پایۃ قرب او مرتفع افتادہ قرۃ عین او زیادہ خواہد بود پس
 قرۃ عین رسول مقبول صلوات اللہ وسلامہ علیہ شہان است کہ قرۃ عین
 دیگران است و حضرت در این حدیث نکتہ عرفانیہ ظاہر ساعت کہ لفظ حدیث
 شریف فی الصلوة آمدہ یعنی خوشنودی روح من در وقت نماز است کہ مناجات
 خالق بے نیاز راجل است نہ آنکہ خوشنودی بنفس نماز است و کسلنے کہ
 مرتبہ قرب آنها کم است از طائفہ اولے خوشنودی آنها بنفس نماز است کہ نماز
 از عطا یا نعم پروردگار است اگر کسی پرسد کہ نماز چونکہ حجت الہی است پس
 باید کہ مردم بنفس نماز خوشنود باشند بوجوب کریمہ قل بفضل اللہ و برحمۃ
 فذلک فلیضر حوا پس بکدام معنی در تقریب گفتہ شد کہ خوشنودی سرود
 ہر دو جہان علیہ الصلوة و السلام بنفس نماز بود حضرت شیخ جوالبیش در نکتہ
 دیگر بیان فرمود کہ فلیضر حوا کہ بصیغہ جمع آمدہ اشارہ بہ دیگران است اما
 حضور اقدس صلی اللہ علیہ وسلم مقامش ارفع ازان است کہ ہما سوائے او
 تعالیٰ خوشنود شود خوشنودی او نشان سبب ذات پاک او تعالیٰ بدیگرے
 نیست۔ قولہ الناس فی سرود المنوع علی ثلاثہ اقسام فرح بالمنز

لا من حيث عهدیها و منشئها و لکن بوجود متعنتہ فیہا فہذا من
 الغافلین یصدق علیہ قولہ تعالیٰ حتیٰ اذا فرحوا بما اوتوا اخذنا اھم
 بغتتہ و فرح بالمن من حیث اندر شہد ہا منہ صمن اسرسلھا ولعمۃ
 ممن اسلھا یصدق علیہ قولہ تعالیٰ قل بفضل اللہ و برحمۃ
 فبذلك فلیفرحوا هو خیر مما یجمعون و فرح باللہ ما شغله من المن ظاہر
 متعنتھا ولا باطن متہا بل شغله النظر الی اللہ عما سواہ و الجموع
 علیہ فلا یشہد الا آیاتہ یصدق علیہ قولہ تعالیٰ قل اللہ ثمذکرھم
 فی خوضھم یلعبون یعنی مروم در ورود احسان بہ سہ قسم اندک نے خوشنود
 می شوند بہ نفس نعمت و نمی بینند فرسیندہ آنرا بلکہ خوشنودی آنہا بہ تلبذ ظاہر
 نعمت است پس این طائفہ از غافلان اند کہ اشارہ بان در کریمہ حتیٰ اذا
 فرحوا بما اوتوا اخذناھم بغتتہ و کسانے خوشنود بہ نعمت می شوند بجهت
 احسان فرسیندہ و کرم آفرینندہ و اشارہ است باین طائفہ در کریمہ
 قل بفضل اللہ و برحمۃ فبذلك فلیفرحوا الا یہ و کسانے خوشنود باو
 تعالیٰ ہستند لذات ظاہری نعم و منت پذیر می باطن آن مشغول نمی کنند
 آنہارا از حضور او تعالیٰ پس نمی بینند مگر او را اشارہ است باین طائفہ در کریمہ
 قل اللہ ثم ذرھم فی خوضھم یلعبون این معرفت توضیح معرفت سابق
 است و منعم علیہم را بر سہ طبقہ تقسیم فرمود کسانے بہ نعمت خوشنود من
 حیث تلذذہ بہا و منعم را بخاطر نیارزند و این طبقہ از جملہ محرمان و
 غافلان است و طبقہ ثانیہ کسانے اند کہ خوشنودی آنہا بہ نعمت است من
 حیث رؤیتہ المنعم فیہا و این طبقہ از جملہ مقبولان و محرمان در گاہ اند اما
 طبقہ ثالثہ کہ مرتبہ شان علی و ارفع است آنہا اند کہ خوشنودی آنہا بہ نعمت

نیست بلکه خوشنودی ایشان با و تعالیٰ است و اشاره است بان در کرمیہ
 قل الله ثم ذرهم فی نوصهم یایعون و این طبقہ خاصان و مقربان
 است. قوله وقد اوحى الله تعالى الى داود عليه الصلوة والسلام
 داود قل للصدیقین فی فلیضرحوا و بذکری فلیتنعموا یعنی او
 تعالیٰ وحی کرد مرداؤد را علیه الصلوة والسلام ای داؤد بگو صدیقین را
 کہ من خوشنود شوید و بذکر من لذت گیرید شعر

قوم تخللهم من حق سیدنا * والعبد یزهد علی مقدار مولا
 تا هو بر و پتہ عما سواہ لہ * یا حسن مر و یتهم فی حسن ما ما ہوا

قوله والله تعالى يجعل فرحنا وایا کرمیہ و بالسر صائمہ وان

یجعلنا من اهل الفهم عندہ وان لا یجعلنا من العاقلین وان یسلك

بنا مسلك المتقین بمنہ و کرمیہ یعنی حق تعالیٰ خوشنودی ما و شمار

با و تعالیٰ کند و بر صنائے او کند و او تعالیٰ بکس و اندامیان را از اہل دانش

و نکر و اندام را از جملہ غافلان و بیرون مارا بر راہ پرہیزگاران بفضل و رحمت

اور این فقرہ دعائیہ بطریق نائمہ کتاب آورده از حق تعالیٰ توفیق متفقاً

و محبت خاص او خواستہ و طریقہ طبقہ خاصان و مقربان کہ در فقرہ

سابقہ بیان فرمودہ بود است دعا نمود حق تعالیٰ بحض کرم خود دعائے حضرت

شیخ درخشش و در حق شاربھان کتابش و در حق خوانندگان آن قبول

فرماید و قال سہنی الله عندہ الھی انا الفقیر فی غنای فکیف لا اکون

فقیراً فی فقری الھی انا الجاہل فی علی فکیف لا اکون جھولاً فی

جھلی یعنی اسے پروردگار من من فقیر و محتاجم در حالت غنا پس

چطور فقیر تباشم در حالت فقر اسے پروردگار من من نادانم در علم خود پس

چگونه نادان نباشم در حالتِ جهل خود بدانکه بندگان جمله به نسبت غنائے
مولائے خود فقیر اند کریمه یا ایها الناس انتم الفقراء الى الله و بندگان
جمله نادان اند به نسبت علم مولائے خود کریمه ان الله كان ظلوما جهولا۔

غنائے بنده و علم بنده اگر چه بر تپه اعلیٰ رسد باز ہم به نسبت غنا و علم
او تعالیٰ فقر و جهل است چونکہ در عین غنا فقیرست و در عین علم جاهل
است پس در حالت فقر و جهل چگونه فقیر و جهول نباشد حضرت شیخ ابو عثمان
فرموده است در تفسیر کریمه ادعوا سرتیکم تصرفا عاد و خفیة تفرغ ایشیکه پیش
مکنی در وقت دعا اعمال حسنة خود را از صلوة و صیام و قیام و غیره
و پیش کنی نزد او تعالیٰ فقر و احتیاج و عجز و ضرورت خود از ان جهت
حضرت شیخ در اول الہیات خود فقر و احتیاج بے علمی خود وسید کرد۔

الهي ان اختلاف تدبيرك وسر عتر حلول مقاديرك منع عبادك

العارفين بك عن السكون الى عطاء والياس منك في بلاء ه
اے پروردگار من مختلف بودن تدبیر تو و بزودی رسیدن تقدیر تو منع
کرده است بندگان عارفان را از اینکه آرام گیرند به عطیہ و یانا امید شوند
در بیخ تلویح احوال و تقدیر ذوالجلال عارفان را از آرام گرفتن وقت
احسان و یانا امید شدن وقت امتحان کہ تعبیر ازین دو حالت در
کتاب به بسط و قبض رفته منع نموده است کہ در وقت عطا یا از ذوال

مامون نسبتند و در وقت بلا یا از افضال نا امید نیستند الهي منی

ما یلیق بلوی و منك ما یلیق بکرمك ه اے پروردگار من از
من آن صادر می شود کہ شایان دانامت من است و از تو آنست
کہ شایان لطف تو است بهر کسی آن کند کہ لایق او است لایق لیم

لَوْمَ اسْتَوْلَايْنِ كَرِيمِ كَرِيمٍ - الْكُفَى وَصَفَتْ نَفْسَكَ بِاللُّطْفِ وَالرَّأْفَةِ قَبْلَ
 وَجُودِ ضَعْفِي أَفْتَمَنَعَنِي مِنْهُمَا بَعْدَ وَجُودِ ضَعْفِي ۵ اے پروردگار من ستودمی
 خود را با احسان و مهربانی پیش از ظهور ضعف من آیا باز مبداری آنرا پس از ظهور
 ضعف من یعنی لطف و رأفت که از صفات ازلی تست و خود را با آن پیش
 از تخلیق من ستودمی که آن وقت من محتاج آن نبودم چگونه مقتضای کرم باشد
 که در وقت احتیاج از آن محروم گردانی - الْكُفَى اِنْ ظَهَرَتْ الْحَاسِنُ مِنْهُ
 فَبِفَضْلِكَ وَوَلَاكَ الْمُنْتَهَى عَلَيَّ وَانْ ظَهَرَتْ الْمَسَادَى فَبِعَدْلِكَ
 وَوَلَاكَ الْحِجَّةَ عَلَيَّ ۵ اے پروردگار من اگر ظاہر کنی خوبی من پس آن بفضل
 و کرم تست و ترا منت مستم است و اگر ظاہر کنی بدی من پس آن عدل و
 انصاف تست و ترا حجت است بر من - اِذَا وَتَعَالَى بِنَدْوَةٍ خُودِهَا تَوْفِيقُ اَعْمَالِ
 صَالِحِي دَهْدَ اَنْ خَاصَ لَطْفِ اَوْسَتِ وَثَبُوتِ اِحْسَانِ بَرْبِنْدَةٍ وَبِنْدَةٍ رَا
 نَشَايِدُ كِهْ اَنْ رَا نَسُوبَ بِنُودِ كُنْدِ وَا كِهْ بِنْدَةٍ خُودِهَا مَنظَرِ اَعْمَالِ سَيِّئَةٍ كُنْدِ
 اَنْ يَفِرَّ عَدْلِ اَوْسَتِ زِيْرَا كِهْ نَفَقَاتُصْ وَغِيُوْبِ زَاتِي بِنْدَةٍ اسْتِ وَا وِرَا
 حِجَّةَ وَالزَّامِ اسْتِ بَرْبِنْدَةٍ - الْكُفَى كَيْفَ تَكَلَّمْتِ اِلَى نَفْسِي وَقَدْ تَوَكَّلْتِ
 لِي وَكَيْفَ اَصْنَامُ وَاَنْتِ النَّاصِرُ لِي اَمْ كَيْفَ اَحْتَيْبِ وَاَنْتِ الْخَفِيَّةُ لِي ۵
 اے پروردگار من چطور میگذاری مرا بنفس من و حال آنکه تو وکیل منی و چطور
 عاجز باشم و حال آنکه تو مددگاری منی و چطور بینیوا باشم و حال آنکه تو مهربان
 منی - بَدَانَ كِهْ كَيْلِ وَنَاصِرُ خَفِي اَزِ اَسْمَاءِ اِلَهِي اَنْدُو اَنْ مَقْتَضِي ظَهْرًا نَا اسْتِ
 چُونَكِهْ بِنْدَةٍ مَحْتَا جِ اسْتِ كَرَمِ اَوْ تَعَالَى بِالْفُرُوْرَةِ مَقْتَضِي اسْتِ كِهْ مَحَلِّ اَحْتِيَا جِ
 اَثَارِ اَنْ ظَاهِرُ شُوْنِدِ - هَا اِنَا اَتُوْسَلُ اِلَيْكَ بِقُدْرَةِ اَلِيكَ ۵ اَيْنَ مِنْمُ كِهْ
 وَسِيْلَةُ مِي كُنْمُ بَحْضُوْرًا تُو اَحْتِيَا جِ خُودِ رَا - بَدَانَ كِهْ بَهْتَرِيْنِ وَسَائِلِ عِبْدِي رَا كِهْ

پروردگارش تو تسل بفقرو احتیاج است حضرت شیخ بان تو تسل گرفتار باز میگویی
 و کیف اتوسل الیک بما هو محال ان یصل الیک چه طور وسیله گیرم بجنور
 تو چیزی که ممکن نیست رسیدن آن چیز بتو چونکه غنائے مطلق صفت او تعالی
 است و آن از ذات و غیر متفک است و فقر با و تعالی راه ندارد و
 وسیله باید که بتوسل الیه راه داشته باشد از ان سبب حضرت شیخ از روئے
 تعجب میفرماید و کیف اتوسل الی آخره - راقم انتم گوید این تمهید نسبت
 بحالی بایان صحیح است اما نسبت با و تعالی بیچ بعدی ندارد که در آن جا
 جمع اضداد حالت معمولی است هو الاول والاخر والظاهر والباطن -

۱۱ کیف استکوالیک حالی و هی لا تخفی علیک آیا چه طور شکایت
 حال خود بتو کنم و حال آنکه آن بر تو پوشیده نیست - شکوه حال یکس ممکن
 است که او از ان خبردار نباشد و او تعالی عالم السرور والنجیات است از ان
 سبب حضرت خلیل صلوة الله وسلامه علیه در حین القای تارنم رو گفت علمه
 بحالی حسبی من سوالی - ام کیف اترجمک بمقالی وهو منک برز الیک
 و چه طور بیان کنم ترا حال خود و آن از تو است که ظاهراً شده است بسوئے تو -

ترجمه اظهار زبانی است مرخیال قلبی را و او تعالی توفیق گفتار میدهد پس ترجمه
 از او تعالی ظاهراً میشود و رجوع آن آخر بسوئے او است - ام کیف تختیب امالی
 و هی قد وفدت الیک و چه طور صنایع می شوند امید های من و حال آنکه
 امید های من حاضر شده در گاه کریم است و کریم گاه بی وفد و همان خود
 را محروم نمی گذارد - ام کیف لا تحسن احوالی و بک قامت و الیک و
 و چه طور نیک نشوید حالات من و توقیام آن است و بتو رجوع آنست
 عارفان از جمله احوال خود شش نمودی مانند سبب آنکه خود را از میان کشیده اند

و احوال را قوام باو تعالیٰ میں انہذا را و در ہر حال نشنود اند و بر تہ کمال دنیا
 متحقق اند۔ الہی ما لطفک بی مع عظیم جہلی و ما اسر حک بی مع
 قبیح فعلی ۵ اے خدائے من چہ مقدار کثیر لطف می کنی با من با وجود کلائی
 نادانی من و چہ مقدار بسیار رحمت می کنی بمن با وجود قیامت فعل من بشہود
 کثرت لطف و رحمت او تعالیٰ با وجود کثرت جہل و قیامت بندہ بسبب کثرت
 حیاست از او تعالیٰ۔ الہی ما اقر بک منی و ما البعد فی عناک ۵ اے
 خدائے من چہ مقدار است نزدیکی تو بمن و چہ مقدار است دوری من از تو۔
 در صورت قرب او مرئیدہ را بعد بندہ از او چطور تصور می شود مگر بتاویل
 اختلاف اوضاع کہ قرب او تعالیٰ با اعتبار علم و قدرت و بعد بندہ با اعتبار
 نامتناہی ذاتی او۔ الہی ما ارفاک بی فما الذی یحببنی عنک ۵ اے
 خدائے من چہ مقدار مہربانی بر من پس حبیبیت آنکہ مرا از تو در حجاب کردہ است
 چونکہ حضرت شیخ در غلبہ محبت و کثرت رافت او تعالیٰ غرق بود از حجاب
 بشری خود ببول و زہیدہ بطریق تعجب فرمود فما الذی الی اخرہ۔ الہی
قد علمت باختلاف الاثار و تنقلات الاطوار ان موادک می
ان تتعرف الی فی کل شیء حتی لا اجعلک فی شیء ۵ اے خدائے
من دانستم باختلاف آثار و تقلبات اطوار اینکہ مقصود تو از من شناختن
خود است بمن در ہر چیز تا کہ غافل نشوم از تو در هیچ چیز۔ تقلبات زبان از
صحت و مرض و غنا و فقر و عز و ذلت و قبض و بسط و طاعت و عصیان
و بیستی و ہستی و غیرہ شکرکے بشنون مختلف دارومی شنود حمدہ وال اند بر کمال
قدرت او تعالیٰ و اینکہ مقصود ازین شناختن عباد است مرہروردگار خود
با کمال عظمت و قدرت و اگر بشنون مختلف وارومی شنود بندہ بر یک

حالت می ماند البتہ قدرت او تعالیٰ را منحصر در همان شان میدانست
پس در حقیقت بنده راضی بقضائے الہی بسبب ہمین تقلب احوال در
جنت معجز است کہ در ہر وقت حالت جدید کہ بمعنا نعمت جدید است۔
اور احاصل زیرا کہ آنکہ راضی شد نعمت و نعمت اور ایحسان گشت بلکہ
در نعمت زیادہ آرام و از مذکات فضل اللہ یوتیر من لیشاء۔ الخی

کَلِمًا اٰخِرًا سَتِي لَوْ مَيَّي النُّظْمِي كَسْر مَكَّ وَ كَلِمًا اَيْ سَتِي اَوْ صَافِي اَطْعَمْتَنِي
مَنْتَكَ هَسَّهٗ پُر و رُوگَار مِّنْ هِرْگَاهٗ كَهْ كَنَّاگ مِي كُنْد مِرَا شَرْمَنْدِگِي اَعْمَالِ خُود
گُو يَا مِي كُنْد مِرَا لَطْفِ تُو و هِرْگَاهٗ كَهْ تَا مِي د مِي كُنْد مِرَا اَوْ صَافِ بَشْرِيَّتِ مِّنْ
اَمِي د و اَرِي كُنْد مِرَا اِحْسَانِ تُو۔ بَعْنِي نَظْرِ بَسُو سَيِّ اَفْعَالِ و ذَمَائِمِ اَحْوَالِ خُود
كَنَّاگ و تَا مِي د مِ و نَظْرِ بِلَطْفِ تُو و اِحْسَانِ تُو گُو يَا و اَمِي د و اَر مِ۔ الخی مِّنْ

كَانَتْ حَاسِنَةً مَّسَاوِي فَكَيْفَ لَا تَكُونُ مَّسَاوِيَهُ مَّسَاوِي وَمِنْ

كَانَتْ حَقَائِقَهُ دَعَاوِي فَكَيْفَ لَا تَكُونُ دَعَاوِيَهُ دَعَاوِي هَاكِي

پُر و رُوگَار مِّنْ هِرْگَاهٗ كَهْ تَا مِي د مِي كُنْد مِرَا اَوْ صَافِ بَشْرِيَّتِ مِّنْ
حَقِيْقَتِ اَوْ دَعَاوِي مِّنْ حَقِيْقَتِ اَوْ دَعَاوِي مِّنْ حَقِيْقَتِ اَوْ دَعَاوِي مِّنْ حَقِيْقَتِ
سَابِقِ نِي ز فَر مَو دِهٗ اَسْتِ كَهْ كَمَا لِي كَهْ مَعْرُوبِ اَسْتِ بِهٗ بَنْدِهٗ وَاَنْ عِيْنَ نَقْضَاتِ
اَسْتِ پَسِ چُو حَالِ بَاشْدِ نَقْضَانِ اَوْ رَا۔ الخی حَكْمًا النَّافِذًا وَمَشِيَّتَكَ

القاهرة لَمْ يَتْرُكْ اَلَّذِي مَقَالِ مَقَالًا وَلَا اَلَّذِي حَالِ حَالًا

پُر و رُوگَار مِّنْ حَكْمِ غَالِبِ تُو و اَرَادَةُ غَالِبَةٌ تُو مَتَانْدِهٗ اَسْتِ بِهٗ اَسْتِ صَاحِبِ
كُنْفَتِنِ كُنْفَتِي سَيِّ وَ نَهْ بَلَسْ صَاحِبِ اَحْوَالِ اَحْوَالِي۔ بِدَاكِهٗ شَهْرُو دَايِنِ
حَالَتِ بَنْدِهٗ رَا و رُو فِ مِي اَرُو پَسِ اَكْر كَهْ اَمِ شَخْصِي صَاحِبِ اَحْوَالِ نِي كِه
بَاشْدِ بَايِدِ كَهْ بَآنِ مَعْرُورِ نَشُو دِهٗ كَهْ تَقْلِبَاتِ و غَلِبَاتِ مَشِيَّتِ اَوْ تَعَالِي غَالِبِ

وقاہر است۔ الٰہی کہ من طاعة بنيتها وحالة شيدتها هدم اعتماد
 عليها عدلك بل اقالها منها فضلك هـ اے پروردگار من بسے از
 عبادتہا را بنا کر دم و حالات نیک را بنیاد نہا دم کہ منہدم ساخت تکیہ
 من بر آن عدل تو بکہ بزار نہوازان فضل تو۔ طاعة صفت ظاہری بندہ
 اہلت و حالت صفت باطنی او و بنا کردن طاعة و بنیاد نہا دن حالت
 بمعنائے صفائی و صحت و ادائے آن بوجہ مرضی مخصوص و آداب مرضی
 مخصوص است چونکہ نظر بعدل افتاد و راستم کہ اگر کار بعدل فرماید این جملہ
 در مقابلہ نعم او تعالیٰ نابود و خواہد شد ازان نا امید شدہ امید خود
 در فضل تو بستم و فضل ترا نعم البذل از اعمال خود و یم سبحان المتفضل
 المتان۔ الٰہی انت تعلم وان لم تدم الطاعة منی فعدو جز ما فقد
 دامت محبة و غر ماہ اے پروردگار من تو سے دانی اگر چہ طاعت ازان
 فعلا بطریق مداومت در وجود نیامدہ است مگر محبت طاعت ہمیشہ در دل
 شکن بودہ۔ در این معرفت ارادہ و محبت طاعت را وسیلہ نجات خود
 فرمودہ بموجب حدیث شریف نیت المراد خیر من عملہ۔ الٰہی کیف
 اعظم وانت القاهر و کیف لا اعظم وانت الامورہ پروردگار من
 چطور ارادہ طاعت کنم و تو غالب ہستی بر ارادہ ما و چطور ارادہ آن نہ کنم
 کہ تو امر بآن کردہ۔ ارادہ طاعت را نظر بہ قلبہ تقدیر او منفی نمود و نظر
 بفرمان او مثبت ساخت مقصود آنکہ ارادہ طاعت کہ در معرفت سابق
 فرمودہ بطریق امر است کہ او تعالیٰ امر بطاعت فرمودہ نہ بطریق تکیہ بر
 ہمت خود کہ تقدیر او تعالیٰ غالب است يفعل الله ما يشاء و يحكم
 ما يريد۔ الٰہی تردوی فی الاثار یوجب بعد المزامر فاجعنی علیک

بخدمت تو صلی علیک و علیٰ آئینک و پروردگار من ترود من دراکوان دور می کند مرا
از وصال عطا کن مرا توفیق خدایتی که مرا برساند بتو یعنی من بسعی خود
در سلوک قطع این سفر دور و دراز نمی توانم تو بفضل خود توفیقی ده که بخشش
مقتضای حاجت و سیر قسری معرفت بشرف حضور برسم۔ الحقی کیف

یستدل علیک بما هو فی وجوده معتقرا الیک ایکن لغیرک
من الظهور ما لیس لک حتی یکن هو المظهر لک متی غبت حتی
تحتاج الی دلیل یدل علیک و متی بعثت حتی تکنون الاثار هو الحق
توصل الیک و پروردگار من چه طور دلیل گرفته بسوئے معرفت تو بان چیز
که او در وجود خود محتاج تو است آیا غیر ترا آنقدر ظهور است و ترانیت تا که او
دلیل شود بر تو که ارم وقت غایت شدی تا که احتیاج دلیل برائے
پیدا کردن تو شود و کدام وقت دود بودی تا که بسید مخلوق نزدیک
شوی۔ بدان که در این معرفت بیان تقبیح احوال کسان است که دلیل بر
او تعالیٰ مخلوق می گیرند چنانچه اصحاب طبائع اما اصحاب معرفت و شهود
دلیل از مخلوقات و مصنوعات بر خالق و صنایع نمی گیرند بلکه او را مظهر و
خالق و صنایع اشیا میداند و ما سوئی را باومی شناسند۔ الحقی عمیت
عین لا تزاک علیها در قیباہ پروردگار من کور با و چشمی که نمی بیند ترا
بر آن حافظ پس هر که خدای تعالیٰ را بر خود حافظ و نگهبان دانند البته
بسبب حیا از گنه و معاصی پرہیزی کند و هر که او تعالیٰ را حافظ نداند و
در فعل معاصی او را شرم از خالق خود نیاید پس کور با و آن چشم چنانچه
گفته اند اگر گناہ کنی باری و رجائی کن کہ او تعالیٰ ترا بیدار بزرگے
پر سیدند بکدام چیز بنده نظر خود از محرات نگاه داشته می تواند گفت

بہ فہمیدن اینکه پیش از نظر من باین محرم نظر او تعالیٰ بر ما و او ثابت است
 قال الله تعالیٰ وما تكون فی شان وما تتلو منہ من قرآن ولا تحملون
 من عمل الا کنا علیکم شہودا الذقیضون فیہ۔ و حضرت صفیہ
 عیداً لم یجعل لہ من حبک نصیباً و زیان کار شو و معاملہ شخصی
 کہ نباشد اور از محبت تو حصہ۔ بدانکہ محبت او تعالیٰ مر بندہ را
 نزول رحمت است بر بندہ و ثناء او تعالیٰ بندہ را احسان او است
 باین بندہ۔ و محبت بندہ با خالق بجا آوری طاعت اوست و موافقت امر
 او و تعظیم او و خوف از او۔ و محبتی کہ مضاف بکاف خطاب می شود۔
 چنانچہ جبک دو وجہ دارد حب خدا باین بندہ و حب بندہ با خدا سے تعالیٰ
 و اصل حب خدا سے تعالیٰ است باین بندہ قال الله تعالیٰ یحبہم و
 یتوونہ پس ہرگز ازین حب حصہ داد و رشکار شد و بیاینت خیر ہر دو
 جہان را و ہر کہ محروم شد از ان حب محروم شد از خیر دنیا و آخرت۔
 الھی اصرت بالرجوع الی الآثار فارحجنی الیہا بکسوة الانوار
 و ہدایۃ الاستبصار حتی ارجع الیک منہا کما دخلت و الیک
 منہا مصون البصر عن النظر الیہا و مرفوع الہمتہ عن الاعتماد
 علیہا انک علی کل شیء قدیر ہر دو گار من امر فرمودی رجوع بخلوقا
 پس مراراً جمع کن بسوئے آن بلباس تقویٰ و راہ روی بسینائے تاکہ جمع
 کنم بتو چنانچہ داخل شدہ بودم بحدود تو در حالت نگہ بانی باطن از نظر قلبی
 بسوئے مخلوق و بلند ہمت از تکیہ کردن بر آن علی کل شیء قدیر۔ این
 معرفت بیان حال سالک مجذوب و عارف محبوب است کہ در وقت
 سلوک نظرش از خلق برداشتہ شدہ فانی فی اللہ گردید بعد از ان بامر

تعالیٰ رجوع بخلق برائے ہدایت و ارشاد می فرمایند مقصود حضرت شیخ آنکہ
ہر گاہ امر بر رجوع شد آن بحشم قبول اما عرض این است کہ انوار معرفت
و ہدایت و توفیق استقامت ہمراہ باشد و بقا باللہ حاصل آید تاکہ در ایم
چنانچہ بر آدم کہ تعلق قلبی بآن نیا شد و تکیہ بر حالات نتالمیم و بحول الاحوال

پروازم۔ الحقی هذا ذلی ظاہر بین یدیک و هذا احالی لا یحقق
علیک ہ پروردگار من این عاجزی من ظاہر است نزد تو و این حال
ضعیفی من پوشیدہ نیست بر تو۔ این دعائے حضرت شیخ اصل و عماد
مناجات است کہ در حضور مولیٰ عبد آقی را بجز ذل و انکسار و عجز و انقیاد
دیگر چیزی و سیدیت حضرت نہر جویری را کسی عرض کرد کہ از سختی دل
خود بجان آدم بندگی را عرض کردم امر بقیام نمود فائدہ نکر و دیگرے
را عرض کردم امر بقیام نمود فائدہ نکر و شیخ اورا فرمود ملتزم کعبہ را
بگیر وقتے کہ مردم در خواب شوند و بگوایے پروردگار من در ماندم و تخریب
شدم در کار خود پس بگیر دست مرا پس او چنین کرد آن قسوة قلب او

بر طرف شد منك اطلب الوصول الیک و بک استدل علیک ہ
از تو میخواہم وصول بنو و بنو دلیل می گیریم بر تو زیرا کہ تو ظاہرستی از
ہر چیز و موجود هستی پیش از ہر چیز از عافے پر سیدند یہ شناختی پروردگار
خود را گفت شناختم رب خود را بر ب خود و اگر نبودی رب من نمی شناختم

رب خود را۔ فاهدنی بنورک الیک و اقمنی بصدق العبودیۃ بین
یدیا ۵ پس راہ نما بنور خود مرا بسویے تو و استادہ کن مرا بصدق
بندگی در حضور خود تاکہ فرمان بردار امر تو باشم و در تسلیم قصنائے تو نشاء
قدم باشم۔ الحقی علمنی من علمک الیخزون و صنی بستر اسمک المصون ہ

پروردگار من بیاموز مرا از علوم لدنی خود که در خزانه غیب تو مودع است
 و نگا بدار مرا بحرمت نام مبارک تو که آن اسم اعظم است. بدان که
 اصناف علم بسوی او تعالی بجهت تشریف است و مراد از علم مخزون علم لدنی
 است که بعضی مخصوص صیبن اولیاء اللہ را عطا فرموده است چنانچه در شان
 حضرت خضر میفرماید و علمنا من لدنا علماء و نگاه داشتند خواسته است
 بحرمت اسم اعظم از دین اغیار بسبب ورود اسرار الهی حقیقی بحقائق
 اهل القرب و اسلک بی مسالک اهل الجذب و پروردگار من برسان
 مرا براتب مقربان و بپیر مرا بر راه مجبان مجذوبان. حقایق اهل قرب فناء
 اتم در توحید و عرفان او تعالی است و ترقی از رویت اسباب زوال
 هر شتر و حجاب است و خواسته است راه مجذوبان که سلوک مجذوبان بغير
 تکلیف است و وصول است بجدیات محبت براتب قرب و معیت بغير تعب
 ریاضات شاقه و اربعینات متوالیه الهی اغتنی بتدر بیک عن تد بیری
 و باختیادک لی عن اختیاری و اوقفنی علی مراکز اضطراری ه
 پروردگار من غمی گردان مرا بتدبیر خود از تدبیر من و به سپندی خود از سپندی
 من و خردار گردان مرا بر مراتب عجز من. بدانکه در حقیقت تدبیر و اختیار و
 مشیت و اقتدار خاص مراد تعالی است و هر که مدعی یکی ازین امور شود
 او گویا مدعی ربوبیت است عیاذ باللہ و این خلاف مسلک عبودیت است
 ازان بسبب حضرت شیخ ازان امور پناه خواست و خبر داری خواستن
 بر مراتب عجز بجهت آن است که بنده تا که بر صفات بشریه خود مطلع نیست
 صفات او تعالی بر دلش جلوه گر نمی تواند گشت و دیدن صفات کمالیه و تعالی
 بقدر دیدن صفات زوالیه خود است الهی اخرجنی من ذل نفسی و

طهرنی من شکی و شرکی قبل حلول رمسی بک استنصر فانصرنی و
 علیک اتوکل فذره نکلتی و ایاک اسئل فلا تخبتینی و فی فضلک از
 فلا تخرمنی و لجنایک انتسب فلا تبعدنی و بیابک اقف فلا نظرینی و
 پروردگار من برابر مرا از ذلت نفس من و پاک گردان مرا از شک و شرک پیش
 از دخول قبر تو نصرت می خواهی پس نصرت ده و بر تو تو کلم است پس مگذار
 مرا و خاص از تو سوال میکنم پس نا امید مگردان مرا و در فضل تو امید دارم
 پس مرا محروم مکن و بجناب تو منسوبم پس دورم مکن و پرورد رحمت تو
 استاده ام پس مرا از ذلت نفس حرص و طمع است و سبب
 این دو خصالت مذموم شک و شرک است در تقادیر و مواجید و تعالی
 در حدیث شریفی وارد است ان الله بقسطه و عدله جعل الروح
 و الفرح فی الرضا و الیقین و جعل الهم و الحزن فی الشک و السخط
 و حضرت شیخ در مقام رفع وسائل خاص از او تعالی نصرت خواسته است
 و بر او توکل در حصول مأمول نموده و عجز و ذلت خود را وسیله نگاه مقدس
 او تعالی بکمال نیاز عرض قبول نموده بحق تعالی بفضل عظیم خود از او و از جمیع
 تومنین قبول فرماید و از درگاه خود محروم نگرداند۔ الھی تقدر من رضائک
 ان تكون له علة منك فكيف تكون له علة مني ۵ پروردگار من پاک
 است رضائے تو از آنکه او را علت باشد از تو پس چگونه میتواند شد که او را
 علتی شده تواند از من۔ بدانکه رضا صفتی است از صفات او تعالی و
 صفات او قدیم اند از آن وجه آنرا علتی نیست که تقدیم علت بر معلول
 ضروری است و اگر او را علتی باشد قدم باقی نماند پس هرگاه صفات او
 تعالی را علتی از او نتواند شد پس از بنده چگونه پیدا شده تواند بلکه

رضا و سخط او تعالیٰ سبب و علت نیک و بد بندگان است کہ نیکی اثر رضا و
 بدی اثر سخط او است تعالیٰ و تقدس انت الغنی بذاتک عن ان یصل
 الیک النفع منک فکیف لا تكون غنیاً عنی ہ تو غنی مستی بذات خود از
 اینکه بتو نفع رسد از تو پس چطور غنی نباشی از من . در این مقولہ ہم مضمون
 مقولہ سابقہ فرمودہ است زیرا کہ غنا ہم صفت قدیمیہ اوست چونکہ در غنا
 خود محتاج خود نیست کہ لفظ غنا احتیاج را قبول نمی کند پس محتاج دیگرے
 چه طور باشد . الخی ان القضاء والقدر غلبنی وان الهوی بوثائق الشهوة
 اشر فی فکن انت النصیر لی حتی تنصر فی و تنصر فی و اغنی بفضلك
 حتی استغنی بک عن طلبی ہ پر در و کار من قضا و قدر بر من غالب آیدند
 و ہوائے نفس بر من ہائے شہوت محکم بہت مرا پس تو در و کار من باش کہ
 تو نصرت یا بیم و بمن دیگران نصرت یا بند و غنی گردان مرا بفضل خود تا کہ
 غنی شوم بتوانم خواہش خود . حضرت شیخ در این مناجات عند قصور خود
 بہ نہایت عجز و ذلت ظاہر کردہ است و در میل خواہشات نفسانی خود را
 مفید و ماسور دانستہ طلب رستگاری و نجات ہم از او تعالیٰ خواستہ و
 از کمال خلق نصرت دیگران ہم بخود خواستہ چنانچہ حضرت ابوالحسن ثناوی
 گفتہ و اجعلنا سبب الغنی لا ولیا تک و طلب غنا کردہ تا کہ غنی شود
 یا و تعالیٰ از طلب حاجات خود چنانچہ حضرت ممدوح گفتہ و استعید
 حقاً من اغنیة عن الطلب منک . انت الذی اشرقت الانوار فی
 قلوب اولیاءک حتی عرفوک و وحدوک و انت الذی اذلت الاعیار
 من قلوب اجایک حتی لم یحبوا سواک و لم یلجئوا الی غیرک
 انت المولس لہم حیث او حشتم العوالم و انت الذی ہدیتم حتی

استنبانت لهم المعالیه تو آن خدائی که روشن کرده انوار معرفت را در
 دلہائے دوستان خود تا کہ ترا شناختند و وحدانیت تو نمودند و تو آن
 خدائی کہ زائل کردی ماسوی را از دلہائے دوستان خود تا کہ دوستی نکردند
 و تو آن خدائی کہ زائل کردی ماسوی را از دلہائے دوستان خود تا کہ دوستی
 نکردند بہا سوائے تو و نہ پناہ گرفتند بغير از تو و تو غمخوار ایشان هستی و قتیکہ
 نفرت کردند از انہا مخلوقات و تو آن خدائی کہ راہ وادی انہا را بسوی خود
 تا کہ ظاہر شد انہا را نشانیہائے حقیقت حضرت شیخ در این جملہ با بصورت
 اجبار انشا و انشاء دعا و مناجات می کند و اشارات لطیفہ در ہر فقرہ ظاہر
 است - ما ذا وَجَدَ من فَقَدَاكَ و ما الَّذي فَقَدَا من وَجَدَكَ ۵ چه
 یافت آنکہ ترا نیافت و چه نیافت آنکہ ترا یافت چونکہ مکرر گذشت کہ
 عالم عدم است و وجود حقیقی خاص مراد تعالیٰ را است پس بنا بران آنچه
 حضرت شیخ فرمود حق و نفس الامر است یعنی آنکہ ترا نیافت و بہا سوائے
 مشغول شد در عوض وجود عدم را اختیار نمود و این کمال خسران است و آنکہ
 ترا یافت در عوض عدم وجود حقیقی را یافت و آن کل رنج و وجدان است
لقد خاب عن راضی دونك بدلا و لقد خسر من يلحق عنك ملتوحا
 بدرستی کہ زبان کار شد آنکہ بغير تو راضی شد و خامر شد آنکہ از تو روگردانید
 این مضمون در عبارت سابقہ گذشت و چرا خائب و خامر نباشد
 کیکہ او را گذاشتن و بہا سوائے راضی شد و وجود را گذاشتہ بعدم پرداخت
الهي كيف يرجی سوالك و انت ما قطعت الاحسان و كيف يطلب من
غيرك و انت ما بدلت عادة الامتنان ۵ پروردگار من چطور امید
 بہا سوائے شود و بحال آنکہ تو قطع نکرده احسان خود و چطور خواہی شکاری شود

از غیر تو و حال آنکه تو عادت لطف تو و نگذاشته حضرت شیخ ابن مقوله
 بطریق تعجب بیان فرمود و حق است تعجب از کسیکه با وجود احسان و لطف
 او تعالی که صورت و معنی روز و شب شامل هر بنده است او را گذاشته پس
 اشیا از دیگری خواهد و معلوم که از دیگر او را هیچ غایب نخواهد شد الا ان ینشأ
 رقی و سع رقی کل شیء علما - یا من البس الیاءه ملائیس هیبتاه فقاموا
 بجزانته مستعزین ه - اے آنکه پوشیدی و دشمنان خود را جامه جلال خود
 پس آنها استاد بعزت او عزت مندان - هرگاه او تعالی و دوستان خود
 را لباس هیبت خود پوشانید ه از هیبت او ترسان و لرزان شد مدعوت و
 هیبت آنها در دلها و در دلها مخلوق متکبر می شود از آن جا گفته اند اذا عظم
 المر بانی القلب صغر الخلق فی العین . انت الذاکر من قبل الذاکر
 وانت الیادی بالاحسان من قبل توحید العابدین وانت الجواد بالعلماء
 من قبل طلب الطالبین وانت الوهاب ثم انت لما وهبتنا من
 المستقرین ه - تو ذاکر هستی پیش از ذاکران و تو احسان میکنی پیش
 از کوشش عابدان و تو بخشنده عطایستی پیش از طلب طالبان
 و تو دهنده مال هستی باز تو همان عطایستی خود را از ما بطریق قرض خواند
 بدانکه اولیت در هر چیز او تعالی راست شیخ ابو یزید بسطامی رحمه الله
 تعالی فرموده من در ابتدا سلوک غلط شدم در چهار چیز خیال کردم که
 من ذکرا و میکنم و معرفت او یافته ام و او را دوست می دارم و او را
 طلبم چونکه به نهایت سلوک رسیدم دیدم که ذکرا و مقدم بود بر ذکرا
 و معرفت او مقدم بود بر معرفت من و محبت او مقدم بود بر محبت من
 و طلب او مقدم بود بر طلب من - اللهم اطلبنی برحمتک حتی اصل

الیک و اجذبنی بمذتک حتی اقبل علیک ۵ پروردگار من مرا بخوابه بفضیل
خود تا که بحضور برکسم و جذب کن مرا با احسان خود تا که روایم بسوسته تو زیرا
که وصول و اقبال بجز طلب و جذب او بندہ را ممکن نیست تا او بخود نہ
طلبد نتواند حاضر گشت و تا جذب کشتش او نباشد نتواند بسوسته او و او را
الحی ان را جانی لا ینقطع عنک وان عصیتک کما ان خوفی لا ینزلی

وان اطعتک ۵ اے رب من بدستی که امید من از تو قطع نمی شود اگر چه
تا فرمان شوم چنانچه خوف از تو شامل حال من است اگر چه فرمان بردار
شوم. بدانکه خوف و رجا هر دو صفت بندہ مومن است و باید که هر دو
بحد اعتدال باشند و گناه را سبب نا امیدی و طاعت را سبب امید
نداند چنانچه در اول کتاب ہمیں مضمون در مقولہ من علامتہ الاعتقاد
على العمل نقصان الرجاء عند وجود الزلل ادا فرموده است

الحی قد دفعتنی العوالم الیک وقد اوقفتنی علی بکرماک
علیک ۵ اے رب من تحقیق بیستدرتت عالمیان مرا بسوسته تو و
استاده کرد علم من بطف تو بحضور تو. عارف را از جمیع خلق وحشی
است که بجز او بدیگر چیز آرام نمی گیرد و استغراق در بحر الطافش او
را حاضر جناب قدس او میگردد اند. الحی کیف اخیب وانت املی ام

کیف اهان و علیک متکلی ۵ اے رب من چه طور تا امید شوم و تو
جائے امید من هستی و چه طور بے قدر شوم و بر تو توکل من است حضرت
شیخ چونکہ تکیہ گاہ خود در گاہ مقدس او تعالیٰ نمود و توکل خود بر ذات
پاک او کرد بطریق تعجب خبیث و خسران و امانت و حرمان بیان فرمود
و حق ہمین است کسیکه چنان شد چنین نخواهد شد. الحی کیف استعز

وانت في الذلة اسر كنتي ام كيف لا استعتر وايبك نسبتني ام
 كيف لا افتقر وانت الذي في الفقر اقمنتني ام كيف افتقر وانت
 الذي جودك اغنيتني هـ اسے رب من چه طور عزيز بشوم و حال آنکه
 تو مراد ذلت و اسستت و چه طور عزيز باشم که منسوب بتو ام و چه طور فقير باشم
 که تو مراد فقر داشتی و چه طور فقير باشم که تو بظن خود غنی ساخته مرا -
 بدانکه ورود این احوال متضاده بر قلب عارف بسبب تلون حال او است
 و مراد از ذلت ذلت خلقت و عبودیت نسبت باو تعالی است که
 بنده فلان است و این کمال مرتبه عزت است. انت الذي لا اله
 غيرك تعرفت لكل شيء فما جهلك شيء وانت الذي تعرفت
 الي في كل شيء فما ايتك ظاهرا في كل شيء فانت الظاهر لكل
 شيء هـ تو آن حدی که نسبت غیر تو هیچ معبود بر حق عرفان و ادوی هر چیز
 را پس شناخت ترا هر چیز و تو آن حدی که معرفت خود عطا کردی بن
 در هر چیز پس ترا ظاهر دیدیم در هر چیز پس تو ظاهر هستی در هر چیز مضمون
 این معرفت مکرر در کتاب مذکور شده است. یا من استوی بر همانیتہ
 علی عرشہ فصاها العرش غیبا فی رحمانیتہ کما صادت العوالم
 غیبا فی عرشہ هـ اسے آنکہ غالب شدہ بر عرش خود بر عرش خود پس عرش
 مستور شدہ در رحمانیتہ او چنانچہ عالم مستور است در عرش او بدینکہ
 عرش اعظم چنانچہ در شرف اتم است و عظمت اکمل است ہفت اسمانها
 بما فیہا در کرسی مستور و کرسی با عظمت خود در عرش مستور و عرش اعظم
 محتوی جمیع عوالم علوی و سفلی است با کمال عظمت خود در قلبہ رحمانیت
 او تعالیٰ مغیب از اینجا احاطہ رحمانیت او تعالیٰ باید فہمیدارنا کہ مراد از

کریمہ و رحمتی و مسعت کل شیء ہمین احاطہ رحمانیت او باشد مرعش
اعظم را کریم الرحمن علی العرش استوی یا تم استوی علی العرش
این استوی بمعنائے تقدیریت اگر چه بلا کیف گویند چنانچه وہابیت
غیر مقلدین می گویند تبعاً للجمیہ بلکہ استوی در اینجا از قبیل تشابہات
قرآنی است ایمان آریم کہ او تعلق بر عرش استوی دارد و کیفیت
آن مفوض بعلم او تعلق است و این طریق در جمیع تشابہات قرآنی
و حدیثی چون وجه و ساق دید و نزل و عروج و صورت و سمیت غضب
و رحمت و غیرہ اسلم و احسن است و بعضی علماء کہ تاویل کرده اند معنای
استوی بقدر و غلبہ کرده اند حضرت شیخ تاویل استوی در این مقولہ

به رحمانیت کرد والعلم عند الله تعالى محقق الآثار بالانوار و
محوت الاغیار بمجیطات افلاک الانوار مستور کردی عالمی را در
عالمی و محو کردی ماسوی را در احاطہ آسمانہائے انوار مستور کردن عالم
در عالم چنانچہ احتوائے افلاک در عرش اعظم و محو کردن ماسوی در مجیطات
افلاک انوار چنانچہ عرش بہا فیہ محو و منعیب در رحمانیت او تعلق است یا
مراد از افلاک الانوار مراتب صفات و اسماء حسنی او تعلق است۔

یا من احتجب فی سر او و قات غزاة عن ان تدس رکہ الاجصار
سے آنکہ پوشیدہ گشتہ دور پرودہ ہائے عزت و جبروت خود از
دین نظر ہائے عارفان بدانکہ حق تعلق عزیز است و تقاضائے
عزت او تعلق است کہ محجوب باشد از نظر ہا و ادراک غیر منبع
است و منبع آنرا گویند کہ وصول بان غیر ممکن باشد نظراً و عقلاً و
تعبیراً و تقدیراً یا من تجلی بکمال بہائیکہ فتحققت عظمتہ الامرارہ

اے آنکد روشنائی کردی بروہائے عارفان یہ صفت ہائے نیک
 خود جلالاً و جمالاً پس محقق گشت بلندی شان تو مروا وطن قلوب عارفین
 را کمال بہار اولعالمے محاسن صفات و اسما اولعالمے است پس
 سبب ظهور آن بر قلوب عارفین عظمت اورا شناسند۔ کیف

تخفی وانت الظاهر ام کیف تعیب وانت السریب المحاضر والله

الموافق و بد استعین ہ یعنی چہ طور پوشیا بر شوی و حال آنکہ
 تو ظاہر ہستی و چہ طور غائب می شوی و حال آنکہ تو نگہبان و حاضر جمع
 حالات ہستی و اولعالمے توفیق و ہندہ خیرات و استعانت بخش
 مبرات و این فقرہ اخیرہ اعنی واللہ الموفق الی آخرہ۔ در اکثر نسخ
 غیر موجود و هو اللہ تعالیٰ ربنا نعم المولے و نعم المعبود۔ و
 بر این فقرہ ختم کرد حضرت شیخ کتاب خود را و ختمے کنم من شرح
 خود را باین ابیات ۵

الحی ان تعذبنی فانی	حقیق بالذی قد کان منی
و کم من نزلت لی فی الخطایا	سرت وانت ذو فضل و منی
ینظن الناس بی خیاراً و انی	لعشر الناس ان لم تعف عنی
فما لی حیلۃ الا سرجائی	لعفوک ان عفوت و حسن ظنی
اللہی عبدک العاصی اتاکا	مقرّاً بالذنوب و قد دعا کا
فان تغفر فانت لذلک اهل	وان تطرد فمن یرحم سوا کا
اللہی ما عصیتک من عناد	ولکن شقوتی بلغت مناها
فان تغفر فانت لذلک اهل	فان تطر فاها شرآها
و کان الفراغ من تحریر ہذہ النسخۃ الشریفۃ یوم	

السبت التاسع والعشرون من شهر صفر المظفر المنسلک
 فی شہور سنہ اربع و اربعین بعد الالف وثلثمائة
 ربنا ارحمنا بالایمان بحرمۃ مسیّد ولد عدنان
 صلے اللہ علیہ والہ وسلم

علیٰ ید مؤلفہا الفقیر محمد حسن الفاسر رقی عفی عنہ

۵

زہریدی کہ تو دانی ہزار چندا نم
 مرا نڈا نڈا زین گو نہ کس کہ من دانم
 یا فنکار یدم در نہماں ز بد بسترم
 خدائے واندازین آشکار و پھاسا نم

حضرات علماء اہل سنت کا متفقہ اعلان

بہادران اہل سنت و اجماعہ! اگر آپ اپنے ایمان کو کامل کرنا چاہتے ہیں اور اپنے اعتقاد کو مضبوط رکھنا چاہتے ہیں اور اپنی اولاد کو نیک و ایماندار بنانا چاہتے ہیں۔ تو

اخبار الفقیہ امشر

جو ہر مہینے ۶ روپے ۲۰ تاریخوں پر نہایت آب و تاب سے ۶۲ سال سے برابر جاری ہے، ضرور خریدیے اور مطالعہ کیجئے۔ اگر پڑھنا نہیں جانتے ہو تو اردو خوان سے پڑھو، اگر مطلب سنیتے۔ اور اس کی ہمیشہ خود خریداری لکھتے اور اپنے خویش و اقارب اور دوستوں کو خریداری کی ترغیب دیکر ثواب حاصل کیجئے۔ علاوہ چند چار روپیہ پیشگی۔ ہر نوہ مفت۔ بلنے کا پتہ:- ریاض الدین احمد پیر اخبار الفقیہ امشر

اشتہارہ جواہر زریں دو قیمتی واجب الاطاعت

یوں تو حضرت علامہ ناشر کتاب ہذا عالیجناب قبہ وہ مشائخ زمین منبع فیوضات قدس صفات حضرت مولانا دامت برکاتہم ایشیخ محمد حسن صاحب مجددی فاروقی سجادہ نشین شہدہ سائیندار حیدرآباد سندھ دامت برکاتہم کی ہر ایک تحریر اور ہر ایک تقریر مسترشدان حلقہ ارادت کیلئے خیر کام دیتی ہے اور تشنگانِ پاوہ معرفت الہی کی خوش قسمتی کہ خدا تعالیٰ نے آپکی تالیفات و تصانیف کو باوہ ایجیات کی تاثیر عطا فرمادی ہوتی ہے مگر تاہم یہ دو کتابیں جنہیں حضور کے خاص مفعولیات اور مخصوص تحقیقی مسائل و سائل میں انکو سب پر فوقیت حاصل ہو چکی ہے جن کا ہر ایک حنفی کے پاس رہنا از حد ضروری ہے۔

راقل، طریق النجاة

جس میں آپنے یہ بتایا ہے کہ مسلمان کو ادائیگی فرائض کے بعد کن صفات کے حاصل کرنے کو ضرورت ہے اور کن عقائد پر اسخ الاعتقاد ہونا ضروری ہے۔ یا کن بد عقائد اور بد اخلاق یا بد عقائد سے انسان کو کنارہ کشی لازم ہے اور اس کتاب کی ضرورت یوں محسوس ہوتی کہ آجکل غیر مقلدوں نے عموماً اور دیگر محرفین اسلام نے خصوصاً مذہبی قضا بائکل مکدر کر دی ہے اور حق و باطل آپس میں ایسے مشتتب ہو چکے ہیں کہ عموماً حق کو باطل اور باطل کو حق سمجھا جا رہا ہے اس لئے یہ کتاب عربی بہ ترجمہ اردو شائع کی گئی تاکہ طالب حق پر صحیح طور سے طریق نجات منکشف ہو جائے۔ اور دل میں ایک ایسا نور پیدا ہو جائے کہ جس سے حق و باطل میں اب وائش کا تضاد و امتیاز معلوم ہونے لگ جائے۔ قیمت موٹھو لداک ایک روپیہ چھپانے (پیر) تعداد صفحات ۲۶۶۔ طباعت دید مزید۔

(دوم) الأصول الأربعة في ترويض الوهابية

اختلف اور مبتدع فرقہ و ہابیہ کے درمیان اصولی اختلاف صرف چار مسائل تک محدود ہے۔ (۱) التَّعْظِيمُ لِغَيْرِ اللَّهِ (۲) التَّوَسُّلُ بَارِ وَاجِ الصَّلَاةِ وَالِاسْتِمْدَادِ بِهَا (۳) التَّبَدُّعُ لِلْغَائِبِ وَسَمَاعُ الْمَوْتَى (۴) وَالِاتِّبَاعُ وَالتَّقْلِيدُ لِأَمْرٍ بِابِ الْمَذَاهِبِ الْأَرْبَعَةِ۔ اس لئے حضرات شیخ زید مجدہ نے اس کتاب میں یہ چار مسائل اصول اربعہ قرار دیکر و ہابی مذہب کی مکمل ترویج کی ہے۔ اور ثابت کیا ہے کہ خدائے کی معجزہ نعمتوں اور تبرک مقامات کا احترام از حد ضروری ہے۔ انبیاء علیہم السلام اور اولاد صلوات اللہ علیہم اجمعین سے استفادہ روحانی اور استمداد ہر وقت حاصل ہو سکتی ہے۔ اور اسلام میں اس کو ناجائز قرار دینے کی کوئی وجہ موجود نہیں۔ اس کے بعد درودِ ندائیہ پر سیر کن بحث کی ہے۔ اخیر میں جناب حضرت امام اعظم رحمہ اللہ کے تاریخی حالات و مناقب درج فرما کر یہ ثابت کیا ہے کہ آجکل جبکہ چاروں طرف گمراہی کے علمبرداران شقاق و افتراق بین المسلمین کو دعوتِ اتحادِ حیدر کے رنگ میں پیش کر رہے ہیں۔ یہ ضروری ہے کہ ایسے رہنروں سے ناموس اسلام کو بچا کر اور تقلیدِ شخصی کے آہنی تلواریں داخل ہو کر اپنے ایمان کو بچا لیا جائے۔ اس کے علاوہ شروع کتاب میں وعید اران عمل بالحدیث و تدعیان توحید یعنی وہابیوں کے عقائد اور چیدہ چیدہ مسائل بھی درج کر دیئے ہیں جن سے صاف معلوم ہوتا ہے کہ وہابی فرقہ و تبتیئے اسلام سے الگ ہے اور ایسی بدعات منکرہ کا ترکیب ہو رہا ہے کہ جن میں سے ایک کا از کتاب بھی ایسا ہی بتا ہی کے لئے کافی ہو جاتا ہے۔ قیمت صرف دس آنے مع محصول ڈاک صفحات ۱۲۸۔ طباعت ویدہ زیب۔ محل وصول کتب مندرجہ بالا۔ مولانا مولوی حکیم حاجی حافظ خواجہ محمد ہاشم صاحب ٹنڈہ ساہنواد ڈاکخانہ ٹنڈہ محمد خان صنلع حیدرآباد سندھ

محل و صول

این کتاب

مولانا مولوی حکیم حاجی حافظ

خواجہ محمد ہاشم جان صاحب مددی

(دام مجد کا)

ٹنڈہ سائیں داو

ڈاک خانہ ٹنڈہ محمد خاں

صنلع حیدر آباد

(سنده)